

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
A K A D Y E M I Y A

H. B. SAITXODJAYEV

S O T S I O L O G I Y A

TOSHKENT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
A K A D Y E M I YA

H. B. SAITXODJAYEV

S O T S I O L O G I YA

Ma’ruzalar kursi

Toshkent 2008

T a q r i z c h i l a r :

sotsiologiya fanlari doktori, professor A. J. Xolbekov;
yuridik fanlar doktori, professor X. T. Odilqoriyev;
falsafa fanlari doktori A. S. Ochildiyev

Saitxodjayev H.B.

S-14 Sotsiologiya: Ma‘ruzalar kursi. – T.: O‘zbekiston Respublikasi
IIV Akademiyasi, 2008. – 169 b.

Ushbu ma‘ruzalar kursida sotsiologiya fanining rivojlanish tarixi, bahs mavzusi, ijtimoiy bilishda sotsial fakt va eksperimentlarning o‘rni, ijtimoiy va huquqiy tizimlar hamda ularning tuzilishi, huquq sotsiologiyasi va uning ijtimoiy-huquqiy munosabatlar tizimidagi roli haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilishi, sotsiologiyaning aholi o‘shini tadqiq etish xususiyatlari, ijtimoiy aloqalar tizimida shaxs hamda uning huquqiy ijtimoiylashuvi, aniq sotsiologik tadqiqotlarning huquqni muhofaza qilish organlari amaliyotidagi o‘rni masalalari ichki ishlar organlari xodimlari faoliyati bilan bog‘liq holda tahlil qilib beriladi.

Ichki ishlar vazirligi oliy ta‘lim muassasalarining tinglovchilari, adyunktlari, o‘qituvchilari va sotsiologiya fani bilan qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo‘ljallangan.

BBK 60.5.ya73

KIRISH

Hozirgi kunda mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida ulkan tarixiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Ularning ilmiy-nazariy asoslari va amalga oshirilish mexanizmlari O'zbekiston Prezidenti I. A. Karimov asarlarida teran ifodasini topgan bo'lib, bu o'z navbatida, ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida samarali ilmiy izlanishlar olib borish va ularning natijalariga alohida e'tibor berishni talab qiladi.

Ayniqsa, islohotlar tufayli jamiyat hayotining barcha jabhalarida ro'y berayotgan o'zgarishlar ijtimoiy-gumanitar fanlar tarkibiga kiruvchi sotsiologiya fani zimmasiga ham bir qator vazifalar yuklaydi. Chunki, sotsiologiya fani jamiyatdagi ulkan ijtimoiy-siyosiy voqealarni shunchaki qayd etish bilan cheklanib qolmay, balki uning asl mohiyati va mazmunini atroflicha ochib beradi. Shu bois sotsiologiya ijtimoiy fanlar orasida o'zining aniqligi, qo'yilgan savollarga beradigan ilmiy javoblari atroflicha asoslanganligi, keltirilgan dalillarning qayta-qayta tekshirilganligi bilan ham qimmatlidir. Sotsiologiya faqat hozirgi ijtimoiy voqelikka to'laqonli javob berish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy taraqqiyotning istiqboli xususida ham bashorat qiladi. Ana shu jihatdan sotsiologiya fani nazariyasi, amaliyoti va tadqiqot usullarini atroflicha o'rganib chiqish zarurati tug'iladi.

Shuningdek, bu fan aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida jamoatchilik fikriga asoslanib, jamiyatning o'zini o'zi anglashida muhim va qudratli vosita bo'lib hisoblanadi. Qaysi jamiyatda sosiologiya kuchliroq rivojlangan bo'lsa, bu o'sha jamiyatning o'zini to'laroq anglayotganidan dalolat beradi. Hozirgi O'zbekiston taraqqiyoti manfaatlari nuqtai nazaridan esa sotsiologiyaning rivojlanishi mamlakatda kechayotgan islohotlarning yo'nalishi, sur'atlari, bosqichlari, muammolari va ularni hal qilish yo'llari to'g'risidagi masalalarni to'la va har taraflama anglashga yordam beradi.

Jamiyatdagi sotsiologik tafakkurni yuksak darajaga ko'tarish uchun sotsiologiyaga oid yuqori saviyada yozilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ma'ruzalar kurslari va fanga oid boshqa adabiyotlar zarur. Bu sohada mamlakatimiz olimlari tomonidan sotsiologiyaga doir tahsinga loyiq talaygina yangi adabiyotlar chop etildi.

Ushbu ma'ruzalar kursi IIV Akademiyasida ishlab chiqilgan dastur asosida tayyorlangan bo'lib, unda ijtimoiy va huquqiy tizimlar hamda ularning tuzilishi, ijtimoiy guruh va tashkilotlarning jamiyat hayotida tutgan o'rni

masalalari bugungi kun nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Ma'ruzalar kursining yana bir o'ziga xos jihati shundaki, unda sotsiologiya fanining tarkibiy qismlaridan birini tashkil qiluvchi «Huquq sotsiologiyasi va uning ijtimoiy-huquqiy munosabatlar tizimidagi o'rni» mavzusi orqali huquq sotsiologiyasining obyekti va predmeti, tarkibiy tuzilishi, tadqiqot usullari va huquqni muhofaza qilish organlarining amaliy faoliyatidagi o'rni chuqur tahlil qilib berilgan.

Jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilishi, ya'ni aholining hududlar bo'yicha joylashishi, ko'payishi, kamayishi, yosh va jins bo'yicha tuzilishi, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlarining jamiyat rivojlanishiga ta'siri masalalari, ijtimoiy aloqalar tizimida shaxsning o'rni, shakllanishiga ta'sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar, uning huquqiy ijtimoiylashuvi va sotsiologiyada shaxs devyatsiya (og'ish) holatlarining yuzaga kelishi sabablari yangi statistik ma'lumotlar asosida ifoda etilgan.

Ma'ruzalar kursida aniq sotsiologik tadqiqotlar, ularni o'tkazish dasturi va tuzilishi, metodi va texnikasi kabilar misollar yordamida ko'rsatib berilgan.

Ushbu ma'ruzalar kursi rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilish yo'lidan borayotgan mustaqil O'zbekiston jamiyatidagi ijtimoiy jarayonlar, rivojlanish istiqbollari hamda jamoa va tashkilotlarda kechayotgan iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, madaniy va huquqiy o'zgarishlarning mohiyati haqida o'quvchilarni birgalikda fikr yuritishga undashi bilan ham e'tiborga molikdir.

Ma'ruzalar kursi tarkibidagi «Jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilishi, uning huquqiy jihatlari» deb nomlangan 9-mavzu falsafa fanlari nomzodi, dotsent D. A. Yusubov tomonidan yozilgan.

Ma'ruzalar kursi tinglovchi va talabalarning sotsiologik bilimlarini oshirishga muayyan darajada hissa qo'shadi deb umid qilamiz. Kitobda yutuqlar bilan birga muayyan kamchiliklar ham uchrashi tabiiydir. Shu bois kelgusida ushbu ma'ruzalar kursi yuzasidan o'z fikr va mulohazalarini bildirgan kitobxonlarga minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Kitob yuzasidan barcha taklif va mulohazalarni quyidagi manzilga yuborishingizni so'raymiz: 700127, Toshkent shahri, Intizor ko'chasi, 68-uy, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining tahririyat-noshirlik bo'limi.

**1-mavzu. SOTSILOGIYA FANINING PREDMETI VA
IJTIMOIY-HUQUQIY FANLAR
TIZIMIDAGI O‘RNI**

1. Sotsiologiya fanining obykti va predmeti.
2. Sotsiologiyanning tarkibiy qismlari va tuzilishi.
3. Sotsiologik qonunlar, ularning amal qilish va qo‘llanish mexanizmi.
4. Sotsiologiyanning asosiy funksiyalari va ularning ichki ishlar organlari faoliyatidagi o‘rni.

Sotsiologiya fanining obykti va predmeti

Sotsiologiya – insoniyatning bir necha ming yillik tarixiy taraqqiyoti davomida yaratilgan madaniyatning ajralmas tarkibiy qismidir. “Sotsiologiya” lot. *societas* – jamiyat va yun. *logos* – ta’limot so‘zlaridan olingan, jamiyat to‘g‘risidagi ta’limot ma’nosini anglatadi. Sotsiologiya jamiyatni yaxlit tizim sifatida o‘rganadigan, ijtimoiy tashkilotlar, jarayonlar va guruhlarini shu tizimning qismlari sifatida tahlil etadigan fandir.

“Sotsiologiya” atamasi XIX asrning 30-yillarida fransuz olimi Ogyust Kont (1798—1857) tomonidan fanga kiritildi. Jamiyat hayoti va taraqqiyotiga nisbatan sotsiologik yondashuvlar qadim zamonlardan beri kuzatilgan bo‘lsa ham, u fan sifatida XIX asrning so‘nggi choragida shakllandi. Sotsiologiyanning shakllanishida jamiyat taraqqiyoti to‘g‘risidagi nazariy bilimlarning empirik tadqiqotlar bilan birikishi katta ahamiyat kasb etdi va faqat mulohaza, mavhum tafakkurga asoslangan nazariy bilimlarning ilmiylik darajasini keskin oshirdi. Shu bilan birga amaliy tadqiqotlarni nazariy jihatdan asoslash va takomillashtirish imkoni tug‘ildi.

Hozirgi vaqtda aholining amaliy yaratuvchanlik faoliyati hamda aniq ijtimoiy vaziyatlarni bilish qobiliyatining oshib borishi, ijtimoiy hodisalarni bilish yo‘l va uslublarining takomillashuvi sotsiologiya fanining maxsus fan sifatida obykti va predmeti nima ekanligini aniqlash zaruratini keltirib chiqardi. Xo‘sh sotsiologiyanning obykti va predmeti nima?

Sotsiologiyanning mustaqil fan sifatida kechroq paydo bo‘lishi, uning boshqa fanlarga nisbatan yosh bo‘lganidan dalolat beradi. Uning obykti va predmeti muammosi hozirgi kunda ham dolzarbdir. Hozirgi kunda fanda integratsiya va differentsiatsiya jarayonlarining davom etayotganligi, shuningdek, sotsiologiyanning faoliyat ko‘lami hozircha aniq belgi-

lanmaganligi uning obyektini va predmetini aniqlashni murakkablashtiradi. Shuning uchun bugungi kunda sotsiologiyaga oid manbalarda uning predmeti to'g'risida 100 ga yaqin ta'riflar mavjud. Bu masalani hal qilishning yana bir qiyin tomonini uning tuzilishi murakkabligi va u inson bilimining turli darajasini qamrab olishi hamda turli nazariy metodologik prinsiplarga ega ekanligidan ham bilish mumkin. Shunga qaramay, bugun sotsiologiya mustaqil fan sifatida o'rganilishining o'ziyiq uning obyektini va predmetini masalalariga oydinlik kiritishni taqozo etadi.

Sotsiologiya fanining obyektini keng ma'noda bir butun jamiyat tashkil qiladi. Chunki sotsiologiya jamiyatda kishilar o'rtasida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, mafkuraviy, huquqiy va boshqa barcha ijtimoiy munosabatlar, ularning vujudga kelish va rivojlanish qonuniyatlarini alohida-alohida hamda bir-biri bilan chambarchas aloqadorlikda bir butun tizim sifatida o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Shuningdek, jamiyatni, sotsiologiya fanidan tashqari barcha ijtimoiy-gumanitar fanlar ham o'rganadi. Masalan, jamiyatda kishilar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni – huquqiy fanlar, siyosiy munosabatlarni – siyosatshunoslik fani, iqtisodiy munosabatlarni – iqtisodiy fanlar o'rganadi va hokazo. Demak, jamiyat keng ma'noda barcha ijtimoiy-gumanitar fanlarning obyektini bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun tor ma'nodagi sotsiologiya fanining obyektini nima ekanligiga oydinlik kiritish lozim. Tor ma'noda *sotsiologiyaning obyektini* uning o'ziga xos sohasi bo'lmish sotsial reallik tashkil etadi. Bu inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy-madaniy muayyanligidir. Bu obyekt faqat sotsiologiyaning tadqiqot obyektidir. Boshqa fanlar bu obyekt bilan shug'ullanmaydi. Umumiy sotsiologik obyektini o'rganishda umumiy falsafiy kategoriyalardan foydalaniladi va ularning ijtimoiy mohiyati ochib beriladi. Jumladan, obyektivlik va subyektivlik, erkinlik va zaruriyat, borliq va ong kabi falsafiy kategoriyalardan foydalanib, umumiy sotsiologik obyekt tadqiq etiladi.

Sotsiologiya sotsial subyektlar (shaxs, guruh, oila, jamiyat, etnik birliklar, kishilarning ijtimoiy faoliyati va tafakkur tarzi)ni maxsus tahlil qiladi. Bu bilan sotsiologiya o'zining obyektini turli hodisalardan ajratib oladi. Sotsiologiya turli ijtimoiy sohalarning eng umumiy, muhim tomonlarini birlashtirib, umumiy nazariyalar hosil qiladi va boshqa fanlarga nazariyaga metodologik asos yaratadi. U jamiyat va inson to'g'risida umumiy qarashlar, qonunlar va yo'nalishlarni ifoda etib, ularning rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi.

Tor ma'nodagi sotsiologiyaning obyektini jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar, ijtimoiy subyektlar va ijtimoiy umumiylikning aniq holatlari va ularning o'zaro ta'siri ham tashkil qiladi. Shuningdek, sotsiologiyaning bilish objekti tadqiqotchi o'z faoliyatini yo'naltirgan va unga obyektiv voqelik sifatida namoyon bo'ladigan barcha hodisa va jarayonlar, barcha ijtimoiy aloqa va munosabatlar majmuidir. Chunki bu aloqa va munosabatlar har doim muayyan sharoitlarda o'ziga xos tarzda tashkil qilingan bo'lib, ijtimoiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Har bir ijtimoiy fan jamiyatning ma'lum bir jabhalarida, yo'nalishlarida, aniq vazifalarni amalga oshirish maqsadida o'rganiladi. Demak, jamiyatni o'rganadigan har bir fan o'zining tadqiqot predmetiga egadir. Shuning uchun fanning objekti va predmetini bir-biridan farqlash muhimdir. Chunki fanning objekti predmetiga nisbatan keng.

Sotsiologiya fanining predmeti bo'lib jamiyatda mavjud tarkibiy tuzilmalarning mohiyati, harakat yo'nalishlari va taraqqiyot qonunlarini sotsial tashkil etilgan tizimda tadqiq etish hisoblanadi. Shuningdek, sotsiologiya fani ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos uslub va qonuniyatlar asosida vujudga kelish sabablari va rivojlanish qonuniyatlarini jamoatchilik fikriga asoslangan holda aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida o'rganadi.

Sotsiologiya jamiyatning rivojlanish asoslari, jamoat tashkilotlari, ijtimoiy harakatlar, ijtimoiy munosabatlar hamda jamiyat va undagi kishilarning alohida va umumiy tomonlarini bir butun holda o'rganadi. Shuningdek, ijtimoiylikning mohiyati, jamiyatning barcha tarkibiy qismlaridagi ijtimoiy jarayonlarning qonuniyatlarini ham o'rganadi.

Sotsiologiya tarixan shakllangan ijtimoiy tizimlar taraqqiyotiga oid eng umumiy va maxsus ijtimoiy qonuniyatlar haqidagi fan bo'lib, bu qonuniyatlarning shaxslar, ijtimoiy guruhlar, jamoalar, sinflar, xalqlar faoliyatida namoyon bo'ladigan shakllari va harakat mexanizmlarini o'rganadi.

Sotsiologiya predmetining yana bir o'ziga xos tomoni shundaki, u ijtimoiy hodisalarning holatlari mohiyatini ifoda etib qolmay, sifat jihatdan yangi holatlarini vujudga keltirish qonuniyatlarini ham o'rganadi. Shu bilan birga, u jamiyatni yangi rivojlanish pog'onalariga olib chiqadigan nazariya, uslub, yo'l-yo'riqlarni qayta ishlab chiqadi.

Jamiyatda jamoatchilik fikrining kelib chiqishi, tuzilishi va qabul qilinishida sotsiologiyaning predmeti muhim o'rin egallaydi. Ijtimoiy omillar va ijtimoiy vaziyatlarning aniq sharoitlarda namoyon bo'lishini o'rganish sotsiologiya uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Sotsiologiya fanining vazifasi ijtimoiy tizimlarning tiplarga bo'linishi, har bir ijtimoiy tizimning aloqa va munosabatlarni tadqiq qilish, ijtimoiy tizimlarni boshqarish maqsadida ularning harakat mexanizmlari va namoyon bo'lish shakllari haqida aniq ilmiy bilim olishdir.

Ilmiy bilish, ijtimoiy taraqqiyot kuchi va holatiga xolis va to'g'ri baho berish, ularning imkoniyatlarini aniqlash, ularni har taraflama tahlil qilish sotsiologiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Ilmiy bilish, ijtimoiy taraqqiyot kuchi va holatiga to'g'ri baho berish, ularning imkoniyatlarini aniqlash, har taraflama tahlil qilish sotsiologiyaning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Shu bois har qanday holatda har bir ijtimoiy hodisa o'zining o'tmishi, hozirgi holati va kelajagiga ega. Demak, ijtimoiy hodisalarning bu uch vaziyati o'zaro ta'sirda va o'zaro aloqadorlikda bo'ladi. Bu aloqadorlik va o'zaro ta'sir aniq sharoitlarda sotsiologiya fani predmetining alohida xususiyatini tashkil qiladi. Aytish joizki, sotsiologiya fanining obykti va predmetiga doir masalalar, ularning birini ikkinchisidan farqlashga bo'lgan intilish sotsiologiya fanining keyingi mavzularini mana shu fan doirasida har taraflama, chuqur o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, sotsiologiya fani ichki ishlar organlari xodimlarining amaliy faoliyatida o'tkaziladigan aniq sotsiologik tadqiqotlarning maqsad va yo'nalishlarini to'g'ri belgilab olishda katta ahamiyat kasb etadi.

Sotsiologiya fanining tarkibiy qismlari va tuzilishi

Sotsiologik bilimlar tuzilishi, ijtimoiy hodisa va jarayonlarni o'rganish darajasi, sohasi, yo'nalishlari, maqsad va vazifalariga qarab, murakkab, ko'p qirralidir. Sotsiologiya jamiyat miqyosida sodir bo'layotgan ijtimoiy voqea va hodisalar hamda ayrim ijtimoiy uyushmalarga xos ijtimoiy munosabatlarni, ular o'rtasidagi aloqalar, shaxs va shaxslararo munosabatlarni tadqiq qilar ekan, bu, o'z navbatida sotsiologik bilimlarni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratishga asos bo'ladi.

Umumnazariy sotsiologiya makrosotsiologik tadqiqot sifatida ijtimoiy tizimlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini aks ettiradi. Umumnazariy sotsiologiya sotsiologik tadqiqotlarning metodologik asosi hisoblanadi.

Maxsus nazariy sotsiologiya ijtimoiy tizimlar tarkibiga kiruvchi alohida ijtimoiy birliklarning tuzilishi, rivojlanish qonuniyatlari va ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni aks ettiradi. Shuningdek, maxsus nazariy sotsiologiya sotsiologiyaning alohida tarmoqlari: ijtimoiy guruhlar sotsiologiyasi, oila

sotsiologiyasi, ijtimoiy etnik birliklar sotsiologiyasi, ijtimoiy-hududiy birliklar sotsiologiyasi, din sotsiologiyasi va sotsiologiyaning boshqa tarkibiy qismlarini qamrab oladi.

Aniq sotsiologik tadqiqotlar amaliyot bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ijtimoiy munosabat turlarini, xilma-xil ijtimoiy faktlarni o‘ziga xos metodik texnikaga asoslangan holda o‘rganadi. Aniq sotsiologik tadqiqotlar kuzatish, ijtimoiy eksperiment, so‘rov, suhbatlashish, anketa, matematik modellashtirish va boshqa empirik usullar yordamida amalga oshiriladi. Bu tadqiqotlar faktlarni aniqlash yoki qayd etish bilan chegaralanib qolmay, o‘rganilayotgan hodisaning rivojlanish yo‘nalishlari va ichki qonuniyatlari, boshqa hodisalar hamda bir butun ijtimoiy tizim rivojlanish qonuniyatlari bilan bog‘liqligini ochib berishi lozim.

Sotsiologik tadqiqotlar olinayotgan bilimlarning darajalariga qarab, **empirik** va **nazariy sotsiologik bilimlarga** bo‘linadi.

Empirik sotsiologik tadqiqotlar kuzatish, so‘rov, anketalashtirish, hujjatlar tahlili va boshqa empirik usullar yordamida yig‘ilgan faktik materiallarni qayta ishlash va dastlabki umumlashtirish darajasidir.

Nazariy sotsiologik bilimlar uchun ijtimoiy hayot sohasida yig‘ilgan faktik materiallarni chuqur tahlil qilish va umumlashtirish muhim.

Tadqiqot ishining maqsad va vazifalariga ko‘ra **fundamental** va **amaliy** sotsiologik bilimlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Fundamental sotsiologik tadqiqotlar sotsiologik fanlar asosi bo‘lgan ish, uning nazariya va metodologiyasini takomillashtirish, boyitish va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy sotsiologiya ijtimoiy hayotda qo‘llaniladigan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va qayta qurish hamda fundamental sotsiologiya natijasida olingan bilimlarni ijtimoiy hayotga tatbiq etish yo‘l-yo‘riqlari va usullarini topishga qaratiladi.

Fundamental sotsiologiyani nazariy sotsiologik bilimlar bilan yoki amaliy sotsiologiyani empirik sotsiologik tadqiqotlar bilan aynan bir xil deb hisoblash noto‘g‘ridir. Ammo, ular bir-birini to‘ldiradi. Masalan, empirik sotsiologik tadqiqotlar fundamental sotsiologiyada ham amaliy sotsiologiyada ham o‘tkazilishi mumkin. Agar empirik tadqiqotlarning maqsadi nazariyaning yaratilishiga, fundamental sotsiologiya uchun amaliy tavsiyanomalar ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lsa, ular amaliy sotsiologiya uchun xizmat qiladi.

Nazariy sotsiologik bilimlar fundamental sotsiologiyaning asosini tashkil qilsa ham, ular avvalo empirik sotsiologik darajada olingan faktik materiallarni tahlil qiladi va umumlashtiradi.

Sotsiologik qonunlar, ularning amal qilish va qo‘llanish mexanizmi

Kishilar o‘zlarining moddiy va ma’naviy ehtiyojlarni qondirish maqsadida bir-birlari bilan turli munosabat va aloqalarga kirishadilar. Sirtidan qaraganda bu munosabat va aloqalar yuzaki, vaqtinchalik, tasodifiydek tuyuladi. Lekin ular ma’lum ijtimoiy tizimlarga xos bo‘lgan qonun va qonuniyatlarga bo‘ysunadi.

Ma’lumki, har qanday fanning yadrosini uning qonunlari tashkil etadi. Ular obyektiv voqelikni aks ettiradi. Unda har qanday obyektiv voqelikning tashkiliy va amaliy harakat asoslari ochib beriladi. *Qonun* – olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi o‘zaro aloqalari va munosabatlarning namoyon bo‘lishidir. *Sotsiologik qonunlar* esa kishilar faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular o‘rtasidagi muhim va zaruriy aloqalarda, ularning ijtimoiy faoliyati va xatti-harakatlari o‘rtasidagi munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Bu munosabatlar xalqlar, millatlar, sinflar, ijtimoiy-demografik va ijtimoiy-kasbiy guruhlar, shahar va qishloq aholisi, shuningdek jamiyat va ijtimoiy tashkilotlar, jamiyat va mehnat jamoalari, jamiyat va yangi tashkil topayotgan guruhlar, jamiyat va oila, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi aloqalarda o‘z aksini topadi.

Sotsiologik qonunlar kishilar o‘rtasidagi muhim, umumiy va zaruriy aloqalarni, avvalambor kishilar va ularning ijtimoiy faoliyati o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni ifoda etadi. Shuningdek, ijtimoiy aloqalarga kirishadigan individlar, ijtimoiy birliklarning kundalik faoliyati o‘rtasidagi munosabatlarni belgilab beradi.

Sotsiologik qonunlar kishilar faoliyatining har xil sohalarida namoyon bo‘ladi va ayniqsa, birinchi navbatda, bu ularning moddiy ishlab chiqarish faoliyatida yuzaga keladi. Chunki kishilar, qolaversa, bir butun jamiyatning iqtisodiy imkoniyatlari jamiyatdagi boshqa munosabatlarni yuzaga keltiradi. Inson jamiyat rivojlanishi va faoliyat ko‘rsatishining mazmun va xarakterini belgilab beradi. Shuningdek, inson ham jamiyatda o‘z yo‘nalishlarini belgilab oladi. Shu bois sotsiologik qonunlar kishilar ijtimoiy faoliyatining qonunlari hisoblanadi. Kishilar o‘zlarining hayot faoliyatlarini sotsiologik qonunlarga mos holda tashkil etadilar.

Sotsiologik qonunlar, jamiyat hayotida amal qilishiga qarab, *umumiy* va *maxsus* qonunlarga bo‘linadi.

Umumiy sotsiologik qonunlar *birinchidan*, ijtimoiy tizimlarning (huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa tizimlar) barcha sohalariga daxldor

bo'ladi, *ikkinchidan*, ijtimoiy tizimlarning rivojlanish qonuniyatlarini belgilab beradigan fundamental va o'zak asoslarni ifodalaydi.

Umumiy sotsiologik qonunlarga ijtimoiy munosabatlarning ishlab chiqarish usuliga bog'liqligi qonunini kiritish mumkin. Kishilarning jamiyatdagi holati, ijtimoiy hayotdagi o'rni, ularning ehtiyoj va manfaatlarining qanday darajada qondirilishini iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyati, ishlab chiqarish usullariga munosabatlari belgilab beradi. Sobiq sovet tuzumi davrida ishlab chiqarish kuchlari, vositalariga ijtimoiy mulkchilik joriy qilinganligining salbiy oqibatlarini hozirgi kungacha his qilib kelmoqdamiz. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng mulkchilikning xilma-xil shakllari joriy qilinib, jamiyatimizning iqtisodiy sohasida katta o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi. Albatta, bu o'zgarishlar kishilarning ma'naviy hayotida o'z ta'sirini ko'rsata boshladi.

Umumiy sotsiologik qonunlarga yana jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlar rivojlanishiga ijtimoiy-ma'naviy munosabatlarning faol ta'siri qonunini kiritish mumkin. Bunga misol qilib, bugungi kunda mamlatimizda ma'naviy sohada ro'y berayotgan o'zgarishlar, milliy qadriyatlarining tiklanishi va ulug'lanishini ko'rsatish mumkin. Albatta, bular iqtisodiy sohaning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Muhim umumsotsiologik qonunlarga yana kishilar ehtiyoj va manfaatlarining sotsial shartlanganligi qonunini kiritish mumkin. Kishilar ehtiyoj va manfaatlarining qondirilishi jamiyatdagi ijtimoiy sharoitlar yig'indisiga, bu esa, avvalo, ishlab chiqarish munosabatlarining qanday darajada rivojlanganligiga bog'liq.

Shaxsning shakllanishida ijtimoiy muhitning belgilovchi roli qonuni ham umumsotsiologik qonunlar tarkibiga kiradi. Inson tug'ilganidan boshlab umrining oxirigacha ijtimoiy muhit bilan bog'liqdir. Shu bois shaxsning oila, bog'cha, maktab, o'quv yurtlari va ma'lum bir jamoadagi kishilar bilan munosabati, uning atrofida bo'ladigan xilma-xil o'zgaruvchan ijtimoiy omillar uning jamiyatdagi turmush tarzi va o'rnini belgilab beradi.

Sotsiologiyada umumsotsiologik qonunlar bilan bir qatorda maxsus sotsiologik qonunlar ham mavjud. Maxsus sotsiologik qonunlar alohida bitta yoki bir nechta, lekin yagona tipdagi ijtimoiy tizimlar doirasida amal qiladi. Maxsus sotsiologik qonunlar sinflar, ijtimoiy etnik, ijtimoiy-hududiy va boshqa ijtimoiy birliklar o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy taraqqiyot qonunlari tabiat qonunlari singari inson ongi va irodasiga bog‘liq bo‘lmagan holda obyektivdir. Ularning tabiat qonunlaridan farqli jihati shundaki, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari inson va uning ishtirokisiz mavjud bo‘lolmaydi. Boshqacha aytganda, sotsiologik qonunlar kishilar ijtimoiy faoliyatining qonunlaridir. Ularning harakat mexanizmlari esa insonlar ijtimoiy faoliyatining sababiy bog‘liqligida namoyon bo‘ladi.

Insonlar jamiyatda qanday munosabatlarga kirishishlaridan qatyi nazar, bu munosabatlar ma‘lum bir ijtimoiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Insonlar o‘zlarining xatti-harakatlarini belgilab beradigan obyektiv ijtimoiy qonunlarni inkor eta olmaydilar, chunki bu qonunlar ularning kundalik amaliy turmush faoliyatini belgilab beradi.

Qonunlarni, amal qilishiga ko‘ra, *dinamik* va *statik* qonunlarga bo‘lish mumkin. Dinamik qonunlar ijtimoiy o‘zgarishlarning shakl va omillari hamda muayyan sharoitda yuz berayotgan hodisalar o‘rtasida bir xil aniq va qat‘iy aloqadorlikni belgilaydi. Statik qonunlar dinamik qonunlardan farq qilgan holda ijtimoiy hodisalarning sababiy bog‘lanishlarini qat‘iy ko‘rsatmaydi, balki yaxlit o‘zgarishlarning saqlanishini aks ettiradi, xolos. Agar dinamik qonuniyatlar aniq sharoitlarda obyektning barcha hodisalariga taalluqli bo‘lsa, statik qonunlar dinamik harakat yo‘nalishidagi ayrim individual o‘zgarishlarni taxminan belgilaydi. Statik qonunlar tekshirilayotgan obyekt hodisalarining har bir bo‘lagini emas, balki ularning shu obyektga tegishli ma‘lum bir belgilarini o‘rganadi. Statik qonunlar obyektning umumiy belgi va xususiyatlaridan kelib chiqib, uning xatti-harakati yo‘nalishlarini ko‘rsatib beradi.

Ijtimoiy qonun va qonuniyatlar jamiyatni o‘rganishda, ijtimoiy hodisa va jarayonlarni boshqarishda katta ahamiyatga ega. Xuddi shu ijtimoiy qonunlar sotsiologiyaga ilmiylik bag‘ishlaydi. Kishilarning tartibsiz yuz beradigan hodisalar bilan bog‘liq xatti-harakatlarini ilmiy asosda oldindan aytib bo‘lmaydi. Biroq olimlar tomonidan ilmiy metodlar asosida chuqur tahlil qilingan hodisalarni qonunlarga asosan ijtimoiy jarayonlarning aytib berish mumkin.

Sotsiologiyaning tadqiqot metodlari. Metod – (yun. methodos – usul, yo‘l) u yoki bu nazariy va amaliy vazifalarni hal etishga xizmat qiladigan va yangi bilimlarga erishishni ta‘minlaydigan vosita. Metod har qanday ilmiy bilishning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Sotsiologik metod deganda ijtimoiy tizim va ularning tuzilmalarini empirik va nazariy bilish, sotsiologik bilimlarni asoslash va yangisini yaratishda qo‘llaniladigan usul va vositalar yig‘indisi tushuniladi. Barcha fanlar singari sotsiologiya fani

ham jamiyat va uning tuzilmalarini ilmiy bilish jarayonida umumiy va maxsus metodlarga asoslanadi. Sotsiologik bilimlarga erishishda qo'llaniladigan metodlarni ikki turkumga ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi – umumnazariy sotsiologik metodlar va ikkinchisi – aniq sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda qo'llaniladigan metodlar. Umumnazariy sotsiologik metodlarni falsafaning dialektik metodi, abstraktlik (mavhumlik)dan konkretlik (aniqlik)ka o'tish metodi, tarixiylikdan mantiqiylikka o'tish metodi, induksiya va deduksiya metodi, analiz va sintez hamda boshqa metodlar tashkil qiladi.

Aniq sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda qo'llaniladigan metodlarga esa sotsiologik kuzatish, ijtimoiy eksperiment, hujjatlar tahlili, suhbat, anketa kiradi.

Sotsiologiyaning metodlari to'g'risida keyingi mavzularda alohida so'z yuritiladi.

Xulosa qilib, qayd etish joizki, sotsiologik qonunlar jamiyatning barcha sohalarida amal qiladi. Huquqni muhofaza qilish organlari ham o'z navbatida ijtimoiy tizim sifatida sotsiologik qonunlarga bo'ysunadi. Ularning vujudga kelish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish ichki ishlar organining har bir xodimi uchun muhimdir.

Sotsiologiyaning asosiy funksiyalari va ularning ichki ishlar organlari faoliyatidagi o'rni

Ma'lumki, hozirgi zamon sotsiologiyasi jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari to'g'risidagi fan sifatida bir qancha funksiyalarni bajaradi. Ularga batafsilroq to'xtalamiz.

Bilish funksiyasi. Sotsiologiya fani ham boshqa fanlar singari bilish funksiyasini bajaradi. Sotsiologiya ijtimoiy tizimning har xil darajalarida ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi va tushuntiradi. Bilish funksiyasi sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishning metod va nazariyalarini ishlab chiqish, sotsiologik axborot yig'ish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Sotsiologiyaning bilish funksiyasi to'g'risida keyingi mavzularda batafsil so'z yuritimiz.

Bashorat qilish funksiyasi. Sotsiologiya ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlariga asoslangan bilimlarga tayangan holda hayotdagi qisqa, o'rta va uzoq muddatlarga, kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan hodisa va jarayonlarni oldindan taxmin qilib, aytib berishga qodir. Ijtimoiy hodisa va jarayonlar uchun bashorat qilishning ahamiyati g'oyat kattadir. Ular muayyan o'zgarishlar yuz berishini aytish bilan cheklanib qolmay, balki

bu o'zgarishlarning aniq amalga oshish imkoniyatlarini ham ko'rsatib beradi. Jamiyat hayotida yuz beradigan rivojlanish va qayta tiklanishlarni ongli ravishda tahlil qilish va mehnat jamoalarining uzoq davrlarga mo'ljallangan bashoratini tuzish jamiyat taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Sotsiologiyaning bashorat qilish funksiyasi jamiyatning har bir tarkibiy qismi taraqqiyotini ilmiy asoslash orqali uning kelajagini taxmin qilib berishdir.

Bunday taxminlar ijtimoiy va siyosiy boshqarish amaliyoti uchun tavsiyanomalar ishlab chiqishda juda qo'l keladi.

Ijtimoiy loyihalashtirish funksiyasi. Sotsiologiya jamiyat qurilishida katta ahamiyat kasb etib, unda ishtirok etadi. Uning vazifalaridan biri har bir ijtimoiy tashkilotni ilmiy tavsiyalar bilan qurollantirishdir. Bu ayniqsa hozirgi davr uchun juda muhimdir.

Ijtimoiy loyihalashtirish davomida tashkilotlar vazifalarining andozalari optimal o'lchamlarda ishlab chiqiladi. Bunda har bir a'zoning imkoniyatlari to'liq hisobga olinadi va tashkilot ma'lum bir yutuqlarga ega bo'ladi. Ijtimoiy loyihalashtirishda jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti har doim natija qilib olinadi. Ijtimoiy loyihalashtirish vazifasiga faqat har xil yangi tashkilotlar, yangi shaharlar, siyosiy partiya va harakatlarning optimal modellarini ishlab chiqish emas, balki qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun boshqarishni ishlab chiqish ham kiradi.

Ijtimoiy-texnologik funksiya. Sotsiologiyaning ijtimoiy- texnologik funksiyasi uning ijtimoiy loyihalashtirish funksiyasi bilan uzviydir. Bugungi kunda ijtimoiy tashkilotlar, ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy munosabatlardagi amaliy faoliyatda aniq yutuqlarga olib boruvchi ma'lum bir tartib va intizomni vujudga keltiruvchi ijtimoiy texnologiyaga talab kuchayib bormoqda. Bu texnologiya sotsiologiyaning muhim bir yo'nalishlaridandir. Bunda uning amaliy tomoni ko'proq namoyon bo'ladi. Ijtimoiy texnologiyani vujudga keltirish o'rganilayotgan obyekt haqida aniq va juda keng ma'lumotga ega bo'lishni talab qiladi. Bu ijtimoiy loyihalashtirishning davomi bo'lib, usiz ijtimoiy texnologiyani tasavvur qilib, uning tartibini bilib bo'lmaydi.

Boshqarish funksiyasi. Sotsiologiya, xususan, amaliy sotsiologiya boshqarish faoliyati bilan bevosita bog'liq. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda sotsiologiyaning ilmiy natijalari, tavsiyanomalari, takliflari, metodlari, har xil holatlarga bergan baholariga asoslaniladi. Boshqarishning vazifasi – kadrlar tayyorlash, ularning tashkilotdagi o'rni va ahamiyatini belgilash, imkoniyatlarini hisobga olib yetarli bilim, malaka va ixtisosliklar bilan ta'minlashdir.

Bugungi kunda sotsiologik bilim va tayyorgarliksiz boshqarish sohasida faoliyat ko'rsatish mumkin emas. Masalan, har qanday mehnat jamoasining ish tartibi, jarayonini o'rganishni, ularning xohishini hisobga olmay, ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilmay amalga oshirib bo'lmaydi, aks holda salbiy oqibatlarga olib keladi.

Mafkuraviy funktsiya. Sotsiologiya ham boshqa ijtimoiy fanlar singari mafkuraviy funktsiyani bajaradi. Bu funktsiya ijtimoiy jarayonlar, jamiyat holatini tushuntirish, ijtimoiy fikrni o'rganish, turmush tarzi, siyosiy faoliyat reytingini belgilashda namoyon bo'ladi.

Tavsiya va yo'nalish berish funktsiyasi. Sotsiologiya o'ziga xos metodlarga, falsafaning metodologik asoslari hamda ijtimoiy bilish metodlariga suyangan holda ijtimoiy borliq haqida o'z yondashuvlarini, maxsus bilimlar tizimini ishlab chiqadi. Bular esa, ijtimoiy hodisalarni aks ettirib, dastlabki sotsiologik axborotlarga doir izlanishlar, qaydlar, o'lchamlar, ma'lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilish hamda ularni umumlashtirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy-huquqiy fanlar tizimida sotsiologiya katta ahamiyat kasb etadi. Bu quyidagilar bilan bog'liq: *birinchidan*, sotsiologiya jamiyat va uning ijtimoiy tizimlari to'g'risidagi fandır; *ikkinchidan*, u o'zida umumiy sotsiologik nazariyani aks ettirgan holda, boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlar uchun nazariya va metodologiya sifatida xizmat qiladi; *uchinchidan*, hamma ijtimoiy va gumanitar fanlar inson va jamiyatning hayotiy faoliyatini o'rganishdagi ijtimoiy jihatlarni, ya'ni u yoki bu ijtimoiy hayotda uchraydigan va inson faoliyati orqali amal qilinadigan qonun va qonuniyatlarni qamrab oladi; *to'rtinchidan*, sotsiologiyaning maxsus metodlaridan boshqa ijtimoiy fanlarda ham foydalaniladi va nihoyat, beshinchidan, sotsiologiya va boshqa fanlar oralig'ida izlanish obyekti bo'lgan muammolar tizimi paydo bo'lgan. Bular ijtimoiy (ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-demografik va shu kabi) izlanish nomini olgan. Demak, sotsiologiya boshqa ijtimoiy fanlar o'rtasida ham yetarli talab va ehtiyojga ega bo'lgan fan hisoblanadi.

Sotsiologiya jamiyat o'zini o'zi har tomonlama o'rganishi uchun kerak bo'lgan fandır. Shuning uchun u nafaqat ijtimoiy, balki tabiiy fanlar bilan ham bog'liq. U o'z tadqiqotlarida shu fanlarning yutuqlari, metodlaridan foydalanadi va o'z navbatida, ularga ham tavsiyalar berib boradi.

Huquq sotsiologiyasi sotsiologiyaning o'z izlanish predmeti, metodi va ijtimoiy jihatlari, o'ziga xos izlanish usuli, vazifalariga ega bo'lgan mustaqil yo'nalishidir.

Huquq sotsiologiyasi huquqni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganib, haqiqatda qanday huquqiy normalar mavjud, ular hayotga qanchalik mos keladi, nimalar huquqiy norma deb qabul qilinganligi kabi muammolarni tahlil qiladi. Bu to'g'rida mavzularda alohida so'z yuritilgan. Huquqni qiziqtirgan juda ko'p masalalar sotsiologiya orqali ham o'rganiladi. Demak, sotsiologiya huquqiy fanlar oldida turgan ko'pgina muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Sotsiologiya fanining ichki ishlar organlari xodimlari shaxsini tarbiyalashdagi ahamiyati katta. Sotsiologiya ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatida bir qancha vazifalarni o'taydi. *Birinchi*dan, u zarur axborot, ma'lumotlar beradi; *ikkinchi*dan, uning huquq soqasidagi talab va ehtiyojlarini o'rganishda o'z o'rnini mavjud; *uchinchi*dan, sotsiologiyadan huquq soqasidagi bilimlar, huquqiy madaniyat, huquqiy burch, huquqiy normalarni keng tahlil qilishda foydalaniladi; *to'rtinchi*dan, sotsiologiya ichki ishlar organlari xodimlarining huquqiy bilimlarni o'zlashtirishi, o'z navbatida, huquqiy normalarga rioya qilishi, axloqiy-estetik bilimlarga bo'lgan munosabatlarini baholashda xizmat qiladi.

Bundan tashqari, sotsiologiya ichki ishlar organlari xodimlarining vazifalari, aholi bilan munosabatlari, shu boradagi ish faoliyatini tashkil qilishda ko'maklashadi.

Sotsiologiya fani uning metodlarini yaxshi o'zlashtirgan xodim jinoyatlarning oldini olish, bashorat qilish va tavsiyalar berishda undan unumli foydalanadi.

S a v o l v a t o p s h i r i q l a r

1. Sotsiologiya fanining o'rganish obyekti nima?
2. Sotsiologiya fanning predmeti haqida gapirib bering.
3. Sotsiologiya fanining tarkibiy qismlari va tuzilishini ta'riflab bering.
4. Umumnazariy sotsiologiyaning obyekti nima tashkil qiladi?
5. Maxsus nazariy sotsiologiyaning obyekti nimadan iborat?
6. "Aniq sotsiologik tadqiqotlar" deganda nimani tushunasiz?
7. Umumnazariy va maxsus nazariy sotsiologik tadqiqot predmetlarining farqi nimada?
8. Empirik va nazariy sotsiologik bilimlar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
9. Fundamental va amaliy sotsiologik bilimlarning farqi nimada?
10. Qanday qonunlar sotsiologik qonunlar hisoblanadi?

11. Sotsiologik qonunlar jamoa hayotida amal qilishiga qarab qanday turlarga bo‘linadi?
12. “Umumsotsiologik qonunlar” deb qanday qonunlarga aytiladi?
13. Qanday qonunlar “maxsus sotsiologik qonunlar” deb ataladi?
14. Umumsotsiologik qonunlarning turlarini sanab ko‘rsating.
15. Sotsiologiya qanday funksiyalarni bajaradi?

Adabiyot

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003. – Б. 3–7.
2. *Каримов И.А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий кадрият. –Т. 14. – Т., 2006. – Б. 98–130.
3. *Абдурахмонов Ф. Р., Саитходжаев Х. Б.* Социология. – Т., 2000. – Б.3 – 15.
4. *Алексеев Н.Б.* Социология. – М., 2000. – С. 5 – 9.
5. *Осинов Г.В., Москвичев Л.Н.* Социология. – М., 2003. – С. 77 – 95.
6. Социология / Проф. В. М. Каримова таҳрири остида. – Т., 2000. – Б. 3 – 21.
7. *Фролов С.С.* Социология. – М., 1994. – С. 5 – 31.
8. *Хан С.М., Хан В.С.* Социология. – Т., 1999. – Б. 3 – 28.
9. Умумий социология / Илмий муҳаррир фалсафа фанлари доктори М.С. Алиқориев. –Т., 1999. – Б. 10 – 35.
10. *Энтони Гидденс.* Социология. – Т., 2002. – Б. 29 – 47.
11. Ижтимоий фанлардан сабоқ бериш методикаси. – Т., 2001. – Б. 12 – 32, 66 – 84, 117 – 221.

2-mavzu. SOTSIOLOGIYA FANINING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

1. Sotsiologiya fani vujudga kelishining nazariy va amaliy asoslari.
2. XIX asr va XX asrning boshlarida sotsiologiyaning rivojlanishi.
3. Hozirgi zamon G‘arb sotsiologiyasining asosiy yo‘nalishlari.

Sotsiologiya fani vujudga kelishining nazariy va amaliy asoslari

Sotsiologiyaning mohiyati va ahamiyatini bilishda uning vujudga kelishi va tarixiy rivojlanish bosqichlarini o‘rganish muhimdir. Sotsiologiya keng ma’noda butun jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, uning turli sohalaridagi o‘ziga xos jihatlarini, umumiy va hususiy qonuniyatlari, jarayonlarini o‘rganadi. Bunday ijtimoiy hayot rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga qaratilgan ta’limotlar, qarashlar qadimgi Hindiston, Xitoy va Yunonistonda yashab ijod etgan faylasuflarning falsafiy qarashlarida o‘z aksini topgan. Keyinchalik Markaziy Osiyo mutafakkirlari al-Forobiy, Ibn Sino, Beruniy hamda temuriylar davrida ham jamiyat, davlat va uni boshqarishni takomillashtirish, ijtimoiy munosabatlarni o‘rganish hamda ularni tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etgan. Markaziy Osiyo xalqlarining sotsiologik qarashlari to‘g‘risida keyingi mavzularda batafsil so‘z yuritiladi.

Qadimdan insonlar faqatgina o‘zlarini o‘rab turgan tabiat hodisalari (suvning oqishi, zilzila, vulqon otilishi, fasllar yoki kun bilan tunnning almashishi)ga oid jumboqlarga qiziqibgina qolmay, balki o‘zlarining jamiyat va boshqa kishilar orasida yashashi munosabati bilan bog‘liq muammolar bilan ham qiziqib kelganlar.

Haqiqatan ham, nima uchun odamlar alohida emas, boshqa insonlar bilan birga yashaydi? Nima uchun jamiyatdagi insonlar boy va kambag‘alga ajralgan? Nima uchun davlatlar o‘rtasida chegara tortilgan va bir-birlariga dushmanlik qiladilar, degan savollarga javob topishga harakat qilganlar. Bu va shunga o‘xshash boshqa savollarga javob topish uchun, qadim davrlarning o‘zidayoq olimlar o‘zlari yashayotgan jamiyat va insonlarga e’tibor qaratganlar. Agar matematika fanining vujudga kelishi real obyektlarni o‘lchash asosida paydo bo‘lgan geometriya abstraksiyalari asosida yaratilgan bo‘lsa, sotsiologiya dastlab qadimgi olim va donishmandlarning jamiyat to‘g‘risidagi qarashlari yoki insonlarning jamiyatdagi

o'zni masalalariga bag'ishlangan g'oyalarda o'z ifodasini topgan. Masalan, Qadimgi Xitoyda vujudga kelgan "Daosizm maktabi" namoyandalari oddiy kuzatish natijasida jamiyatni yaxshi boshqarish, yoshlar tarbiyasi, ularga ta'sir etuvchi omillar va shu kabi masalalar yuzasidan o'z fikrlarini bildirganlar. Qadimgi Hindistonning yozma yodgorliklaridan biri "Maxabxorat"da jamiyatdagi ijtimoiy tartib, barcha kishilarning baxtga erishishi va boshqaruv sohasidagi yutuqlar uchun zarurdir, deyiladi.

Antik davr mutafakkirlari sotsiologiya fani asosining yaratilishi va ijtimoiy soha tadqiqotlariga turtki berdi. Aflotun o'zining "Davlat" va "Qonunlar" asarlarida, Arastu "Siyosat" va boshqa asarlarida oila, huquq, davlat kabilarni ijtimoiy institut sifatida alohida o'rganish fikrini ilgari suradi. Antik dunyo faylasuflari birinchilardan bo'lib, insonning jamiyatdagi o'zni masalasiga alohida e'tibor qaratadilar. Inson va jamiyat to'g'risidagi ta'limotni nazariy asosda o'rganish lozim ekanligini qayd etib o'tadilar. Ularning sotsiologiyaga oid ilg'or g'oyalari o'z davri uchun ijtimoiy hayotning dolzarb muammolaridan bo'lgan empirik-nazariy va tarixiy-siyosiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Yevropa Uyg'onish davrida ijtimoiy fikrlar yangi bosqichga o'tdi. Bu davrga kelib sotsiologiyaga taalluqli bo'lgan, jamiyatning har xil sohalariga tegishli yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Jumladan, Erazm Retterdamskiy, Tomas Mor, Nikollo Makiaveli, Mishel Monten va boshqalar inson va uning jamiyatdagi o'zni masalalarini ko'tarib chiqadilar.

Ma'rifatparvar mutafakkirlar Klod Adrian Gelvetsiy, Deni Didro, Jan Jak Russo, Volter va boshqalar, o'z ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan o'zlaridan avvalgi jamiyat to'g'risidagi g'oyalar va jamiyatda insonning o'zni masalalariga bo'lgan munosabatlarni tubdan o'zgartirib yubordilar. Ular jamiyat tuzilishini tadqiq qilib, unda kishilar o'rtasida tengsizlik yuzaga kelishini batafsil o'rganadilar. Ijtimoiy jarayonlar rivojlanishidainning o'zni masalasini tadqiq qildilar. Ular jamiyatning mexanik va oqilona modelini yaratib, unda har bir shaxsni mustaqil subyekt sifatida belgilaydilar, uning xatti-harakatlari asosan o'zining shaxsiy imkoniyatlariga bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tadilar.

Keyinchalik italiyalik faylasuf Djambattista Viko (1664-1774) "Millatlar harakati" sxemasini ishlab chiqib, jamiyat to'g'risida yangi fanni yaratishga harakat qiladi, lekin buning uddasidan chiqolmaydi, chunki bu davrdagi barcha tadqiqotlar asosan bir-biridan uzilgan, tizimga solinmagan holda amalga oshirilar edi. Bu davrda jamiyatni tahlil qilish, insonning guruhdagi xatti-harakati, tengsizlik, kishilarning bir xilda

emasligi ijtimoiy fanlar doirasida yetarli darajada o'rganilsa ham, ular ilmiy faoliyatning boshqa sohalaridagi yutuqlar bilan taqqoslaganda unchalik ahamiyatga molik emas edi. Chunki ijtimoiy hodisalarni o'rganishda anchagina qoloqliklar kuzatilar edi. Buning sababi: *birinchidan*, xar bir inson jamiyatda kasb tanlash, o'zining xatti-harakatlarini boshqarishda mutlaq erkinlikka ega, lekin bu erkinlik xudoning irodasiga bog'liq bo'lib, cheklangan, degan tushuncha xukmronlik qilar edi; *ikkinchidan* esa o'sha davr fani mutafakkirlari Vol'ter, Golbax, Didro ta'limotlari uchun yuksak madaniyatga ega bo'lish, inson xatti-harakatlarini belgilab beradigan eng yaxshi qonunlar jamlamasini yaratish va davlat tuzilishini oqilona qayta ishlab chiqish masalalari xos edi. Jamiyat va insonga nisbatan sodda qarashlar ko'p vaqtlargacha saqlanib qolib, keyinchalik insonlar o'rtasidagi ijtimoiy nizolarning yuzaga kelishini bartaraf etadigan tashkilotlarning paydo bo'lishiga, kishilarning o'zaro va jamiyatning boshqa a'zolari bilan munosabatlarni amaliy jihatdan ilmiy hal qilishni hayotning o'zi taqozo qildi.

Kishilar ijtimoiy birliklari, ularning rivojlanish faoliyatini ilmiy jihatdan o'rganish zarurligini tushunish uzoqqa bormadi. Ishlab chiqarish va sanoatning rivojlanishi bevosita ijtimoiy sohalarini tadqiq qilishga turtki bo'ldi. Fan va texnikaning rivojlanishi hamda uning yutuqlaridan foydalanish o'z navbatida insonning insonga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarini qayta ko'rib chiqish lozimligini taqozo etdi.

Empirik sotsiologik tadqiqotlar Yevropada asosan XVII asrlardan boshlab o'tkazila boshlagan edi. Bu davrga kelib shaharlarning rivojlanishi, sanoatning o'sishi bir qator muammolarni keltirib chiqardi. Bu muammolarni amaliy sotsiologik tadqiqotlarsiz o'rganish mumkin emas edi. Urbanizatsiya, uy-joy ta'minoti, qashshoqlik muammosi kabilar shunday muammolardan bo'lib, ularni faqat maxsus sotsiologik tadqiqotlar orqaligina to'la o'rganish mumkin edi.

Ijtimoiy ehtiyoj aniq sotsiologik tadqiqot usullarini vujudga keltirdi. XVII asrdan boshlab aholini o'rganish, ro'yxatga olish, jamoatchilik fikrini tadqiq qilish ishlari boshlandi. U davrlarda o'tkazilgan tadqiqot amaliy yoki empirik sotsiologiya nomi bilan emas, balki siyosiy arifmetika nomi bilan yuritilardi.

XIX asrga kelib amaliy sotsiologiya usullari ancha takomillashadi. Belgiyalik olim Kettle tomonidan sotsiologik statistika asoslari ishlab chiqildi. Fransuz olimi Le Ple tomonidan esa oilaviy budjetlarni o'rganishning monografik usuli shakllantirildi. Amaliy sotsiologiya usullarining

vujudga kelishi va takomillashuvi sotsiologiyaning fan sifatida rivojlanishini ta'minlashda muhim omillardan biri bo'ldi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, sotsiologiya fanining boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlardan farqli tarafi, uning amaliy sotsiologik tadqiqotlarga aloqadorligi bo'lsa, bunday tadqiqotlar jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik jamiyatning u yoki bu sohalarida o'tkazila boshladi. Sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi XIX asrda yashab ijod etgan G'arb sotsiologlari O. Kont, E. Dyurkgeym, G. Spenser, M. Veber va K. Marks nomlari bilan bevosita bog'liq. Bu to'g'rida quyida bayon qilinadi.

XIX asr va XX asrning boshlarida sotsiologiyaning rivojlanishi

Ogyust Kont (1797–1857) fransuz mutafakkirlaridan biri bo'lib, mustaqil fan hisoblangan sotsiologiyaning asoschisidir. “Sotsiologiya” termini ham aynan unga tegishli.

XIX asrning birinchi yarmi Fransiya tarixida muhim davr hisoblanadi. Tabiatshunoslik va texnika sohasidagi o'zgarishlar an'anaviy sotsiologik tizimning tanazzuliga olib keldi va yangi falsafiy izlanishlarning yuzaga kelishiga turtki bo'ldi.

O. Kont 1817–1824 yillarda taniqli fransuz sotsialist-utopisti Klod Anri de Sen-Simonning kotibi bo'lib ishlagan va uning g'oyalari ta'siri ostida bo'lgan. Buyuk fransuz sotsiologi E. Dyurkgeymning fikricha, Sen-Simon asarlarida Kont sotsiologiyasining barcha asosiy g'oyalari mavjud bo'lgan. Biroq bu g'oyalarni jamiyat to'g'risida yangi fan yaratilishiga asos solgan yaxlit konsepsiya tarzida shakllantirilishi aynan Kontning xizmatidir. Uning olti tomli «Pozitiv falsafa kursi» asari 1830–1842 yillar orasida nashr etildi. Unda fanlar tasnifi, pozitiv falsafa va sotsiologiya to'g'risidagi nazariyalar ishlab chiqildi. Kont kelajakdagi ilmiy ishini din va siyosat sohalariga bag'ishladi. Bu to'rt tomli «Pozitiv siyosiy tizim yoki insoniyat dinini yuzaga keltiradigan traktat» (1851–1884) asaridir. Kont yana «Ommabop astronomiya to'g'risida falsafiy traktat» (1844) «Pozitiv falsafiy fikrlar haqida mulohaza» kabi asarlarni ham yozgan.

O. Kont sotsiologiyada pozitivizm yo'nalishining asoschilaridandir. U birinchilardan bo'lib jamiyatni o'rganish uchun umumilmiy uslublarni qo'llash kerakligini ta'kidlagan. Kontning fikricha, bu uslublar yordamida butun jamiyatni boshqaradigan yashirin qonunlarni bilib olish mumkin. Sotsiologiya ijtimoiy hodisalarni kuzatuvchi qonunlarni o'rganishi, shu-

ningdek, ijtimoiy hodisalarga bog‘liq bo‘lgan dalil va xulosalarning ishonchliligini asoslab berishi lozim.

O. Kont jamiyatning evolyutsion rivojlanish konsepsiyasi tarafdori bo‘lgan. Bunda u ijtimoiy taraqqiyotga erishish inson aql-idrokining rivojlanishi bilan kechishini aytadi. Inson dunyoni bilishda taraqqiyot yo‘lidan boradi, deb hisoblaydi. Kont insoniyat tarixi talqinida, ma’naviy (intellektual) evolutsiyaning uch bosqichi g‘oyasini rivojlantirgan. U ta’riflab bergan aqliy rivojlanishning uch bosqichi qonuniga ko‘ra, bizning olam to‘g‘risidagi bilimlarimiz izchil ravishda uch xil holatda bo‘ladi.

1) teologik (tabiat hodisalari g‘ayritabiyy ilohiy kuchlar harakati bilan izohlanadi);

2) metafizik (olamdagi hodisalarni izohlashda turli-tuman abstrakt mushohadalar, hukmlarga asoslaniladi, ular hayot voqeligidan uzib olingan metafizik mohiyatlar va sabablar vositasida tushuntiriladi);

3) pozitiv yoki ilmiy (olamni bilishda aniq fanlar metodologiyasidan foydalangan holda empirik kuzatiladigan qonuniyatlarni o‘rganishga asoslangan tabiat va jamiyat to‘g‘risidagi ilmiy bilimga tayaniladi).

Pozitiv yoki ilmiy holatni O. Kont inson aql-idroki taraqqiyotining pirovard yutug‘i, deb baholagan. Kontning fikricha, insoniyat hayotining tashkil etilishi va amal qilishini ratsionalizatsiya qilishga (oqilona yo‘lga solishga) da’vat etilgan sotsiologiya jamiyat to‘g‘risidagi pozitiv fandır.

Fanni metafizika va teologiyadan ajratish Kont pozitiv metodining asosiy g‘oyasi edi. Uning fikricha, haqiqiy fanga «muhim bo‘lmagan» savollardan voz kechish xosdir. Ya’ni kuzatish orqali erishilgan natijalarga asoslanib, savollarni tasdiqlash, inkor etish mumkin emas. Kont narsalar mohiyati va uning sabablarini metafizik, noilmiy masala deb hisoblaydi. Kontning fikricha, hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik takrorlanadigan qamoqqa olishnunlarni ochish fanning vazifasi hisoblanadi. Fanning vazifasini bunday cheklash aniq, ma’lum bilimga yetishga harakat qilish bilan izohlanadi. U istiqbol uchun asos yaratish imkonini berishi mumkin. Kont eski an’anaviy mazmundagi falsafani tugatish tarafdori edi. Uning tasavvuricha, falsafa na o‘zining aniq predmetiga va na metodiga ega. Pozitiv falsafa fanlarning bir tizimga solinganligi natijasi hisoblanadi, ya’ni u fanlarning ilmiyligi asosidir. Pozitiv falsafani bayon etish uchun uning metodlari, predmetlari, qonunlari, o‘xshashliklari va farqlarini o‘z ichiga oladigan tahlilni, ya’ni ko‘p narsani o‘ziga oladigan fanlar tizimini bayon qilishi kerak.

Kont sotsiologiyani pozitiv fan sifatida inson va jamiyat to‘g‘risidagi teologik va metafizik qarashlarga qarama-qarshi qo‘ydi. Kontning fikricha,

sotsiologiya ijtimoiy hayot ta'siri ostida inson ruhiyatining qanday qilib kamolga yetishini o'rmoqqa olishganuvchi alohida fandır. Bu fikr Kontni individ-abstraksiya, jamiyat esa tabiiy qonunlarga bo'ysunadigan borliq degan qarashga olib keldi. Ijtimoiy hodisalar biologik hodisalardan farqli ravishda, o'zining qonuniyatlari asosida doimo rivojlanib boradi. Kont ularning mohiyatini tarixiylikda deb bildi. Ijtimoiy omillarni inkor etmagan holda Kont sivilizatsiyani, eng avvalo, «ruhiy psixik birlik» deb hisoblaydi. Uning fikricha, butun jahonni g'oyalar boshqaradi va o'zgartiradi.

Fanni tasniflayotganda Kont ularning obyektiv belgilariga asoslanadi. Birinchi navbatda, u fanlarni mavhum va aniq fanlarga bo'ladi. Mavhum fanlar ma'lum kategoriyadagi qonunlarni o'rganadi. Aniq fanlar esa, shu qonunlarni xususiy sohalarga tatbiq qiladi. Masalan, biologiya – hayot to'g'risidagi umumiy mavhum fan, tibbiyot esa biologiyaning umumiy qonunlarini tatbiq qiluvchi aniq fan. Kont beshta mavhum nazariy fanlarni ajratdi. Bular – astronomiya, fizika, himiya, biologiya va sotsiologiyadir. Kont ularni ijtimoiy hodisalar kategoriyasi bilan to'ldirdi. Ijtimoiy hodisalar o'zining o'ta murakkabligi va shu bilan birga, boshqa hodisalarga bog'liqligi bilan farq qiladi. Sotsiologiyaning kechroq vujudga kelishi va shu sohaga xos bo'lgan tabiiy qonunlarga bo'ysunishini ham shu bilan izohlasa bo'ladi.

Kont dastlab ijtimoiy fizikani, keyinroq esa sotsiologiyani jamiyat haqidagi pozitiv fan deb aytadi. Sotsiologiya tasnif bilan cheklangan ijtimoiy fizikadan farqli ravishda ijtimoiy-nazariy fan bo'lishi kerak. Kontning fanga munosabati o'sha davrda hukmron bo'lgan fikrlashning metafizik metodiga to'g'ri kelar edi. Tabiatshunoslarning o'zi esa tabiatning rivojlanishi g'oyasiga yetarli isbotlar keltirgan edi. Ayrim genial farazlar ilgari surilsa-da, lekin ular ilmiy nazariyaga aylanishi uchun yetarli asosga ega bo'lmas edi. Fikrlashning metafizik usuli shunday vaziyatni vujudga keltirdiki, Kont tomonidan fanlar bir-biridan keyin yuzaga kelishi bilan emas, balki tuzilishi jihatidan tasniflanadi. Kont faqat fanlar o'rtasidagi tuzilishi jihatdan farqni ko'rsatdi. U fanlarni tasniflashda subordinatsiya prinsipiga emas, balki koordinatsiya prinsipiga asoslandi.

Kont sotsiologiyani *ijtimoiy statika* va *ijtimoiy dinamika* kabi ikki katta guruhga ajratdi.

Ijtimoiy statika – ijtimoiy tizimning mavjudligi sharoiti va funksional qonunlarini o'rganadi. Buni jamiyatning alohida qismlaridan tarkib topgan ijtimoiy tashkilotlar, harakatlar, institutlar, oila, din kabilar tashkil qiladi. *Ijtimoiy dinamika* – ijtimoiy tizimlarning o'zgarishi va rivojlanishi qonun-

larini o'rganadi. Bunda, Kontning fikricha, ijtimoiy tizimlarni harakatga keltiruvchi kuch – jamiyatning ma'naviyati va insonlarning aql-idrokidir.

O. Kontning xizmati shundaki, u sotsiologiya fani dasturlari va metodlarini ilmiy izlanishlar vositasi sifatida aniqlay oldi. Kont sotsiologiyaning predmeti bu ijtimoiy hodisalarning mohiyatidir, deb e'tirof etadi. Jamiyat to'g'risidagi fanlar tabiiy fanlar metodologiyasiga tayanishi kerak. Tadqiqotchilar kuzatuv, qiyoslash, tarixiy, genetik usullarni qo'llay bilishlari lozim. Ushbu metodlar ichida tarixiy va qiyosiy usullar keng tarqalgan. Kuzatuv va eksperiment usullari esa XX asrga kelib qo'llanila boshladi.

Kontning jamiyat taraqqiyotini muvofiqlashtirish va uni barqarorlashtirish muammolariga bag'ishlangan fikrlari katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, jamiyatdagi o'zaro muvofiqlik siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, biologik qonuniyatlarga bog'liq bo'lib, bunga turli ijtimoiy tizimlar birligi va ular o'rtasidagi mutunosiblik hisobiga erishiladi. Fan esa jamiyatning hamma sohalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning zaruriy me'yorlarini belgilab beradi.

Kontning ta'kidlashicha, jamiyatdagi ijtimoiy muvofiqlik – shaxslar va ijtimoiy qatlamlar manfaatlarining bir-biriga mosligidir. Kontning jamiyatni yaxlit organizm sifatida tushunish, mehnatning ijtimoiy adolat asosida taqsimlanishi, ijtimoiy barqarorlik shartlari va omillari, turli guruh va qatlamlar manfaatlarining mosligi, davlat va shaxslarning o'rniga oid fikrlari bugungi kunda ham muhimdir.

E. Dyurkgeym (1858-1917) pozitiv sotsiologlardan bo'lib, 1887 yil Fransiyada sotsiologiya bo'yicha birinchi professor bo'lgan. U "Ijtimoiy mehnat taqsimoti to'g'risida", "Sotsiologiya metodi", "Xudkushlik", "Diniy hayotning elementar shakllari" va boshqa asarlar muallifidir. *E. Dyurkgeym* «Sotsiologik yilnoma» jurnalining asoschisi va noshiri bo'lgan. Fransuz sotsiologik maktabi shu jurnal negizida shakllangan. Ushbu maktab doktrinasi asosida *E. Dyurkgeym* ta'riflab bergan va rivojlantirgan g'oyalar yotadi.

E. Dyurkgeym ilmiy qarashlarining shakllanishida *R. Dekart*, *SH. Monteske*, *J. J. Russo* singari buyuk fransuz mutafakkirlarining asarlari katta ta'sir ko'rsatgan. Lekin *E. Dyurkgeym*ga Kontcha pozitivizm g'oyat yaqin bo'lgan. Uning jamiyatni tadqiq qilishga yondashuvida, O. Kontdagi kabi, jamiyat bilan uning tuzilmalari o'rtasidagi funksiyalarning tizim sifatida yuksak darajada tashkil etilganligiga asoslangan. Biroq u bir qator prinsipial masalalarda sotsiologiya asoschisi bilan kelisholmagan. Bunda *E. Dyurkgeym*ning empirik tahlilini nazariy tahlil bilan qo'shgan holda,

ijtimoiy hodisalarning sabablarini tushunishiga intilishida asosiy farq ko‘zga tashlanadi.¹

E. Dyurkgeym ilk pozitivizmning naturalistik an‘analariga ergashib, jamiyatga tabiatning bir qismi, deb qaragan. “Jamiyat, –deb yozadi u, – bu o‘sha tabiatning o‘zi, lekin u rivojlanishda eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan. Shu bois, jamiyatni, tabiatni o‘rganadigan metodologiya yordamida tadqiq etish zarur”. Uning fikricha, sotsiologiya – empirik tadqiqotlarga asoslangan, ijtimoiy faktlar to‘g‘risidagi fan.

E. Dyurkgeymning fikricha, ijtimoiy faktlarga xos bo‘lgan xususiyat, uning obyektivligi, individga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjudligidir. Bu ijtimoiy faktlar indvidlarning jamiyatdagi o‘rnini boshqaradi va individ xatti-harakatlarini belgilab beradi.

E. Dyurkgeym sotsiologik ijtimoiy faktlarni ikki guruhga ajratadi: 1) *moddiy ijtimoiy faktlar*; 2) *ma‘naviy ijtimoiy faktlar*.

Moddiy ijtimoiy faktlarga – aholining hududlarda joylashuvi, indvidlarning o‘zaro, jismoniy, axloqiy munosabatlari kiradi. Ma‘naviy ijtimoiy faktlarga – ijtimoiy va jamoa ongining yig‘indisini tashkil qiluvchi diniy, axloqiy, huquqiy ong kiradi.

E. Dyurkgeym ijodining oxirigacha sotsiologiyada ijtimoiy hamkorlik g‘oyasini isbotlashga urindi. Uning fikricha, kishilarning bir-birlari bilan birlashishiga sabab ijtimoiy hamkorlikdir. U ijtimoiy hamkorlikka asosiy qadriyat sifatida qaragan va hamkorlikka ko‘maklashadigan, insonni boshqa kishilar bilan hisoblashishga majbur etadigan barcha narsani axloqiy deb atagan. Jamiyatda hamkorlik aloqalari qanchalik kuchli bo‘lsa, axloq shunchalik mustahkam bo‘ladi. Jamiyatda yashovchi inson, deb ta‘kidlaydi Dyurkgeym, jamiyatning boshqa a‘zolari bilan kishining ijtimoiy funksiyasini, ijtimoiy burchini tashkil qiluvchi majburiyatlar shaxobchalari orqali bog‘langan.

Dyurkgeym kishilarning jamiyatdagi hamkorligini mexanik va organikka ajratadi. Mexanik hamkorlik ko‘proq arxaik tipdagi jamiyatlarda mavjud bo‘ladi va unga individual ongning jamoada “qorishib” ketishi xosdir. Bu kishilarni bir qolipga soluvchi, bir xildagi odamlarga aylantiruvchi hamkorlikdir. Bunday jamiyatni normativ tartibga solishda Dyurkgeym repressiv sanksiyalarga asoslangan qoidalarga tayanadi. Uning fikricha, huquqiy tizimda jinoyat huquqi ustunlik qiladi. Nisbatan rivojlangan ijtimoiy tizimlarda organik hamkorlik, ya‘ni indvidlarning mustaqilligi, ularning funksiyalari bo‘linishi, o‘zaro aloqa va munosabat-

¹ Qarang: Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение.– М., 1995.– С. 8.

lariga asoslangan hamkorlik shakllanadi. Bunday hamkorlikni kishilarning o'xshashligi emas, balki ular o'rtasidagi tafovutlar taqozo etadi. Hamkorlikning bunday tipi amal qiladigan jamiyatlarning normativ tizimida restitutiv (ya'ni buzilgan normalarni tiklovchi) sanksiyaga asoslangan qoidalar ustunlik qiladi, huquqiy tizimda esa fuqarolik, tijorat, ma'muriy, konstitutsiyaviy, protsessual huquq hukmron bo'ladi.

Shunday qilib, organik hamkorlik rivojlangan jamiyatlarga xosdir. Dyurkgeym ta'limotida organik hamkorlikning eng muhim omili ijtimoiy mehnat taqsimotidir. Har kim vujudga kelgan mehnat taqsimotiga muvofiq o'z funksiyasini bajaradigan jamiyat organik jamiyat hisoblanadi. Mehnat taqsimotini ijtimoiy dezintegratsiya omili sifatida talqin qiluvchi ayrim konsepsiyalarga zid ravishda Dyurkgeym uni jamiyatdagi hamkorlikni ta'minlash usuli, deb qaraydi. Kishilarning bir-biriga bog'liqligini taqozo etuvchi ijtimoiy mehnat taqsimoti va insoniy faoliyat mahsulini ayriboshlash ularda hamkorlikka ehtiyoj paydo bo'lishi, hayot faoliyatining kelishilgan usullari to'g'risida bir-biri bilan ahdlashishini talab qiladi. Dyurkgeym o'zining «Ijtimoiy mehnatning taqsimlanishi» (1883 y.) asarida mehnat taqsimotining asosiy funksiyasi ijtimoiy hamjihatlikni qo'llab-quvatlashdir, deb ta'kidlaydi.

U «Sotsiologiya metodlari» asarida sotsiologiyaning predmeti ijtimoiy faktlar asosida kishilarga bog'liq bo'lmagan holda, ular ustidan tadqiqotlar o'tkazishdan iboratdir, deb qayd etadi. Ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etishda mavjud ijtimoiy faktlarni asos sifatida ko'rib chiqish kerak, degan qoidaga asoslanadi.

«Sotsiologiya – deb yozadi E. Dyurkgeym, – qanchalik ixtisoslashgan bo'lsa, falsafiy mushohada uchun shunchalik boy, o'ziga xos ma'lumotlar yetkazib beradi»¹.

U sotsiologik qarashlarida jamiyatni murakkab va sodda tiplarga ajratadi. Shunga qarab jamiyatning ijtimoiy hayotini tahlil qilishga kirishish kerak deydi. Ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilishda evolyutsionizm va strukturali funksional yondashuvning tarafdori bo'ladi. E. Dyurkgeym u yoki bu hodisalarning bir-biriga mos kelishi ijtimoiy tizimlarning aniq ehtiyojlaridan kelib chiqadi, deb ta'kidlaydi.

Shuningdek, «O'z joniga qasd qilish» (1897) degan asarida kishilarning o'z jonlariga qasd qilishining ruhiy tomonlarini inkor etib, bu holatni jamiyat integratsiyasi hamda axloqiy normalari bilan tushuntirishga

¹ Qarang: Дюркгейм Э. Метод социологии. - М., 1981.- С. 524.

harakat qiladi. Dyurkgeym jamiyat axloqiy normalari tahlili hamda ijtimoiy faktlarni tadqiq qilishning maxsus metodlarini joriy qiladi.

Gerbert Spenser (1820-1903) ingliz faylasufi, sotsiologi, pozitivizm asoschilaridan biri. Spenser o'zining "Asosiy manbalar", "Biologiyaning yaratilishi", "Psixologiyaning yaratilishi", "Sotsiologiyaning yaratilishi", "Sotsiologiya tadqiqot predmeti sifatida", "Etikaning yaratilishi" kabi asarlarida sotsiologiyaga oid fikrlarini ilgari suradi. Spenser falsafiy qarashlarida O. Kont pozitivizmini yanada rivojlantirdi. U O. Kont izidan borib, sotsiologiya faniga o'zgarib turuvchanlik va evolyutsionizmga bir maromdalik g'oyasini kiritadi.

Spenserning fikriga ko'ra, istalgan obyektning evolutsiyasi aloqasizlikdan aloqadorlikka, bir toifalikdan har xil toifalikkacha, noaniqlikdan aniqlikkacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Muvozanatning buzilishi natijasida yangi evolyutsion jarayonga o'tuvchi inqiroz boshlanadi. Hamma voqea va hodisalar mana shu inqiroz va taraqqiyot doirasi orqali yuz beradi. Ana shulardan kelib chiqqan holda Spenser sinfiy kurash va jamiyatdagi inqiloblarni muvozanatdan og'ish yoki ijtimoiy organizmning kasalligi, deb e'lon qiladi.

Spenserning fikricha, sotsiologiyaning vazifasi – alohida shaxslarning xohish va intilishlari, ularning individual jihatlari va subyektiv fikr-mulohazalariga qaramay amalga oshuvchi evolyutsion jarayonlarning umumiy qonuniyatlarini ochib beruvchi, ijtimoiy borliq, ijtimoiy omillarni o'rganishdan iborat. Spenser – sotsiologiyadagi "organik oqim" asoschilaridan hisoblanadi.

U jamiyatning sinfiy tuzilishini va turli ma'muriy idoralarga ajralishini jonli tana a'zolari o'rtasidagi vazifalarning taqsimlanishi bilan aynan bir xil, deb biladi. U ibtidoiy madaniyatni o'rganishga ma'lum hissa qo'shgan, etnografiyada evolyutsion maktabning vakillaridan biri bo'lgan, diniy e'tiqodlarning kelib chiqishi va rivojlanishi nazariyasini ishlab chiqqan. Spenser falsafiy muammolar tahlilida empiriokritizm va nepozitivizmga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Spenser evolutsiyada *uch jihatni* ajratib ko'rsatadi:

- 1) oddiydan murakkabga o'tish (integratsiya yoki konsentratsiya);
- 2) bir xillikdan ko'p xillikka o'tish (deferentatsiya);
- 3) noaniqlikdan aniqlikka o'tish (tartibning ko'payishi).

Evolutsiya materiyaning integratsiyasi bo'lib, u harakatning tarqalishi bilan birgalikda ro'y beradi. Evolutsiya materiyani noaniq, bog'lanmagan bir xil shakldan muayyan aniq, o'zaro bog'liq bo'lgan ko'p xillikka olib keladi.

Spenserning fikricha, jamiyat o'z a'zolarining faoliyati uchun mavjud. U har qanday jamiyat uch tizimdan iborat deb hisoblaydi: 1) saqlab turish tizimi; 2) taqsimot tizimi; 3) boshqaruv tizimi. *Birinchisi*, organizm oziqlanishini ta'minlovchi qism bo'lib, jamiyatda zarur mahsulotlar ishlab chiqarishni amalga oshiradi; *ikkinchisi*, mehnat taqsimoti asosida ijtimoiy organizmning turli qismlari o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi; *uchinchisi*, davlat timsolida bir butunning tarkibiy qismga bo'ysunishni amalga oshiradi.

Shuningdek, Spenser jamiyatning tarkibiy qismlari bo'lmish «organlar», ya'ni muassasalarni ham ajratib ko'rsatadi. Bular: 1) oila munosabatlarini hal qiluvchi tashkilotlar; 2) urf-odatlariga oid munosabatlarni yurituvchi tashkilotlar; 3) siyosiy organlar; 4) diniy tashkilotlar; 5) kasb va xunar bilan ta'minlovchi organlar; 6) sanoat tashkilotlaridir. Bularning barchasi evolutsiya mahsulidir, deydi Spenser.

Maks Veber (1864-1920) XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridagi yirik sotsiologlardan biri bo'lib, u siyosat, iqtisod, huquq, falsafa, sotsiologiyani puxta o'rgangan nemis klassik sotsiologiyasi asoschilaridan biridir. Uning asosiy asarlari – “Protestantcha etika va kapitalizm ruhi”, “Sotsiologiya kategoriyalarini tushunish to'g'risida” hamda “Xo'jalik va jamiyat” degan asarlari bor.

Maks Veber Marksning jiddiy tanqidchilaridan biri hisoblanadi. Aslida Veberning butun hayoti davomidagi ishlarini “Marks sharpasi” va intellektual merosi bilan kurash ruhida qabul qilish mumkin. Uning fikricha, zamonaviy ijtimoiy rivojlanishda noiqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Veberning mashhur va o'ta munozarali “Protestantcha etika va kapitalizm ruhi” asarida ta'kidlashicha, kapitalistik dunyoqarashning vujudga kelishida diniy qadriyatlar fundamental ahamiyatga ega bo'ladi. Marksning fikrlariga qarama-qarshi holda, bu dunyoqarash iqtisodiy o'zgarishlardan emas, balki, aksincha holda vujudga keladi. Veber ishlab chiqqan Marksga muqobil pozitsiya bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng, jamiyatning ma'naviy sohasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, ma'naviyat jamiyatning kelgusi taraqqiyoti istiqbolini belgilab beruvchi asosiy omil ekanligi Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan bir necha bor ta'kidlanadi. Jumladan, “Fidokor” gazetasi muhbirining savollariga bergan javoblarida shunday deb ta'kidlaydi, “Biz barpo etayotgan yangi jamiyat yuksak ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga tayanadi va ularning rivojlanishiga katta e'tibor qaratadi. Bu jarayon milliy istiqbol g'oyasi va

mafkrasiga, o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga asoslanadi".¹

Veberning fikricha, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy hodisaning mohiyati faqat uning obyektiv tomonlari bilangina emas, balki avvalo muayyan jarayonga mutanosib ravishda madaniy qimmat bilan belgilanadi.

U, «ijtimoiy fanlar faqat hodisalardagi ayrim ijtimoiy faktlarni o'rganadi», degan fikrga asoslanib, o'zining «ideal tip» g'oyasini ilgari suradi. «Ideal tip», Veberning fikricha, voqelikni aks ettirmaydi, bu faqat ayrim faktlarni tizimlashtirish va tushunish uchun ishlatiladigan vosita, tarixni voqelik bilan taqqoslab ko'radigan tushunchadir. Veberning g'oyalari mazmun jihatidan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar haqidagi markscha ta'limotga qarshi qaratilgan edi.

Veber «ideal tip»ni quyidagicha belgilaydi. Sotsiologiya shaxsning ta'lim olish faoliyati munosabatlarini madaniy tahlil qilishga urinish, tarixdagi qarama-qarshiliklarni, voqealarning umumiy qoidalarini topish, tiplarini ishlab chiqish vazifalarini o'z ichiga oladi. Agar tarixning vazifasi makon va zamondagi cheksiz hodisalarni tahlil qilish bo'lsa, sotsiologiya-ning vazifasi voqealarning makon va zamonga xos bo'lgan umumiy qoidalarini aniqlashdir. Bu ma'noda sotsiologik jihatdan «ideal tip»lar nisbatan umumiy bo'lib, ularni «sof ideal tip» deb atash mumkin.

Veberning fikricha, sotsiologiya individ xatti-harakatini muayyan ma'no bilan bog'liq holdagina o'rganadi. Faqat ma'noli xatti-harakatgina sotsiologiyani qiziqtiradi. U xatti-harakatning to'rt turini ko'rsatadi:

1) oqilona maqsadli xatti-harakat (unga o'ziga monand vositalar bilan tushunib olingan xatti-harakat va uning ehtimol tutilgan oqibatlarini bilan mutanosiblashtirilgan oqilona maqsadning ochiq-oydinligi xos);

2) bebaho qadriyatga asoslangan oqilona xatti-harakat (xatti-harakatning shubhasiz bebaholigiga, ishonchga asoslangan xatti-harakat), bunda inson ushbu xatti-harakatni o'z burchi deb biladi;

3) affektiv xatti-harakat (emotsional holatga asoslangan xatti-harakat);

4) an'anaviy xatti-harakat (odatga asoslangan oddiy, kundalik xatti-harakat).

Jamiyatda ijtimoiy xatti-harakatning turlari ko'p bo'ladi. Bunda Veber ijtimoiy xatti-harakatni oqilonlashtirishni tarixiy taraqqiyotning asosiy tamoyili deb hisoblagan.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т. 8. – Т., 2000.- Б. 499.

Karl Marks (1818-1882) faylasuf, sotsiolog, iqtisodchi va xalqaro kommunistik harakatning asoschisi bo'lgan. K. Marks g'oyalari O. Kont va Dyurkgeym g'oyalariga qarama-qarshi, lekin shunga qaramay rang-barangdir. K. Marks o'zining safdoshi F. Engels bilan ilgargi mavjud sotsiologik ta'limotlardan farq qiladigan sotsiologiyani yaratgan.

Marksning asarlari ijtimoiy hayotning ko'pgina sohalariga taalluqlidir. Xatto o'ta murosasiz tanqidchilar ham uning asarlarini sotsiologiyaning shakllanishi uchun shubhasiz muhim deb hisoblaydilar. Biroq Marks o'zini sotsiolog deb hisoblamaydi. U yozgan asarlarning katta qismi iqtisodiy mavzularga bag'ishlangan, lekin u har doim iqtisodiy muammolarni ijtimoiy institutlar bilan bog'lashga harakat qilganligi bois, bu asarlari sotsiologik jihatdan ham boy va chuqur mazmunga ega.

Marksning nuqtai nazari o'zi aytganidek, tarixni materialistik tushunishga asoslanadi. Tarixni materialistik tushunishning mohiyatini qisqacha shunday izohlash mumkin. Ijtimoiy borliq ijtimoiy ongni belgilab beradi. Boshqacha qilib aytganda, kishilarning ijtimoiy borlig'i ularning ijtimoiy ongini belgilab beradi. Markscha sotsiologik qarashda ijtimoiy hayotning asosini ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini o'z ichiga olgan ishlab chiqarish usuli tashkil qiladi. K. Marks insoniyat tarixini individlar ongi va idrokiga bog'liq bo'lmagan obyektiv qonuniyatlar asosida amalga oshadigan tabiiy tarixiy jarayon deb izohlaydi.

Uning fikricha, ijtimoiy o'zgarishlar manbai kishilar amal qiladigan g'oyalar va qadriyatlar emas, balki birinchi navbatda iqtisodiy sabablardir. Ular o'z navbatida tarixiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan sinfiy mojarolar bilan bog'langan. Tarixning turli davrlari to'g'risida yozilganligiga qaramay, Marksning diqqat-e'tibori o'z davrida ro'y berayotgan o'zgarishlarga qaratilgan edi. Uning uchun eng muhimi kapitalizmning rivojlanishi bilan bog'liq o'zgarishlar edi. Kapitalizm ishlab chiqarish tizimi bo'lib, iqtisodiy tartibning avvalgi turlaridan tubdan farq qiladi, chunki u keng iste'molchilar doirasi uchun tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlarni ko'rsatishni nazarda tutadi. Kapital (fabrikalar, mashinalar va yirik pul mablag'lari) egalari hukmron sinfni hosil qiladi. Aholining asosiy ommasini esa, yollanma ishchilar sinfi tashkil etib, ular yashash uchun o'z mablag'lariga ega bo'lmay, kapital egalari ishga yollanishga majburdirlar. Shunday qilib, kapitalizm sinfiy tizim bo'lib, unda sinflar o'rtasidagi mojarolar hamma joyda tarqalgan.

Marksning fikricha, kapitalizm kelgusida sotsializm yoki kommunizm (bu so'zlarni u bir xil ma'noda ishlatadi) tomonidan siqib

chiqariladi, va sotsialistik jamiyat sinfsiz jamiyatga aylanadi. Marks bunda individlar o'rtasida tafovutlarning butunlay yo'qolishi emas, balki jamiyatning qarama-qarshi tomonlarga bo'linib ketishini, ya'ni bir tomondan iqtisodiy va siyosiy hokimiyatni monopoliyalashtiruvchi, unchalik katta bo'lmagan, mehnatkashlar ommasiga bo'linib ketishi, yo'qolishini nazarda tutadi. Yangi iqtisodiy tizimda ijtimoiy mulkchilik hukmronlik qiladi, nisbatan elitar va barchaning ishtirok etishini nazarda tutadigan ijtimoiy tartib o'rnatiladi.

Uning qayd etishicha, kapitalizmning rivojlanishi va imkoniyatlarini o'rganish siyosiy xatti-harakatlardan foydalanish yo'li bilan uni faol o'zgartirish vositalarini ko'rsatishi lozim. Shuning uchun, Marksning sotsiologik kuzatishlari uning siyosiy dasturi bilan chambarchas bog'liqdir. Lekin Marksning tadqiqotlari asoslangan yoki asoslanmaganligidan qat'i nazar, ushbu dastur butun XX asrga o'ta kuchli ta'sir ko'rsatdi. Dunyo aholisining uchdan bir qismidan ko'prog'i Marks g'oyalaridan ma'naviy oziqlangan edi.

Markscha sotsiologiyaning eng muhim va ijobiy tomonlaridan biri shundaki, xalq ommasi moddiy va ma'naviy qadriyatlarning yaratuvchisi hamda ijtimoiy-siyosiy hayotning subyektivi sifatida ijtimoiy-tarixiy jarayonda hal qiluvchi vazifani bajaradi.

Insoniyat tarixining ko'rsatishicha, tarixda o'z o'rniga ega bo'lgan biron-bir nazariy yo'nalish o'zini to'la saqlab qololmaydi, chunki jamiyat har doim oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga tomon rivojlanib boradi. Eski qonuniyatlar o'rniga yangi qonuniyatlar vujudga keladi. Shuning uchun ham, biz o'tmishdan obyektiv va to'g'ri xulosalar chiqarib olishimiz zarur.

Hozirgi zamon G'arb sotsiologiyasining asosiy yo'nalishlari

Neopozitivizm sotsiologiyasi. Neopozitivizm sotsiologiyasi avvalgi pozitivizm falsafasining davomidir. Ushbu sotsiologiya tarafdorlarining fikricha, sotsiologiya har qanday mafkuraviy dunyoqarashdan xoli bo'lishi kerak. Sotsiologiyaning asosiy vazifasi individ faoliyatini tabiatshunoslik fanlari qabul qilgan aniq usullarga asoslangan holda o'rganishdir. Ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini bilish uchun tabiat qonunlarini bilishning o'zi kifoya. Ijtimoiy hodisalar tabiat va jamiyatga xos umumiy qonunlarga bo'ysunadi va unga asoslanadi. Neopozitivizm tarafdorlari jamiyat rivojlanishini har xil tabiiy omillar, iqlim sharoitlari, geografik muhit,

biologik va boshqa xususiyatlar bilan bog'liq deb ta'kidlaydilar. Neopozitivizm tarafdorlarining fikricha, individ faoliyatining sababini ularning kundalik turmushdagi aniq harakatlarining sababini tahlil qilish orqali bilib olish mumkin. Bu sotsiologiya amaliy sotsiologiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida AQSHlik sotsiolog Lester Frank Uord (1841-1913) ijtimoiy sohalarda amaliy tadqiqotlar o'tkazdi. U kapitalistik jamiyat doirasida ijtimoiy islohotlar negizini ta'minlaydigan amaliy tadqiqotlar prinsipini shakllantirdi. Uning fikricha, ijtimoiy fanlar ijtimoiy rivojlanish qonunlarini ochib beradi va ijtimoiy islohotlarni nazariy jihatdan asoslaydi.

Uord g'oyalarini keyinchalik amerikalik sotsiolog Franklin Genri Giddingsk (1855-1931) rivojlantirdi. U sotsiologik tadqiqotda statik uslubni ishlab chiqib, amaliy sotsiologiyaning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Giddingskning fikriga ko'ra, sotsiologiya statik uslublar yordamida individ ijtimoiy muhitga ta'sirining yig'indisi sifatida «ko'p fikrlilik faoliyati»ni o'rganishi kerak. Amaliy sotsiologiyaning rivojlanishida amerikalik sotsiolog Uilyam Tomos (1863-1947) va polshalik faylasuf, sotsiolog Floriana Znanetskiy (1882-1958)ning o'zaro hamkorlikda yozgan «Polshalik dehqon Yevropada va Amerikada» asari katta ahamiyat kasb etadi. Mualliflar birinchi marta inson omilini o'rganishda amaliy ma'lumotlarning asosini tashkil qiluvchi shaxsiy hujjatlar (xat, kundalik, tarjimai hol, esdalik va boshqalar)ning ahamiyatini ko'rsatib beradilar. Asarda boshqa ijtimoiy muammolar ham tahlil qilinadi. Jumladan, Polsha qishloqlarida ijtimoiy turmushning shaklan tanazzulga uchrashi sababi, Yevropadan Amerikaga ommaviy migratsiya (ko'chish) vaqtida oilalarning buzilishidan deb ko'rsatiladi.

Chikago maktabi. Chikago maktabining asoschisi amerikalik sotsiolog Uilyam Tomos hisoblanadi. Uning fikricha, sotsiologiya individ bilan ijtimoiy guruh, individ bilan madaniy qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlar, individlarning murakkab ijtimoiy vaziyatda o'zini tuta bilishi hamda individlarning bir ijtimoiy guruhdan boshqa guruhga moslashish jarayonidagi qonuniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanishi kerak. Uilyam Tomos inson xatti-harakatini o'rganishda tabiiy fanlarning uslublariga asoslanish kerak deb hisoblaydi. Tomos nazariyasida shaxsning ijodi ijtimoiy hayot va madaniyatning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ijtimoiy taraqqiyot shaxslarning yangiliklarni kiritish va yaratish qobiliyatlari hamda temperamentlariga bog'liq holda amalga oshadi.

Chikago maktabining yana bir namoyondasi Robert Park (1864-1944) o'zining «Sotsiologiya faniga kirish» kitobida sotsiologiyani inson faoliyati to'g'risidagi tabiiy fan deb qaraydi. Uning fikricha, ijtimoiy taraqqiyot raqobat, nizo, moslashish va assimilatsiyalarni o'z ichiga oladi. Raqobat ongsiz ravishda amalga oshiriladigan, kishilarning yashash uchun kurash shakli bo'lib, u nizoga aylanadi va o'z navbatida moslashishga o'tadi. Natijada ijtimoiy guruhlarning bir-birlariga moslashishlari va ular o'rtasidagi chuqur nizolarning assimilatsiyasi bilan yakunlanadi.

Strukturali funksionalizm. Ijtimoiy voqelikni tadqiq qilishga strukturali funksional yondashish, tizimli tahlil qilishning asosiy tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Strukturali funksionalizmning mohiyati shundaki, bunda jamiyatga bir-biriga chambarchas bog'liq qismlardan tashkil topgan va o'zining tuzilishiga ega bo'lgan butun bir tizim sifatida qaraladi.

Strukturali funksionalizmning rivojlanishiga amerikalik sotsiolog Talkat Parsons (1907-1979), Robert Merton (1910 yilda tug'ilgan) va ularning davomchilari katta hissa qo'shgan. T. Parsons hozirgi zamon fanlari erishgan yutuqlarga tayanib hamda M. Veber, E. Dryukgeym ta'limotlariga asoslanib, yangi bir nazariy manba yaratishga harakat qildi. T. Parsons sotsiologiya fanini bevosita mantiq, psixologiya, antropologiya fanlari bilan bog'liqligi va ulardan farqli tomonlarini ko'rsatib berdi. Uning fikricha, sotsiologiya jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarning tahlili bilan shug'ullanishi kerak. T. Parsons o'zining sotsiologiyaga oid fikr va qarashlarini «Ijtimoiy faoliyat tizimi» (1937), «Ijtimoiy tizim» (1952) asarlarida bayon qiladi. U sotsiologik qarashlarida individning jamiyatda tutgan o'rniga alohida e'tibor beradi. U jamiyat harakati va rivojlanishining asosini individ xatti-harakati tashkil qiladi, deydi. Individ shaxs sifatida o'zining turli-tuman xatti-harakatlari orqali ijtimoiy tizimni harakatga keltiradi.

T. Parsonsning qayd etishicha, ijtimoiy tizimning asosiy kategoriyasi «muvozanat» bo'lib hisoblanadi. Barcha ijtimoiy hodisalar «muvozanat»da bo'lishi, ya'ni ma'lum ijtimoiy tizim barqarorligini saqlashda qanday rol o'ynashi nuqtai nazaridan olib qaraladi. Uning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy tizimlarning tuzilishi va vazifalarini o'rganish bilan shug'ullanishi kerak. Ijtimoiy tizimlarning rivojlanish xususiyati va yo'nalishlari shaxslarning kayfiyatlari va xohishlariga bevosita bog'liqdir.

T. Parsons ijtimoiy tizimlarni bir butun holda o'rganish bilan shug'ullangan bo'lsa, Mertonning sotsiologik qarashlari undan farq qiladi. Parsons ijtimoiy hayotning ayrim sohalarida qo'llaniladigan «ahamiyati o'rtacha bo'lgan nazariya»ni yaratishga xarakat qiladi. Bu nazariyaga

asosan jamiyat hodisalarining o'zgarishi bir butun holda emas, balki uning ayrim tomonlari bo'lgan sinfiy o'zgarishlar, guruhiy nizolar, hokimiyat masalasi, shaxsning jamiyatga ta'siri va shu kabi boshqa masalalarni hal qilishga qaratilgan.

Pitirim Sorokinning analitik sotsiologiyasi. Amerikalik sotsiolog Pitirim Sorokin (1889-1968) ijtimoiy tizim va ijtimoiy bir butunlik maummolarini tahlil qilish bilan shug'ullangan. U «o'zaro ijtimoiy ta'sir» nazariyasini ishlab chiqqan. Bu nazariyaga asosan, madaniyat shaxslararo munosabatlardan tashkil topgan. U madaniyat deganda o'zaro aloqada bo'lgan shaxslarning qadriyat va normalarini tushungan. O'zaro aloqada bo'lgan ijtimoiy tizimning markaziy elementini madaniyat yoki supertizim tashkil qiladi. Uning nazarida bir necha supertizim (madaniyat) mavjud va ularga sezuvchi supertizim, ya'ni kishilarning hissiy a'zolari orqali olgan ishonchli bilimlari va g'oyalashgan supertizim, ya'ni hissiyotdan tashqari e'tiqodning xaqiqat sifatida namoyon bo'lishi kiradi. Bu ikkala supertizimning qo'shilishi natijasida aql tizimi yoki idealistik tizim tashkil topadi. Pitirim Sorokinning ijtimoiy tizim rivojlanishining haqiqiy sababchisi tizimni tashkil qiluvchi madaniyat va qadriyatlardir. Madaniyat va qadriyatlarning o'zi mazkur falsafa, din, axloq, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning umumiy tabiatini belgilab beradi.

Sotsiologiyada psixoanalitik yo'nalish. Sotsiologiyada psixoanalitik yo'nalishning asoschisi avstraliyalik nevropatolog, ruhshunos olim Zigmund Freyd (1856-1939) hisoblanadi. Psixoanalitik yo'nalish insonlarni anglanmagan xolda biror ishga undovchi hissiyotning xukmronlik rolini tan oluvchi yo'nalishdir. Bu oqim tarafdorlari shaxs va jamiyat o'rtasidagi nizolarning asosiy sababi sivilizatsiya, ijtimoiy va axloqiy normalar, har xil taqiqlar, insonlarning ehtiyojlari, e'tiqodlarini nazorat qilish deb hisoblaydi.

Freyd faqat avtoritar yo'l boshchilarni ma'qul deb biladi, chunki xalq ommasi hech qanday mustaqillikka ega emas, shuningdek hech qanday majburiyatlarni o'z zimmalariga olishni istamaydi va bosh egib yo'l boshchiga bo'ysunadi. Freydning fikricha inson tabiati o'zgarmas bo'lib, ularning imkoniyatlari ijtimoiy o'zgarish bilan cheklanadi. Inson tabiatini faqat ijtimoiylashuvga mos keladigan psixoanalitik terapiya yordamida o'zgartirish mumkin. Bu yo'l ommani yuqori tabaqa darajasiga ko'tarishi mumkin.

Etnometodologiya. Etnometodologiya nazariyasining asoschilaridan biri amerikalik sotsiolog G. Garfinkel (1917 yilda tug'ilgan) hisoblanadi. Uning o'zi «Etnometodologiya» terminini fanga kiritgan. Etnometodologiya

«jamiyat» tushunchasini obyektiv hodisa sifatida inkor etadi. Ijtimoiy bilishning obyektini kishilarning tasavvur va boshidan kechirganlari hisoblanadi. Etnometodologiya real ijtimoiylik bilan ijtimoiylikka oid tasavvurlarni aynanlashtiradi.

Frankfurt maktabi va uning «tanqidiy sotsiologiyasi». Bu yoʻnalish sotsiologiyasiga XX asrning 30-40-yillarida Germaniyada Maks Xorkxaymer (1895-1973) tomonidan Frankfurt na Mayne shahri universiteti qoshidagi ilmiy tadqiqotlar institutida asos solindi. Xorkxaymer ijtimoiy antropologik nuqtai nazardan «jamiyatning tanqidiy nazariyasi»ni rivojlantirdi. Uning fikricha, ijtimoiy tizimni qoʻllab-quvvatlashda kishilarning xarakteri va feʼl-atvori hal qiluvchi rol oʻynaydi. Avtoritetning shakllanishi, oila, cherkov, ijtimoiy institutlar xarakteriga bevosita bogʻliqdir. Xarakter, feʼl-atvor shakllanishi jarayonining oʻzi mavjud ijtimoiy tartiblarga erkin boʻysunishni bildiradi.

Xorkxaymer «industrial jamiyat»ni tanqid ostiga olib uning orqaga ketish sababi erkin tashabbusning yoʻqligi va xukmronlik yoʻli bilan boshqarilishidir deb taʼkidlaydi.

Xorkxaymer gʻoyalarini nemis faylasufi va sotsiologi Teodor Adorno (1903-1969) qoʻllab-quvvatlaydi. U insoniyat evolutsiyasiga tanqidiy yondashib, uni tarixning «muvaffaqiyatsiz sivilizasiyasi» deb hisoblaydi. T. Adorno ijtimoiy hayotda mantiqiy usul orqali umumiylikdan xususiylikka oʻtishga oid metodologiyaga tanqidiy yondashadi. Uning fikricha, bu usul ijtimoiy hayotda individlarning ezilishiga olib keladi.

T. Adorno oʻzining asosiy asarlaridan biriga «Negativ dialektika» deb nom beradi. Bu asarida muallif ijtimoiy dialektikaning mohiyati, inkor etishlardan iborat deb taʼkidlaydi.

Frankfurt maktabining taniqli namoyondalaridan yana biri amerikalik faylasuf, sotsiolog Gerbert Markuze (1898-1979) hisoblanadi. Uning tanqidiy sotsiologik qarashlari juda keng muammolarni oʻz ichiga oladi. Masalan, tabiatda obyektiv dialektikani inkor etish, ijtimoiy ong va ijtimoiy borliqni aynanlashtirish, insonlarning ijtimoiy mohiyatini inkor etish va boshqa shu kabi masalalarni qamrab oladi. Markuze mavjud kapitalistik va sotsialistik tuzumni tanqid ostiga olib, bu tuzumlarda insonlar ijtimoiy voqelikning oʻzi va ijtimoiy institutlar tomonidan asoratga solingan deb taʼkidlaydi. U «industrial jamiyat»ni qoʻllab-quvvatlab, bunday jamiyatda hamma oʻzini bir xil his qiladi va bu jamiyatga hech qanday oppozitsiyaning keragi yoʻq deb hisoblaydi. Uning fikricha, agar ijtimoiy tizim xalqning ehtiyojlarini qondira olmaydigan boʻlsa, unda jamiyatda inqilob (revolutsiya) qilish kerak. Bu inqilobni faqat oʻz sinfidan mutlaqo aloqasi uzilgan kishilar, talaba va ziyolilar amalga oshirishlari mumkin.

Dialektik sotsiologiya. Hozirgi zamon Farb sotsiologlari sotsiologik muammolarni tushuntirish uchun o'zlari dialektika deb talqin qiladigan tushunchalardan foydalanishga harakat qiladilar. Bunga fransuz sotsiologi va Frankfurt maktabining namoyondasi Georgiy Gurvich (1894-1969)ning falsafiy sotsiologik qarashlari yaqqol misol bo'la oladi. Uning «dialektik sotsiologiya»si jamiyatda dialektika qonunlarining amal qilishini, shuningdek, jamiyatning ichki tuzilishidagi har qanday barqarorlashtirishni to'lig'icha inkor etadi. Uning fikricha, dialektika insonlarning amaliy faoliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Frankfurt maktabining tarafdorlari (T. Adorno, M. Xorkxaymer, G. Markuze) dialektika faqat ijtimoiy taraqqiyotga xosdir deb ta'kidlaydilar. Bunday talqin qilishning sababi shundaki, jamiyat ongga va tasavvurlarga ega bo'lgan kishilar birligidan iborat. Bunday jamiyatda albatta, dialektika mavjud bo'ladi. Tabiatda ong yo'q, shuning uchun dialektika ham yo'qdir.

Individualizm sotsiologiyasi. Farb sotsiologiyasida individualizm sotsiologiyasi muayyan o'ringa ega. Uning asosiy g'oyasi quyidagilardan iborat. Har qanday ijtimoiy hodisa, ijtimoiy hayot individual harakatlar yig'indisi orqali talqin qilinishi mumkin. Sotsiologik fanlarning vazifasi, avvalambor, individual harakat va individual harakatlar yig'indisi nima ekanligini tushuntirishdan iborat.

Individualizm tarafdorlari nuqtai nazarida harakat sxemasi quyidagi elementlarni o'z ichiga olishi kerak:

1) harakat qiluvchi shaxs, individ yoki guruhlar; 2) vaziyatga ma'lum darajada majburiy jalb qilinganlar; 3) qandaydir harakatlar orqali maqsadga intilish; 4) maqsadga erishish uchun resurslarni manipulyatsiya qilish; 5) u yoki bu tarzda aniq xatti-harakatlarni bildirish.

«Individual harakatlar yig'indisi nima», degan savolni tushuntirishda bir necha ijtimoiy nazariyalar ishtirok etadi. Ulardan biri amerikalik sotsiolog J. Xomans tomonidan yaratilgan **ijtimoiy almashish nazariyasidir**. Ushbu nazariyaning asosiy maqsadi kishilarning xatti-harakatini rag'batlantirish orqali ularga ta'sir etishdir. Uning nazariyasi quyidagi qoidalarda ifodalanadi:

Birinchi, harakatlar qanchalik rag'batlantirilsa, ular shunchalik tez takrorlanadi; ikkinchi, avvalgi rag'batlanish ma'lum vaziyatda amalga oshgan bo'lsa, kishilar yana shunday vaziyat yaratishga intiladilar; uchinchi, agar rag'batlantirish yuqori bo'lsa, kishilar unga erishish uchun rag'batlantiriladigan narsadan ko'p narsa sarf qilishga ham tayyor bo'ladirlar; to'rtinchi, kishilar ehtiyoji to'la qondirilgan bo'lsa, ular boshqalarning ehtiyojlarini ham qondirish uchun harakat qiladilar.

J. Xomansning ijtimoiy almashinish nazariyasini, J. Adams, J. Uolster va boshqalar to'g'ri, odilona almashtirish nazariyasi bilan to'ldirdilar. Bu nazariya ham quyidagi tizim shaklida ifoda etilgan.

- odamlar faqat o'zlarini o'ylash tabiatidan kelib chiqadilar va shaxsiy manfaatlarini yuqori qo'yishga intiladilar;

- guruhlar individ manfaatlari va munosabatlari hisobiga jamoa manfaatlarini kengaytiradilar;

- individlar nohaq munosabatlarda qatnashganligi uchun, ruhiy jihatdan o'zini noqulay his qiladi;

- nohaqlik qanchalik kuchli bo'lsa, noqulaylik ham shuncha kuchli bo'ladi va adolatli munosabatlarni tiklashga intilish kuchayadi.

Shunday qilib, bu nazariyada asosiy o'rinni «adolatli munosabatlar» kategoriyasi egallaydi. «Adolatli munosabatlar» o'zaro munosabatlarda qatnashganlar hissalarining tengligini belgilaydi. Ijtimoiy adolatga erishish, individ va guruhlar harakatini rag'batlantiradi.

Individualizm uslubiga asoslanadigan nazariya – ramzli interaksionizm sotsiologiyasining ko'zga ko'ringan namoyondalari tomonidan rivojlantirildi.

«Ramzli interaksionizm» sotsiologiyasi. «Ramzli interaksionizm» tushunchasini amerikalik sotsiolog Gerbert Blumer 1969 yilda fanga kiritgan bo'lib, interaksionizm (inglizcha—*unreaction*) o'zaro ta'sir ma'nosini anglatadi. «Ramzli interaksionizm» sotsiologiyasi amerikalik faylasuf, sotsiolog va ijtimoiy ruhshunos olim J. Mid tomonidan har taraflama rivojlantiriladi.

Ramzli interaksionizmning asosiy kategoriyasi «mohiyat» hisoblanadi. Kishilarning kundalik faoliyati va insoniyatning amaliy dunyosi «mohiyat» bilan bevosita bog'liq bo'lib, odamlar obyektlarga «mohiyat» asosida yondashadilar. Natijada narsalar «mohiyatga ega bo'lgan» insonlar uchun muvaffaqiyatga erishishda asos bo'lib xizmat qiladi. «Ramzli interaksionizm» tarafdorlarining «mohiyatni» idealistik nuqtai nazardan talqin qilishi noto'g'ridir. Ular bunday noto'g'ri talqinni ijtimoiy munosabatlarga kiritishga ham xarakat qiladilar. Ularning fikricha, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishini moddiy olamni tadqiq etuvchi tadqiqotchining qarashlaridan kelib chiqib o'rganish lozim. Ular insonlar xatti-harakatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy tashkilotlar, muassasalar va institutlarning o'rnini inkor etadilar.

J. Mid ijtimoiy munosabatlarni kishilarning amalga oshirmoqchi bo'lgan xatti-harakatlariga qarshi aloqa yo'li sifatida tasavvur qiladi. Bu qarshilik unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan imo-ishora yo'li bilan amalga oshiriladi. Mohiyatni hal qilishga qaratilgan imo-ishoralar o'z navbatida ramziy belgiga aylanadi. Mid ijtimoiy nazariyasining markazida kishilar

o'rtasidagi o'zaro uzluksiz individual ta'sir bo'lib, mana shu ta'sir natijasida ular bir-birlarini tushunadilar va o'z xatti-harakatlarini boshqaradilar. Kishilar bu o'zaro ta'sir jarayonida ijtimoiy individ sifatida o'zlarini ham anglab boradilar. Bu esa jamiyat harakati va rivojlanishining asosini tashkil qiladi.

Fenomenologik sotsiologiya. Fenomenologik sotsiologiyaning asoschisi nemis faylasufi Edmund Gusserl (1859—1933) bo'lib, bu sotsiologiya hozirgi davrdagi Farb sotsiologik maktablarining birini tashkil qiladi. Fenomenologiya – yun.– phainomenon – hodisa ma'nosini anglatadi. Bu sotsiologiya markazida inson hayoti faoliyatida imkoniyatlarni amalga oshirish muammosi turadi. «Dunyoviy hayot» fenomenologik sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan hisoblanadi. Gusserlning fikricha, fenomenologiya yordamida «dunyoviy hayot»ning asosida yotuvchi madaniyatni bilish hamda markazida inson turadigan haqiqiy olamni yaratishdir. Fenomenologik sotsiologiya ijtimoiy hayotni bilishni individlar harakatlari sabablari, maqsad va g'oyalari asosida tushuntirishga harakat qiladi, lekin uni obyektiv tahlil qilib bera olmaydi.

Konfliktologiya. XX asrning 50-yillari oxirida G'arb sotsiologiyasida «konfliktli sotsiologiya» keng tarqala boshladi. Bu sotsiologiyada jamiyatda sodir bo'ladigan nizolarga (konflikt) ijtimoiy munosabatlarning harakatga keltiruvchisi deb qaraladi. Hozirgi davr «konfliktli sotsiologiya»si namoyondalaridan biri amerikalik sotsiolog L. Kozerdir. Uning ta'kidlashicha, har qanday guruhlarda nizolarning bo'lib turishi shu guruhlarning o'sishiga olib keladi. Mashhur nemis sotsiologi va iqtisodchisi R. Derendorfning qayd etishicha, integratsiya va nizolar har qanday jamiyat tomonidan teng asoslangan yo'nalishdir. Ko'pchilik Farb sotsiologlari nizolar jamiyatning ijtimoiy tuzilishida mavjud degan fikrga qo'shiladilar. «Konfliktli sotsiologiya» namoyondalarining fikricha, jamiyatda kelib chiqadigan nizolarning asosini jamiyat manfaatlari bilan shaxsiy manfaatlarning bir-biriga mos kelmasligi tashkil etadi.

Derendorfning fikricha, nizo – ijtimoiy guruhlar va institutlar o'rtasidagi normalarning qarama-qarshiligidir. Jamiyatda sinflar nizolarni vujudga keltiradigan asosiy ijtimoiy guruh sifatida namoyon bo'ladi. Nizolar har qanday jamiyatga xosdir. Shu bilan birga, nizolarning har xil darajalarini bir-biridan farqlash lozim. U nizolarning quyidagi asosiy darajalarini ko'rsatib o'tadi: guruhlar o'rtasidagi nizolar, ijtimoiy guruhlar ichidagi nizolar, jamiyat miqyosidagi nizolar, davlatlar o'rtasidagi nizolar. Derendorf nizolar qanday darajada bo'lishiga qaramay, ularni boshqarib turadigan jamiyat yaratish tarafdori bo'lib qoladi.

Bizning fikrimizcha ham, nemis sotsiologi va iqtisodchisi Derendorfning fikrlariga qo'shilmaslikning iloji yo'q. Chunki, hozirgi davrni

ham nizolarsiz, ziddiyatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Inson bilan inson, inson bilan ijtimoiy guruh o'rtasidagi, guruhlararo nizolar, jamiyat miqyosidagi nizolar, qolaversa, davlatlar o'rtasidagi nizo va kelishmovchiliklar shular jumlasidandir. Bu nizo va kelishmovchiliklarni faqat insonlarning aql irodasi ustunligi bilan to'g'ri, oqilona hal qilish mumkin va shundagina ijobiy natijalarga erishiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Sotsiologiya mustaqil fan sifatida qachon vujudga keldi?
2. Sotsiologiya atamasini fanga kim olib kirdi?
3. O. Kontning fikricha, sotsiologiya jamiyatni qanday o'rganadi?
4. O. Kont pozitiv va ilmiy bilim deganda qanday bilimlarni nazarda tutadi?
5. E. Dyurkgeym sotsiologik qarashlarining shakllanishiga qaysi fransuz namoyondalarining asarlari ta'sir etgan?
6. E. Dyurkgeymning moddiy va ma'naviy ijtimoiy faktlari o'rtasidagi farqni tushuntiring.
7. E. Dyurkgeym ijtimoiy hamkorlik g'oyasining asosini nima tashkil qiladi?
8. G. Spenserning fikricha, sotsiologiyaning vazifasi nimadan iborat?
9. G. Spenser «Organik oqimi»ning ma'nosini tushuntirib bering.
10. M. Vebercha «ideal tip» nima?
11. M. Veber xatti-harakatlarning qanday turlarini ajratib ko'rsatadi?
12. K. Marksning qarashlarida ijtimoiy hayotning asosini nima tashkil qiladi?
13. Hozirgi zamon G'arb sotsiologiyasining asosiy yo'nalishlarini ko'rsating.
14. Strukturali funksionalizm yo'nalishining mohiyatini tushuntirib bering.
15. Fenomenologik sotsiologiyaning markazida nima turadi?

Adabiyot

1. *Каримов И.А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т 8. – Т., 2000. – Б. 499.
2. *Каримов И.А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006. – Б. 98 – 130.
3. *Абдурахмонов Ф.Р., Саитходжаев Х.Б.* Социология. – Т., 2000. – Б. 16 – 36.
4. *Алексеев Н.Б.* Социология. – М., 2000. – С. 9–15.
5. *Дюркгейм Э.* Социология, её предмет, метод, предназначение.– М., 1995. – С. 8.
6. *Осипов Г.В., Москвичев Л.Н.* Социология. – М., 2003. – Б. 19 – 69.
7. Современная западная социология. – М., 1990. – Б. 71.
8. *Хан С.М., Хан В.С.* Социология. – Т., 1999. – С. 28 – 50.
9. Социология / Проф. В. М. Каримова таҳрири остида. –Т., 2000. – Б. 42 – 49.
10. *Энтони Гидденс.* Социология. – Т., 2002. – С. 788 – 819.
11. *Лапаева В. В.* Ҳуқуқ социологияси. – Т., 2005. – Б. 106 – 162.
12. *Оспанов С.И.* Социология права. – Алматы, 2002. – С. 13 – 68.

3-mavzu. MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING SOTSILOGIYAGA OID QARASHLARI

1. Markaziy Osiyoda ilk sotsiologik tafakkurning vujudga kelishi.
2. IX–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda sotsiologik tafakkur taraqqiyoti.
3. XIX asrning oxiri va XX asrda Markaziy Osiyoda sotsiologik fikrlar taraqqiyoti.

Markaziy Osiyoda ilk sotsiologik tafakkurning vujudga kelishi

Markaziy Osiyoda sotsiologiyaga oid fikrlarning vujudga kelishini eng qadimgi dastlabki yozma manba – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da uchratish mumkin. «Avesto» xalqimizning miloddan oldingi davrdagi hayoti, dunyoqarashi, olam va odam to'g'risidagi tasavvur, urf-odat va ma'naviy qadriyatlari, g'oyalari, diniy qarashlari haqida ma'lumot beruvchi asosiy manbadir. o'ttiz asr muqaddam yaratilgan va tarixiy voqealarni o'zida aks ettirgan Avesto milliy g'oyalarni asrab-avaylash, xalqni jipslashtirish, uni ma'naviy yuksaklikka ko'tarish, odamlar o'rtasida mehr-oqibat tuyg'ularini mustahkamlash va halq an'analarini saqlab qolishda katta ahamiyat kasb etgan.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Islom Karimov «Avesto» kitobining 2700 yilligiga bag'ishlangan «Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amalni ulug'lagan kitob» nomli ma'ruzasida ushbu nodir kitobning ayni zamonda bu qadim o'lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda buyuk davlat, buyuk madaniyat buyuk ma'naviyat bo'lganidan guvohlik beruvchi bebaho tarixiy hujjat ekanligi, ming yillar, asrlar davomida avlod-ajdodlarimiz uchun ma'naviy-ruhiy tayanch, cheksiz kuch-quvvat manbai bo'lib kelganligini ta'kidlab o'tgan.

Bu kitobda o'sha davrdagi ustuvor g'oyalar, ma'budalar sha'niga aytilgan madhiyalar, duolar o'z ifodasini topgan bo'lib, keyinchalik jahon dinlarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, Qadimgi Sharq mamlakatlari, Yunoniston va Rim hamda Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlarning rivoji uchun ham asos bo'lgan. Bu ta'limotga ko'ra, xudo quyoshda olov va umuman, insonga zarur bo'lgan hamma narsada namoyon bo'ladi. Zardushtiylar tabiatni, yer, suv, daraxt, o'simlik, jonivorlarni e'zozlash, yerni ishlab, sug'orib, bog'rog', ekinzor qilish, chorvani, ayniqsa yilqichilikni yo'lga qo'yish, suvni muqaddas tutish shart deb bilganlar.

Zardushtiylik Markaziy Osiyoda ibtidoiy davrda mavjud bo'lgan, tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi e'tiqodlarga nisbatan progressiv, monoteistik ta'limotdir. U behuda qon to'kuvchi qurbonliklar, harbiy to'qnashuvlar, bosqinchilik hujumlarini qoralab, o'troq, osoyishta hayot kechirish, mehnatga, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishga da'vat etgan. Zardushtiylik dini qo'riq yer ochib, uni bog'-rog'ga aylantirgan odam ilohiyot rahmatiga uchraydi, aksincha, bog'lar, ekinzorlar, sug'orish inshootlarini buzganlar katta gunohga botadi, deb talqin qilinadi. Ammo, keyinchalik Eronda rasmiy davlat diniga aylangan zardushtiylik eronshohlar hukmronligini ilohiylashtiruvchi sinfiy qurolga aylangan.

«Avesto»da huquqiy, axloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. Unga binoan, olam nur va zulmat, hayot va o'lim, tana va jon, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va tobelik singari hodisalarning azaliy va abadiy kurashidan iborat. Shu bois, hayotning kechishi tabiat (nur va zulmat), borliq (hayot va o'lim), ijtimoiy hayot (yaxshilik va yomonlik), nafasat olami (go'zallik va xunuklik) va dinda (Axura Mazda bilan Ahrimanning azaliy va abadiy kelishmasligi) turli xil kuchlar o'rtasidagi kurash shakllari sifatida namoyon bo'ladi.

«Avesto»dagi inson axloqiga taalluqli bo'lgan uchta qoida: yaxshi fikr (gujata), yaxshi so'z (gukta), ezgu ishlar (gvaritta) haqiqat asosida bajarilishi katta ahamiyat kasb etib, niyatning ezguligi, so'z va shartlarning butunligi, amallarning insoniyligiga asoslansagina maqsadga yetishi ta'kidlanadi. Bular inson va jamiyat uchun o'ta muhim bo'lgan qadriyatlar hisoblanadi. «Avesto»da ijtimoiy-siyosiy hayotni, jamiyatni boshqarishning axloqiy, huquqiy muammolariga oid ko'plab masalalar keng yoritilganini ko'rish mumkin. Bu ta'limotdagi ijtimoiy-huquqiy qadriyatlarning g'oyat muhim xususiyatlaridan biri insoniyatga qirg'in keltiruvchi urush va mojarolarning qoralanganligi, tinch-totuv yashash, sulhparvarlik kabi olijanob g'oyalarning ilgari surilganligidadir. Shu o'rinda, ta'kidlash joizki, «Avesto»da bayon qilingan axloqiy va huquqiy mezonlar insonning insonga, tabiatga, jamiyatga bo'lgan munosabatini eng oliy qadriyat sifatida e'zozlovchi ta'limotlardan biri ekanligidan dalolat beradi.

«Avesto»da shunday axloqiy qadriyatlar: olijanoblik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, adolatlilik, Vatanga va ona zaminga muhabbat kabi g'oyalar ilgari surilgan. Shuningdek, zardushtiylikda insonning insonga qasd qilishi, o'g'rilik, birovning mulkini talon-toroj qilish qattiq qoralanadi. Unda yerdan, suvdan qanday foydalanish qoidalari, har xil jinoyatlarga jazo berish me'yorlari, oila va nikoh normalari ham o'z aksini topgan.

Zardushtiylikda inson axloqi birinchi o‘ringa qo‘yilgan. Inson hayoti davomida qilgan ishlariga javob berishi, keyingi hayotida shunga qarab jazolanishi haqida ogohlantirilgan. Umuman zardushtiylik dini dunyodagi ko‘pgina dinlarga, ilmiy-falsafiy fikrlarga, adabiyotga, san‘atga o‘z ta‘sirini o‘tkazgan.

Markaziy Osiyo qadimgi xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va huquqiy qarashlarini o‘rganishda «Avesto»dan tashqari *moniylikka* doir manbalar ham katta ahamiyatga ega. Moniylik dini III asrda Eronda vujudga kelgan. Unga musavvir Moniy (216-276) asos solgan. U o‘zining ijtimoiy-siyosiy qarashlarini «Siru asror kitobi», «Rahbarlik va boshqaruv kitobi» va boshqa asarlarida bayon qilgan. O‘z targ‘iboti orqali zardushtiylik, xristianlik va buddizm g‘oyalarini umumlashtirgan.

Moniy ta‘limotiga ko‘ra, borliqning ikkita substansiya asosini – yorug‘lik, yaxshilik, ruh olami va zulmat, yovuzlik, materiya olami tashkil qiladi. Ular o‘rtasida abadiy kurash boradi. Lekin, pirovardida yaxshilik tantana qilishi, inson o‘z xulqi va butun hayoti bilan yorug‘likning zulmat bilan kurashiga yordam berishi hamda yorug‘lik kelajak, yaxshilikning tantanasi uchun xizmat qilishi kerak. Shuning uchun insonning odamlar va hayvonlarni o‘ldirish yoki ularga azob berishga, o‘tga, suv va o‘simliklarga zarar keltirishga haqqi yo‘q. U axloqan pok hayot kechirishi lozim.

Moniy ta‘limotida himoyaga muhtoj va huquqi poymol qilingan insonlarning manfaatlarini himoya qilish masalalari birinchi o‘rinda turgan. Shuningdek, bu ta‘limotda muhim ma‘naviy qadriyatlar – boshlang‘ich adolat, erkinlik, mehnatga intilish kabilarni targ‘ib qilishgan.

Moniy o‘z davri hokimiyat vakillarini axloqsizlikka, manmanlikka, poraxo‘rlikka, tubanlikka duchor bo‘lganlikda ayblaydi. Umuman, moniylikda insonlarga nisbatan nasihatgo‘ylik yondashuvi ustunlik qiladi. Unda insonning insonga va jamiyatga bo‘lgan munosabati har qanday vaziyatda ham axloqiy tamoyillar: rostgo‘ylik, halollik, odamlarga xayrixohlik va hokazolarga zid bo‘lmasligi kerakligi va uning faqat axloq yo‘l qo‘yadigan vositalardan foydalanishi lozimligini talab qiladi.

Milodiy V asrning oxiri VI asr boshlarida Markaziy Osiyoda *mazdakiylik* deb nom olgan boshqa diniy-falsafiy ta‘limot yuzaga keldi. Uning asoschisi Mazdak (470—529) bo‘lgan. Mazdak ta‘limotiga ko‘ra, olamda ro‘y beradigan jarayonlar ongli va biror maqsadni ko‘zlab harakat qiluvchi yaxshilik, yorug‘lik manbai bilan qorong‘ulik (johillik) manbai o‘rtasidagi kurashdan iborat. Bu kurash “yaxshilik”ning “yomonlik”

ustidan g'alabasi bilan tugallanadi. Mazdakizmda birinchi o'rinda sof falsafiy va diniy emas, balki ijtimoiy masalalar turadi.

Mazdak va uning izdoshlari o'z qarashlarida xalq ommasiga suyanan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yo'lida olib borgan harakatlari yetakchilik qilgani uchun tez orada ularning maslakdoshlari, izdoshlari ko'payib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yo'lida kurashga da'vat etuvchi mafkura sifatida xizmat qilgan. Uning asosiy maqsadi yovuzlik boylikka xirs qo'yish va kambag'allikka qarshi kurash deb ta'kidlanadi. Jamiyatdagi zulmga qarshi kurash muqaddas vazifa sifatida talqin etiladi va unga diniy tus beriladi. Mazdakizmning asosiy g'oyasi mulkiy tenglik o'rnatishdan iborat. Bu tenglikka erishish uchun barcha boylıklarga dehqonlar jamoasi orqali egalik qilish, ya'ni moddiy boylıklar odamlarga teng taqsimlanishi kerak deb da'vat etiladi. Bu ta'limot garchi hayotdan uzoq bo'lsa-da, uning adolatsizlik va zulmga qarshi qaratilganligi, tinchlikka chaqirishi ijobiy ahamiyat kasb etadi.

Bu ta'limotga asosan jamiyatda to'q, badavlat yashayotgan odamlar nochor kishilarga ixtiyoriy yordam berib, ular o'z qaddilarini ko'tarib olishlari, qobiliyatlarini ishga solishlari uchun ko'maklashishlari kerak, aks holda, ularni bunga majbur etish lozim deb hisoblanardi.

Shunday qilib, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» va keyinchalik vujudga kelgan «Moniy», «Mazdak» ta'limotlari hamda boshqa yozma manbalar Qadimgi O'rta Osiyo xalqlarida ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarning keng rivojlanganligidan dalolat beradi va jahon ilmfanining rivojlanishida ulkan ahamiyat kasb etadi.

IX–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda sotsiologik tafakkur taraqqiyoti

VII asrning oxirlari va VIII asrning boshlarida Movarounnahr xalqlari Arab xalifaliklari tomonidan bosib olindi. Ular o'zlari bilan islom dinini targ'ib qildilar va bosib olingan xalqlar orasida turli yo'llar bilan uni tarqata boshladilar. Arab bosqinchilariga qarshi Abu Muslim, Muqanna, Hamza as Xorij, Rafi ibn Layslar boshchiligida qator xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tgan. IX asrning oxiriga kelib Markaziy Osiyo mustaqillikka erishdi va bu yerda birinchi feodal davlat – Somoniylar hukmronligi shakllandi. Mustaqil davlatlar (Somoniylar, G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar)ning paydo bo'lishi bu yerda ijtimoiy gumanitar fanlar, jumladan inson va uning jamiyatdagi o'rni masalalariga taalluqli g'oyalarning taraqqiy etishiga olib keldi.

Ijtimoiy-falsafiy fikrlarning vujudga kelishi va rivojlanishida Markaziy Osiyoga kirib kelgan islom dini ham o‘z o‘rniga egadir. IX asrda maxsus islom ilmi shakllandi. Yunonlardan o‘tgan falsafa, matematika, fizika va boshqa qator ilmlardan tashqari kalom, hadis, fiqh kabi islomiy ilmlar yuzaga keldi. Islom musulmon Sharqida nafaqat din sifatida, balki yaxlit madaniyat, ma’naviyatning shakllanishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. U madaniyatning boshqa sohalarini: ilm-fan, san’at, axloq, siyosat kabilarning rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

IX–XV asrlarda Yaqin Sharq mamlakatlari, birinchi navbatda, Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy-ma’naviy taraqqiyotida, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, diniy, falsafiy, ta’limotlari rivojlanishida keskin o‘zgarish, tub burilish davri bo‘ldi. Bu madaniy jonlanish va yuksalish jamiyat hayotining barcha sohalariga kirib bordi, ma’naviy hayotni qamrab oldi. Ijtimoiy taraqqiyotning ana shu davrlarida Markaziy Osiyo xalqlari dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi saflarida turish darajasiga ko‘tarila oldilar. Markaziy Osiyoning jahon madaniyati taraqqiyotining yirik va markaziy o‘choqlaridan biriga aylanishi xuddi shu davrlarga to‘g‘ri keladi.

Ana shu davrlarda Markaziy Osiyo xalqlari safidan o‘zining aqlidroki va tafakkuri, qomusiy bilimiga egaligi bilan insoniyatni hayratga solgan, fan va madaniyatning so‘nmas yulduzlari, jahonga mashhur matematik, astronom, ximik, faylasuf, tarixchi va boshqa ilm arboblari yetishib chiqqan.

O‘sha davrning buyuk qomusiy olimlaridan biri *Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy* taxminan 783 yilda Xorazmda tug‘ilgan va IX asrning ikkinchi yarmida, aniqrog‘i 850 yilda Bag‘dodda vafot etgan. Xorazmiy hayoti va faoliyati davomida juda ko‘p ilmiy asarlar yaratgan. Jumladan, “Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”, “Algebraik traktat”, “Hind hisobi bo‘yicha kitob”, “Yer surati haqida kitob”. Uning ayrim asarlari asl holida saqlanib qolmagan, boshqa tillarga tarjima qilingan va dunyoning ko‘pgina davlatlarida saqlanadi.

Al-Xorazmiy tabiiy fanlar bilan birga, ijtimoiy fanlarga ham juda qiziqqan. Uning tarix, geografiya, bilishga oid asarlari ham mavjud. Uning «Kitob at-tarix», «Kitob surat-al arz» kabi asarlari bu haqida ma’lumot beradi. Al-Xorazmiy musulmon huquqini yaxshi bilgan. Uning «Al-jabr val-muqobala» asarining ikkinchi yarmida turli xo‘jalik-turmush, savdo va yuridik masalalarga algebra metodlarini joriy qilish muammolari ko‘riladi. Xorazmiyning ijodiy faoliyati va izlanishlari tabiatni, borliqni o‘rganishga, ilmiy metodlarni tasdiqlashga, dunyoni bilishga qaratilgan edi.

Uning jamiyat va uni bilishga bo‘lgan qarashlarida sotsiologiyaga oid fikrlar mavjud.

O‘z davrining buyuk qomusiy olimlaridan biri – *Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug‘ Tarxon Forobiydir*. U 873 yili Sirdaryo bo‘yidagi Forob qishlog‘ida tug‘ilgan va 950 yili Damashqda vafot etgan.

Abu Nasr Forobiy O‘rta asrlar sharoitida birinchi bo‘lib, jamiyatning vujudga kelishi, maqsad va vazifalari haqidagi ta‘limotni ilgari surgan. Bu ta‘limot ijtimoiy hayotning ko‘p masalalari – davlatni boshqarish, ta‘lim-tarbiya, axloq, ma‘rifat, e‘tiqod, urush va tinchlik kabi masalalarni qamrab olgan. Forobiyning fikricha, ijtimoiy fanlarning maqsadi kishilarning baxt-saodatga erishish yo‘llarini ko‘rsatib berishdir.

Forobiy jamiyatning kelib chiqishi ustida mulohaza yuritarkan, zo‘ravonlik va majburlash ta‘limotini inkor etib, u inson jamoasining kelib chiqishi asosida tabiiy ehtiyoj yotganligi haqidagi nazariyani ilgari suradi. “Tabiiy ehtiyoj kishilarni jamoaga uyushishiga, o‘zaro yordamga olib keladi. Ana shu o‘zaro yordam tufayli ehtiyoj qondiriladi. Kishilar o‘rtasidagi o‘zaro yordam inson jamoasini keltirib chiqaradi”¹. Forobiyning inson jamoasining kelib chiqishiga oid yuqorida qayd qilib o‘tgan fikrlari, bugungi kunda sotsiologiyaning asosiy masalalaridan birini tashkil qiluvchi, ijtimoiy tizim tuzilishida ijtimoiy guruh va tashkilotlarning vujudga kelishi masalasiga hamohangdir.

Forobiy inson jamoasining quyidagi uch darajasini (asosan unga birlashgan kishilar soniga nisbatan) ajratib ko‘rsatgan:

1) buyuk jamoa, ya‘ni yer yuzidagi barcha jamoalarni birlashtirgan jamoa;

2) o‘rta jamoa, ya‘ni ma‘lum xalqni o‘z ichida birlashtiruvchi jamoa;

3) kichik jamoa, ya‘ni ma‘lum shahar jamoasi.

Bugungi kunda ham sotsiologiyada jamiyatdagi kishilar guruhi unga birlashgan kishilar soniga qarab katta, o‘rta, va kichik guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi. Forobiy baxt-saodat va ijtimoiy kamolotga shahar jamoasi orqaligina erishish mumkin deb tushunadi. Uning bu fikri shaharning uyg‘onish davrida iqtisodiy, madaniy va ma‘muriy markaz bo‘lganligini ifodalaydi. Turli xalqlar bir-biridan urf-odati, xulqi, xususiyati va tili bilan farqlanadi. Forobiy bu farqlarga tabiiy nuqtai nazardan yondashib bunday farqqa jo‘g‘rofiy muhit ta‘sir qiladi deb hisoblaydi. Forobiyning bu fikri keyinchalik sotsiologiyada jo‘g‘rofiy yo‘nalishning vakili bo‘lgan Ibn

¹ *Фараби*. Трактат о взглядах жителей добровольного города. Qarang: Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М., 1960.– С. 136.

Xaldun qarashlariga turtki bergan edi. Forobiy jo‘g‘rofiy muhitni umuman jamiyat shakllanishining muhim omili deb e‘tirof etgan.

Forobiy ushbu omil bilan bir qatorda, xalqning madaniy darajasi, ilm-fan, kasb-hunarga ham asosiy e‘tibor bergan, ya‘ni madaniy omillarni muhim deb hisoblagan. Forobiyning fikricha, omillarni birlashtirishda muhim ijtimoiy institut hisoblangan shahar jamoasi katta ahamiyatga ega. U madaniy taraqqiyot va davlatni birlashtirish vazifalarini ham amalga oshiradi. Shu o‘rinda Forobiyning jamiyat tuzilishi va uni boshqarish haqidagi qarashlari diqqatga sazovordir. Kishilarning maqsad va manfaatlariga ko‘ra o‘z atrofiga uyushtirishga qarab, Forobiy shahar-davlatlarni ikki guruhga ajratadi: fozil, olijanob shaharlar va johil, yomon shaharlar. Johil shaharning o‘zi ham bir necha turlarga bo‘linadi. Ular yomonlik va axloqsizlik qoidasiga asoslanganligiga qarab farqlanadilar: bosqinchilikka asoslangan shahar; zulm, ezishga asoslangan shahar; kayf-safo va boylikni maqsad qilib olgan shahar; tartibni inkor etuvchi shahar, johil shahar. Forobiy fozil shahar-davlatni esa kishilarning sog‘lom organizmiga o‘xshatgan. Organizmda bo‘lgani kabi, fozil shaharda ham uning a‘zolari kasb-hunarlari, faoliyati va bilimlari bilan bir-birlarining ehtiyojini qondirib, o‘zaro yordam ko‘rsatadilar. Fozil shahar-davlatga fozil va adolatli shaxs rahbarlik qiladi, u aholini baxt-saodatga olib borishni o‘z maqsadi deb biladi.

Forobiyning fikricha, davlatni o‘n ikki yetuk xislatga ega bo‘lgan shaxs boshqarmog‘i kerak. Agar unda bu xislatlar bo‘lmasa, davlat mana shunday yetuk xislatlarga ega bo‘lgan bir necha shaxslar tomonidan boshqarilishi kerak. Buning ham imkoni bo‘lmasa, davlat saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarilishi zarur. Forobiy orzu qilgan fozil shahar—davlatlarning asosiy vazifasi – tinchlikni ta‘minlash, adolatni himoya qilish, odil sudlovni o‘rnatishdir. Bunday fozil jamoada komil insonlar vujudga keladi.

Forobiy o‘sha davrdayoq ijtimoiy fikrning ahamiyatini chuqur anglab, zamonaviy sotsiologiyada ko‘p qo‘llanuvchi ekspertlar, ya‘ni o‘z davrining yetuk donishmandlari fikrlariga tayanib ish tutish zarurligiga urg‘u beradi. «Donishmandlarga ishonib, ularga ergashuvchi odamlar o‘sha narsalarni donishmandlardek bilib oladilar. Zero, donishmandlarning bilimlari, eng yaxshi bilimlardur»¹.

Yuqorida qayd etilgan fikrlar, Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida XIX asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida vujudga kelgan

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т., 1993.–Б. 167.*

va bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarda muayyan o‘rniga ega bo‘lgan sotsiologiyaga oid fikrlarni keng qamrovli tahlil qilgan deyishga asos bo‘ladi.

Uyg‘onish davrining buyuk qomusiy olimi *Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy* (973—1048) jahon fani tarixida eng mashhur siymolar qatoridan joy olgan, o‘z davrining deyarli barcha fanlariga katta hissa qo‘shgan mashhur qomusiy olim, yirik faylasufdir. U ilm-fanning turli sohalariga oid 150 dan ziyod asar yozgan bo‘lib, bizgacha ulardan faqat 30 ga yaqini yetib kelgan. Beruniyning ijtimoiy qarashlari aks ettirilgan biror-bir asar saqlanib qolmagan bo‘lsa ham, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari aks etgan asarlari orasida «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Hindiston» asarlari ayniqsa mashhurdir.

Beruniy Forobiy kabi o‘zining ijtimoiy qarashlari bo‘yicha bir butun yaxlit ijtimoiy ta’limot yaratmasa ham uning asarlarida “sabablarning sababi” – inson va jamiyatning yuzaga kelishi masalasining qo‘yilishidir. Beruniy kishilik jamiyatining paydo bo‘lishi haqida aqlga asoslanishni ilgari suradi. Insonni inson sifatida ulug‘laydigan narsa bu mehnat ekanligini alohida ta’kidlab o‘tadi. «Inson o‘z ehtiyojlarini tushunib, o‘ziga o‘xshash kishilar bilan birga yashash zarurligini anglay boshlaydi. Shuning uchun o‘zaro kelishuvchanlik qabilidagi «shartnoma» tuzishga kirishadi. Odamlarning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun yana mehnat qilish ham zarur»,¹ deb ta’kidlaydi.

Ijtimoiy hodisa va jarayonlarni tushuntirishda Beruniy kishilar ehtiyojini ham muhim omil sifatida ko‘rsatib, asoslab bergan. Xususan, u odamlarning bir-birini himoya qilish ehtiyoji, muomala ehtiyoji, moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini alohida tahlil qilib bergan. Beruniy bulardan tashqari jamiyatni boshqarish masalalari bilan ham qiziqqan. Uning fikricha, u yoki bu davlat arbobining hokimiyatni boshqarishga yaroqliligi uning davlatga rahbarlik qilish qobiliyatiga bog‘liqdir. Umuman Beruniy ijtimoiy hayotni o‘rganishga juda qiziqish bilan qaragan. Bu esa, albatta, sotsiologiya fanining rivoji va bizdan oldin yashagan xalqlarning hayotini bilishga keng imkoniyat yaratadi.

Mutafakkirning fikricha, jamiyatni boshqaruvchi shaxs qat’iyatli, ma’rifatparvar, yangilikka intiluvchi bo‘lmog‘i, oliy va quyi tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik, adolat o‘rnata olishi lozim. Har qanday nizo-janjallar, toj-taxt talashish, zo‘ravonlik, bosqinchilik hara-

¹ *Абу Райхон Беруний*. Танланган асарлар. Т. 1.– Т., 1968. – Б. 247.

katlariga qarshi turgan Beruniy, davlatlar va xalqlar o'rtasida yaxshi qo'shnichilik munosabatlari yuritish g'oyasini ilgari surgan.

Buyuk olim va mutafakkir *Abu Ali ibn Sino* (980–1037) Markaziy Osiyo va butun musulmon Sharqida tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkurning shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan alloma, tibbiyot, falsafa va qator tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha ko'plab asarlar yozgan mashhur qomusiy olimdir. Uning umumiy asarlari soni 450 dan oshadi, lekin uning bizgacha faqat 160 taga yaqini yetib kelgan. Jahonda «Shayx ur-ra'is», ya'ni «Olimlar boshlig'i», «Tabiblar podshohi» nomlari bilan ulug'langan bu olimning «Kitob al-qonun fit-tib» («Tib qonunlari») asari XII asrdan boshlab Yevropada lotin tiliga tarjima qilingan va 30 martadan ortiq nashr etilgan.

Ibn Sino o'z kuzatishlari, izlanishlari natijasida falsafiy bilimlarni nazariy va amaliy ilmlarga bo'ladi. Nazariy ilmlarni inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan narsalar to'g'risidagi haqiqiy ilmlar deb ta'riflaydi. Amaliy ilmlarning obyekti esa inson faoliyatidir. Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar esa yaxshi ishlarni qilishga qaratilgan (tabiatshunoslik, matematika, metafizika). Amaliy ilmlar uchga bo'linadi: birinchisi – shaxs haqidagi ilm; ikkinchisi – insonlarning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm; uchinchi – davlatni boshqarish ilmi. Shunisi diqqatga sazovorki, Ibn Sinoning X asrda dastlabki falsafaning amaliy qismi to'g'risida aytgan fikrlari hozirgi zamon sotsiologiyasining tarkibiy qismini tashkil qiluvchi amaliy sotsiologik tadqiqotlarga to'g'ri keladi, desak yanglishmaymiz.

Abu Ali Ibn Sino kundalik amaliy ishlar jarayonida bo'ladigan axloqiy munosabatlarni aks ettirish bilan birga jamiyatdagi turli tabaqalarning munosabatlarini ham o'z asarlarida alohida bayon qilgan. Ibn Sinoning fikricha, real jamiyatda insoniy fazilatlar va ideal jamoaga erishish mumkin. Buning uchun insonlar jamiyatda o'zaro yordam asosida yashashlari kerak. Olim jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi zarur degan ilg'or g'oyani ilgari surgan. Bunda jamiyatning hamma a'zolari qonunga itoat etishlari shart. Qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi kerak, deb ko'rsatadi.

Ibn Sino o'zining «Ishorat va tanbihot» asarida «Inson o'z shaxsiy talablari jihatidan boshqalardan ajralgan holda yashay olmaydi, chunki u insoniyatning boshqa vakillari bilan munosabatda bo'libgina ularni

qondira olishi mumkin”¹ - degan fikrni ilgari suradi. Ibn Sino o‘zining bu fikrlari bilan kishilarning ma’lum guruhlariga birlashishi negizida shaxsiy manfaatlar yotganligini e’tirof etadi. Ibn Sinoning fikricha, jamoaning barcha a’zolari foydali mehnat bilan shug‘ullanmog‘i zarur. U insonlarning jamiyatda tutgan o‘rni va vazifalariga qarab uch guruhga ajratadi.

a) davlat idoralarida xizmat qiluvchi va jamiyatni boshqarish ishlari bilan shug‘ullanuvchilar;

b) bevosita xom ashyo, zarur mahsulotlar ishlab chiqarish bilan mashg‘ul bo‘lganlar;

v) davlatni qo‘riqlash, uni turli tashqi hujumlardan saqlashni ta’minlovchi harbiylar.

Jamiyatning bu guruhlari o‘zaro bir-birlariga bog‘liq va har doim muloqotda bo‘ladilar, bir-birlarisiz yashay olmaydilar.

Ibn Sinoning insonlarni jamiyatda tutgan o‘rni va vazifalariga qarab, yuqorida qayd etilgan guruhlariga ajratishi va ularning bir-birlarisiz yashay olmasliklari to‘g‘risidagi qarashlari sotsiologiya fani vujudga kelishida nazariy asoslardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Ibn Sino shunday deb yozadi: “O‘zaro bog‘liqlik va almashuv jarayonida insonlar bir-birlarini qandaydir muhtojlikdan xoli etadilar. Buning uchun ular o‘rtasida o‘zaro kelishuv zarur bo‘lib, bu kelishuv tufayli adolat qoidalari va qonunlari o‘rnatiladi. Qonunshunos esa bu qoidalarga bajarilishi shart bo‘lgan majburiyat tusini beradi. Shuningdek, u yomon ishlarni qiluvchilarga ham, yaxshi ishlarni ro‘yobga chiqaruvchilarga ham baho berishi zarur. Buning uchun oliy qonunshunos va sudyani tan olish zarurki, insonlar o‘z faoliyatlarida ularning hukmlaridan foydalansinlar”²

Ibn Sinoning ushbu fikrlari orqali insonlarning o‘zaro munosabatlar natijasida, shu munosabatlarini tartibga solib turadigan ma’lum huquqiy tashkilotga ehtiyoj sezishini nazarda tutadi. Har xil ijtimoiy tashkilotlar (siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va boshqa), ularning vujudga kelishi va rivojlanishi ham bugungi kun sotsiologiyasining diqqat markazida turgan dolzarb masalalardan biridir. Aytish joizki, Ibn Sino o‘z davrida ijtimoiy tashkilotlarni yaxlit tizim sifatida tadqiq qilmasa-da, ularning jamiyatdagi o‘rni va vazifasi to‘g‘risida o‘z fikrini bildirgan.

Umuman Ibn Sinoning yuqorida qayd etib o‘tilgan fikr va mulohazalaridan xulosa qilishimiz mumkinki, uning ijtimoiy-falsafiy

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т., 1995.– Б. 68.

² Ўша жойда.

qarashlari nafaqat o‘z davri, qolaversa, hozirgi kun fani va sotsiologiyasi-ning rivojlanishida o‘z o‘rniga egadir.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari va davlat arboblarning ijtimoiy-falsafiy merosini o‘rganishda sohibqiron *Amir Temurning* (1336—1405) jamiyat va uni boshqarish to‘g‘risidagi qarashlarini o‘rganish alohida ahamiyatga ega. Ma‘lumki, Amir Temur tarixda markazlashgan yirik davlatga asos solgan buyuk davlat arbobi.

Uning faoliyati bilan bog‘liq manbalarda, davlat boshqaruvi jarayonida shaxs va uning jamiyatda tutgan o‘rni haqidagi fikrlar ko‘plab uchraydi. Masalan, sohibqironning “Temur tuzuklari” asarida davlat tizimi, davlatdagi lavozimlarning vazifasi, undagi turli toifalar va ularga munosabat, davlatni boshqarishga asos bo‘lgan qoidalar, qo‘shinning tuzilishi, uni boshqarish, ta‘minlash, rag‘batlantirish, qo‘shin turlarining tutgan o‘rni va o‘zaro munosabati kabi masalalar bayon etilgan.

Tarixdan ma‘lumki, har qanday davlat tuzumi, ma‘lum ijtimoiy qatlamlar, ijtimoiy guruhlariga tayangan holda faoliyat yuritadi va ularning manfaatlarini himoya qiladi. Temur esa davlatni boshqarishda alohida ijtimoiy guruhlar, sinflar manfaatini himoya qilib qolmay, balki davlat tizimining barcha qatlamlariga, har bir fuqaroga suyanadi. U farzandlariga nasihat qilib, “Millatning dardlariga darmon bo‘lmoq vazifangizdir. Zaifalarni ko‘ring, yo‘qsullarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va ozodlik – dasturingiz, rahbaringiz bo‘lsin”,¹ – deydi.

Amir Temurning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida insonning ichki ruhiy holati va uning fikrlash qobiliyati, tafakkur ijodkorligi masalalariga keng o‘rin berilgan. Insonning eng buyuk xususiyati uning fikrlash qobiliyatiga ega ekanligidir. Zero, inson, o‘zining amaliy faoliyatida, ijtimoiy hodisalarni boshqarishida, hissiyoti emas, aql-zakovatiga tayanadi. “Har kimdan kengash oldim, har kimdan fikr o‘rgandim, qaysi biri foydaliroq bo‘lsa, uni qalb xazinasida saqlab, ishlata bildim”², – deydi Amir Temur. Binobarin, ijtimoiy jarayonlarni o‘rganishda bir necha odamning fikrini bilish, shu jarayonga oid oqilona qaror qabul qilish imkonini beradi.

Bugungi kunda ham sotsiologiya fanining jamoatchilik fikrini o‘rganishdan maqsadi ma‘lum voqea va hodisalarga oqilona yondashishdir.

Amir Temur shaxsining tarixda tutgan o‘rnini to‘g‘ri anglab yetish, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, hayot falsafasini o‘rganish O‘zbekis-

¹ Амир Темур ўғитлари.– Т., 1992.– Б. 61.

² Ўша асар.– Б. 62.

tonda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati barpo etishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, “Temur tuzuklari” o‘ziga xos kodeks, ya’ni davlat va uni idora qilish normalari, qoidalari to‘plami bo‘lib, ularda ilgari surilgan g‘oyalar hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Amir Temur va temuriylar davri (1370—1501) ijtimoiy-siyosiy qarashlarini tahlil etishda ulkan shoir va buyuk faylasuf olim *Alisher Navoiy* (1441—1501) merosi alohida ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy turli ijtimoiy tabaqalarning feodal jamiyatda tutgan o‘rni to‘g‘risida «Mahbubul-qulub» nasriy asarida so‘z yuritib, o‘z davridagi deyarli barcha ijtimoiy guruh va tabaqalarga tavsif beradi. Ularning qaysi biri yaxshi yoki yomon, qaysi biri xalqqa, mamlakatga, umuman insoniyatga foydali yoki zararli ekanligini bayon etadi. Ulug‘ mutafakkir jamiyatdagi yuzdan ortiqroq ijtimoiy tabaqa xususiyatlarini aniqlab, ularning mamlakat ijtimoiy tizimida tutgan o‘rni va faoliyat xususiyatlarini aniq ifodalab beradi. Mazkur sotsiologik tasnifdan maqsad, ularning ijtimoiy farovonligini oshirish ekanligi asarning mazmunini tashkil etadi. Jamiyatni tasniflash, uning qay ahvolda ekanligini bilish uning mazmunini yaxshilashga yo‘l ochadi. «Shu jihatdan, - deb yozadi Alisher Navoiy, -- hamsuhbatlarni va do‘st-yoronlarni bu hollardan ogoh va xabardor qilmoq vojib ko‘rindiki, toki ularda har toifani xislati haqida bilimlar va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo‘lg‘ay»¹.

Navoiyning fikricha, jamiyat barqarorligida ijtimoiy tabaqalarning o‘z vazifalarini to‘g‘ri, halol bajarishlari katta ahamiyatga ega. Odil podshohlar faoliyati farovon jamiyatni, zolim podshohlar faoliyati esa ijtimoiy tuzumning jafu va razolatlarini keltirib chiqaradi. Navoiy shohlarning jamiyat ijtimoiy va siyosiy tuzumidagi o‘rniga katta e‘tibor bergan. Shoh odil bo‘lsa, mamlakat obod, xalq farovon bo‘ladi, va aksincha, shoh zolim bo‘lsa, xalq xonavayron, mamlakat xarob bo‘ladi. Navoiy shuningdek, boshqa guruhlar, jumladan yuqori tabaqa vakillarining roli to‘g‘risida ham fikr yuritgan. Alisher Navoiy shoh atrofini to‘g‘ri xulqli odamlar egallashi kerak, degan odil fikrni ilgari surgan. Alisher Navoiy «Vaqfiya» asarida ijtimoiy-siyosiy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni ham tahlil qilgan. Unda ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi ziddiyatlarga, e‘tibor qaratgan. Alisher Navoiyning sotsiologik qarashlari «Xamsa» asarida muayyan tizimga solib bayon etilgan. Xususan, «Saddi Iskandariy» dostonida jamiyatdagi adolatli tuzum g‘oyasi ilgari surilgan. Bunda adolatga turli

¹ *Navoiy A. Махбуб ул-кулуб.*— Т., 1984.—Б. 48.

jihatdan qaralgan: adolatli shoh – adolatli davlat – adolatli tuzum – adolatli tartib. Adolat jamiyatni tashkil etishda, shoh va xalq o‘rtasidagi munosabatlarga zarur qoida deb qaralgan. Alisher Navoiy O‘rta asr sharoitida birinchi bo‘lib falsafaning markaziga inson muammosini qo‘ygan.

Alisher Navoiy jamiyatning miqdor va sifat jihatidan ijtimoiy bo‘linganligi, umuman ijobiy hodisa ekanligi, bu tasniflash doirasining qanchalik kengligi mamlakat farovonlik darajasining ifodasi ekanligi xususida e‘tiborga sazovor sotsiologik qarashni asoslab beradi.

Alisher Navoiyning merosi juda boy va serqirradir. Undan bizga o‘ttizdan ortiq nodir asarlar qolgan. Ayniqsa mutafakkirning davlat va huquqning vazifasi insonga xizmat qilishdir, degan fikrlari ayniqsa, ahamiyatlidir.

Sharq xalqlarining buyuk mutafakkiri va faylasufi **Mirzo Abdulqodir Bedil** (1644–1721) o‘zining ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan falsafiy bilimlarning rivojiga muhim hissa qo‘shgan.

Bedilning «Irfon» asarida tabiat, adabiyot, falsafa masalalari bilan bir qatorda, sotsiologiyaga oid fikrlar bayon etilgan. Ushbu kitobga kirgan «Kamde va Mudan» dostonida Bedil ijtimoiy hayotning san‘at, shaxs erkinligi, do‘stlik, muhabbat, vafodorlik, adolat va bilimga oid fikrlarni ilgari suradi. Bedil tilanchi, tamagir, tekinxo‘rlarni jamiyat tanasiga yopishgan kanalarga o‘xshatadi, ya‘ni tekinxo‘rlarni qoralaydi. Bedil «Irfon» asarida kishilarni ilm-ma‘rifatga chorlaydi, adolatga undaydi. Uning asarlarida kishilarning jamiyatdagi o‘rni va turmush tarzi masalalari o‘z aksini topgan.

O‘zbek mumtoz shoiri **Boborahim Mashrab** (1640—1711) o‘z ijodida tarixiy shart-sharoitni kuzatish orqali sotsiologiyaga tegishli ko‘pgina fikrlarni oldinga surdi. Mashrab jamiyatni o‘rganar ekan, undagi kamchiliklarni tanqid ostiga olib, hukmdorlarni insofqa, xalqqa yordam berishga da‘vat etadi. Insoniylik, pok muhabbatni kuylash, kishilarni do‘stlik, vafodorlikka chaqirish uning dunyoqarashi mag‘zini tashkil etadi.

XIX asrning oxiri va XX asrda Markaziy Osiyoda sotsiologik fikrlar taraqqiyoti

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Chor Rossiyasi tomonidan bosib olindi. XIX asrning 60–70-yillarida xalqning qattiq qarshiligiga qaramay, rus askarlari zo‘ravonlik, qurol ishlatish yo‘li bilan Turkiston shahar va qishloqlarini ishg‘ol qildilar va o‘zlarining mustamlakachilik siyosatlarini yurgiza boshladilar.

Shunga qaramay, mahalliy xalq orasida mustamlakachilikka qarshi ma'rifatparvarlik g'oyalari tarqala boshladi, yangi ta'lim – tarbiya shoxobchalari, maktab, maorif, madaniy targ'ibot, jadidchilik harakati rivoj topdi. Mana shunday sharoitda Markaziy Osiyoda ko'plab ma'rifatparvarlar yetishib chiqdi.

Ma'rifatparvarlik mafkurasining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri **Ahmad Donish** (1827—1897) bo'lib, falsafa, falakiyot, riyoziyot, adabiyot, tarix sohasida asarlar yozgan. Allomaning eng mashhur sotsiologiyaga oid qarashlari aks etgan asari «Navodirul vaqoye» (Nodir voqealar)dir. Bu asarda muallif ota-ona va bolalar bilan bo'ladigan munosabat, bolalarni nazorat qilish, noz-ne'matlarning mohiyati, koinot tarixi, sevgi va muhabbatning mohiyati, ruhning mohiyati, uning jism bilan aloqasi kabi masalalarni o'rganadi va unga o'z munosabatini bildiradi.

Ahmad «Donish o'z xalqini zulm va nochorlikdan qutqazish choralarini izlaydi. «Davlat bir guruh kishilarga emas, balki xalq manfaatlariga xizmat qilishi kerak», degan g'oyani ilgari suradi. Buning uchun hukmdor bilimdon, odil va donishmand bo'lmog'i shart. Ahmad Donishning qayd etishicha, mamlakatni idora qilishda, hukmdor muhim davlat ishlarini o'z atrofida, davlat arboblari fikri bilan maslahatlashib hal qilishi lozim. Bular ham donishmand va odil bo'lmoqlari shart. Hukmdor ularning maslahatlariga quloq solishi va ular bilan hisoblashishi kerak, chunki ko'pchilikning aqli bir kishining aqliga nisbatan ko'proqdir. Mamlakatni mana shunday kishilar boshqargandagina jamiyatda tartib va intizom o'rnatiladi, davlat taraqqiy qiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, bugungi kun sotsiologiyasida ham jamiyat va uning tuzilmalarida vujudga keladigan masalalarni jamoatchilik fikriga asoslangan holda bartaraf etish lozimligi e'tirof etiladi.

Ahmad Donish bundan tashqari «Tarixiy risola» asarida Buxoro amirligidagi inqirozning sabablarini tahlili qilib, jamiyat taraqqiyotining asosiy shartini tadrijiy, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan islohotlarni hayotga joriy qilish ekanligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berishga harakat qiladi. Mutafakkirning ushbu fikrlari hamon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyondalaridan biri **Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat** (1859-1909)dir. Furqat Qo'qonda dunyoga keladi. U “Ilm xosiyati”, “Akt majlisi xususida”, “Vistavka xususida” va boshqa ko'plab she'riy asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surgan.

Furqat o'ta murakkab davrning ziddiyatli tomonlarini, mamlakat qoloqligining tub ildizlarini tushunib yetadi. Bu qaloqlikning asl sababi jaholatda, urush-janjallarda deb biladi. Xon va beklarning o'zaro urushlari, ularning savodsizligi va johilligi, ochko'z va tamagirligi, tekinox'rligi mamlakat va xalqqa ofat va kulfat keltirayotganligini anglab yetadi.

Furqat jamiyatdagi salbiy illatlar va adolatsizliklarni bartaraf etishda, ma'rifat, ilm-fan, ta'lim-tarbiya katta ahamiyatga ega ekanligini chuqur idrok qiladi.

Ma'rifatparvarlik g'oyalari keng targ'ib qilgan mutafakkirlardan biri **Muhammad Aminxo'ja Muqimiydir** (1850–1903). Muqimiy Qo'qonda tavallud topgan. U o'z sotsiologik qarashlarida erkin, insofli va adolatli jamiyat, insoniylik, iymon-e'tiqod, erk, barkamol inson haqida fikr yuritadi. Adolatsizlik, zo'ravonlikka asoslangan jamiyatni qoralaydi. U o'z qarashlarini "Veksel", "Urug'", "Asrorqul" va boshqa hajviy asarlarida aks ettirgan. Shoir jamiyatni juda sinchkovlik bilan o'rgangan. U jamiyatdagi qarama-qarshiliklar, adolatsizliklarni ko'rib, o'zining she'rlarida shular haqida fikr yuritgan. Muqimiy ham Furqat kabi ma'rifatparvar inson bo'lgan.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda sotsiologiyaga oid fikrlar rivojida jadidlarning ijtimoiy-falsafiy g'oyalari katta ahamiyat kasb etdi. Jadidchilik XIX asrning oxirlarida vujudga kelib, XX asrning boshlarida shakllangan va qisqa muddat ichida ijtimoiy turmushning barcha jabhalarini qamrab olgan. Jadidchilik ma'rifatparvarlik harakatining yuqori bosqichi bo'lib, uning namoyondalari mamlakatni feodal qoloqlikdan chiqarish, milliy mustaqillikka erishish uchun kurash olib borganlar.

Turkistonda jadidchilik harakatining yetakchilaridan **Mahmudxo'ja Behbudiy** (1875-1919), **Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li** (1878-1931), **Abdurauf Fitrat** (1886-1938)lar edi.

Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi maorif tizimini isloh qilishdan iborat bo'lgan. Jadidlar milliy mustaqillik manfaatlarini himoya qila oladigan, iqtisodiy-siyosiy qaramlik va qoloqlikdan chiqish muammolarini biladigan zamonaviy bilimga ega savodli kadrlar bo'lishi zarurligini yaxshi anglardilar. Shuning uchun ham dunyoviy bilimlarni o'rganish, maorif tizimini isloh qilish ishlari ularning diqqat markazidagi asosiy masalalardan biri hisoblangan.

Behbudiy, “Islohni maktab va madrasalardan boshlash zarur, chunki millat hayoti ta’lim-tarbiya bilan belgilanadi”¹ deb yozadi. Uning ta’kidlashicha, biz madaniyat va iqtisod sohalarida boshqa millatlarga qaram bo’lishni istamasak, biz milliy sudyalari, advokatlar, o’qituvchilar, davlat arboblari, injener, savodli tijoratchilarni tayyorlashimiz zarur. Ular savdo idoralari va banklarda yordam berishlari, bizni manfaatlarimiz, dinimizni himoyachilari bo’lmoqlari zarur. Bizni kunimiz sanoqlangandir. Masala shunday ekan, siz hurmatli vatandoshlar, o’z farzandlaringizni din va millatga xizmat qildirmoqlari uchun zamonaviy bilimga o’rgatishga harakat qilishingiz zarur, millat va dinga faqat bilim va mablag’ bilan xizmat qilish mumkin.² Biz din va millatni himoya qiluvchi ishonarli va mustahkam vositaga ega bo’lmog’imiz shart. Bu vosita—maorifdir.³

Behbudiyning yuqoridagi fikrlari hozirgi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan va ijtimoiy jarayonlarni isloh qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ta’kidlash joizki, jadidlar o’z maqola va asarlarida maorif, ijtimoiy hayot va turmush tarzining ayrim tomonlarini isloh qilish zarurligini uqtirish bilan birga, yoshlar diqqatini musulmonlarning o’tmish madaniyatiga, ilm-fan sohasida erishgan yutuqlariga, diniy va xulqiy poklik masalalariga jalb qilib, uni mavjud ahvolga taqqoslab ko’rsatishga harakat qilish edilar. Demak, bugun ham sotsiologiya fani kishilar o’rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni o’rganar ekan, ushbu munosabatlarni uning o’tmishi, bugungi holati va kelajagi bilan uzviy bog’liq holda tadqiq etishi maqsadga muvofiqdir.

Jadidlar sotsiologik qarashlarida milliy mahdudlikni rad etdilar. Ular Turkistondagi barcha millat va elatlarni birlashtirishga, jamiyatni har qanday kelishmovchilik va ziddiyatlardan xoli qilishga intildilar.

Sobiq sovet tuzumi davrida sotsiologiya fani avval inkor etildi, chunki o’sha davrda hukmron mafkura ta’limotining maqsadi oldindan aniq edi va kishilik jamiyati to’g’ridan-to’g’ri kommunistik jamiyat qurish yo’lidan bormoqda degan uy bilan go’yo, jamiyatda hech qanday sotsiologik tadqiqotlarga o’rin yo’q edi. Keyinchalik jahon sotsiologiyasi-ning yutuqlari ta’sirida sotsiologiya haqli e’tirof etildi. Ma’lumki, sotsiologiya fani har qanday jamiyatning ko’zguvidir. U jamiyatning yutuqlari bilan birga, unda yuzaga keladigan kamchiliklarni, kishilarning

¹ Qarang: Ойна. – 1913.– №1.

² Ўша манба. – 1913.– №7.

³ Ўша манба.– 1914.–№ 41.

noroziliklarini, ko‘zbo‘yamachiliklarni ochib tashlar edi. Sobiq sovet tuzumi bundan shubhalanar edi. Lekin shunga qaramay, XX asrning 60 - yillarida sovet sotsiologlarining assotsiatsiyasi, aniq sotsiologik tadqiqotlar instituti, oliy o‘quv yurtlari qoshida sotsiologik laboratoriyalar, Sobiq Ittifoqdosh Respublikalarning Fanlar Akademiyasida sotsiologik tadqiqotlar bo‘limlari ochildi. Lekin, o‘sha davrdagi mustabid tuzum, sotsiologik tadqiqotlar rivojlanishiga har qanday yo‘llar bilan bo‘lsa ham to‘sqinlik qilar edi. O‘tkazilgan sotsiologik tadqiqotlarning natijalari oldindan belgilab qo‘yilar edi. Chunki, o‘sha davrdagi hukmron partiya olib borayotgan siyosatda, ma‘lum kamchiliklar va ziddiyatlarni aytish mumkin emas edi. Jamiyatning u yoki bu sohasida o‘tkaziladigan sotsiologik tadqiqotlar ham ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan tuzumning buyruq va qarorlarini tasdiqlash maqsadidagina o‘tkazilar edi.

Achinarli tomoni shundaki, mustabid tuzum davrida O‘zbekistonda sotsiologiya bo‘yicha birorta darslik yoki o‘quv qo‘llanma yaratilmadi. Mustaqillik qo‘lga kiritilgandan so‘nggina qo‘llanma, ma‘ruza matnlari va darsliklar yaratish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bugun mamlakatimizning o‘nlab oliy o‘quv yurtlarida sotsiologiya fakultetlari va kafedralari tashkil etilgan. O‘zbekistonda “Ijtimoiy fikr” jamoatchilik fikrini o‘rganish markazi keng ko‘lamda ish olib bormoqda. Mamlakatimizda ijtimoiy hayot masalalarini o‘rganuvchi o‘nlab sotsiologik markazlar faoliyat ko‘rsatmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoda ijtimoiy-siyosiy tafakkur rivojining asosiy bosqichlariga doir yuqorida qayd etilgan ma‘lumot va tahlillar mintaqamiz xalqlari jahon sivilizatsiyasi tarixida, dunyo xaritasida o‘zining munosib o‘rniga ega ekanligidan, haqiqiy ma‘nodagi ozodlikni orzu qilgan ota-bobolarimizning Vatan va xalq baxt-saodatini ko‘zlagan orzu-istaklari bugungi O‘zbekiston mustaqilligi sharofati bilan ro‘yobga chiqqanligidan yana bir bor dalolat beradi.

S a v o l v a t o p s h i r i q l a r

1. Markaziy Osiyoda ilk sotsiologik tafakkurning vujudga kelishi qaysi davrlardan boshlanadi?
2. Forobiyning sotsiologik qarashlari ilgari surilgan asarlarini sanab ko‘rsating?
3. Forobiy inson jamoalarining kelib chiqish sabablari nimada deb biladi?
4. Forobiy inson jamoasi darajalarini asosan nimaga asoslanib ko‘rsatib o‘tgan?
5. Forobiy inson jamoasining qanday turlarini ko‘rsatgan?

6. Beruniyning insonni inson sifatida ulug‘laydigan narsa haqidagi fikrini aytib bering.
7. Ibn Sino insonlarni jamiyatda tutgan o‘rni va vazifalariga qarab qanday guruhlariga ajratgan?
8. Amir Temur ijtimoiy hodisalarni boshqarishda nimaga asoslanadi?
9. Alisher Navoiy adolatni qanday talqin qilgan?
10. Mirzo Bedil «Kamde va Mudan» dostonida qaysi masalalarni ilgari surgan?
11. Ahmad Donish «Mang‘it amirlari tarixi haqida risola»sida ilgari surilgan g‘oyalarni aniqlab bering.
12. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yashab ijod etgan ma’rifatparvarlarning jamiyatni yaxshilash uchun qanday ishlarni amalga oshirish lozimligi haqidagi fikrlarini bayon qiling.
13. Jadidchilik harakatining jamiyat hayotida tutgan o‘rni haqida so‘zlab bering.
14. Bugungi kunda sotsiologiya rivojlanish imkoniyatlariga egami?
15. O‘zbekistonda huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda sotsiologiyaning ahamiyati nimada?

Adabiyot

1. *Каримов И.А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006. – Б. 98–130.
2. *Абдурахманов Ф.Р., Саитходжаев Х. Б.* Социология. – Т., 2000. – Б. 37– 55.
3. *Абу Наср Форобий.* Фозил одамлар шахри.– Т., 1993. – Б. 167.
4. *Фараби.* Трактат о взглядах жителей добровольного города / Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. –М.,1960. – С. 136.
5. *Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар. Т. 1. – Т., 1968. – Б. 247.
6. *Амир Темур ўғитлари.*– Т. 1992. – Б. 61.
7. *Алишер Навоий.* Маҳбуб ул-қулуб.– Т., 1984. – Б. 48.
8. *Мўминов И.М.* Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане. – Т., 1957. – Б. 7–67.
9. *Мўминов И.М.* Мирзо Бедил. – Т., 1974. – Б. 3 – 94.
10. *Социология / Проф. В. М. Каримова таҳрири остида.* – Т., 2000. – Б. 28 – 39.
11. *Сулайманова Ф.* Шарқ ва Ғарб. – Т., 1991. – Б. 24 – 31.
12. *Хан С.М., Хан В .С.* Социология. – Т., 1999. – Б. 50 – 65.
13. *Холбеков А. Ж.* Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти. – Т., 1966. – Б. 61 – 78.
14. *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан.* – Т., 1995, – Б. 68.
15. *Ойна.* – 1913.– №1,7.
16. *Ойна.* – 1914. – №4.

4-mavzu. IJTIMOY VA HUQUQIY BILISH, ULARNING MOHIYATI VA TUZILISHI

1. Ijtimoiy bilish va uning xususiyatlari. Ijtimoiy bilishda obyekt va subyekt dialektikasi.
2. Ijtimoiy bilishda ijtimoiy fakt va eksperimentlarning o‘rni.
3. Huquq ijodkorligi ijtimoiy bilishning maxsus turi sifatida.

Ijtimoiy bilish va uning xususiyatlari. Ijtimoiy bilishda obyekt va subyekt dialektikasi

Ilmiy bilish shakllaridan birini ijtimoiy bilish tashkil qiladi. Xo‘sh, ijtimoiy bilish va uning o‘ziga xos tomonlari nimalardan iborat? Sotsiologik bilimlar ijtimoiy bilishni to‘laligicha qamrab oladimi? Ijtimoiy bilishda sotsiologiyaning o‘rni qanday? Ushbu savollarga javob berish taqozo etiladi. Ma’lumki, o‘tmishda mutafakkirlar jamiyat rivojlanishi va uning qonuniyatlarini o‘rganish muammolari bilan qiziqib kelganlar. XIX asrning boshlariga qadar ularning qarashlari jamiyatni faqat nazariy jihatdan izohlashdangina iborat bo‘lgan. Keyinchalik, fan va texnika, ishlab chiqarish usullari va sanoatning keng rivojlanishi natijasida jamiyat va uning tuzilmalari rivojlanishining qonuniyatlarini har taraflama o‘rganish davr talabiga aylandi. Jamiyat rivojlanishi qonuniyatlariga oid masalalar asosan ijtimoiy-gumanitar fanlarga daxldor bo‘lib, bu sotsiologiya fani oldida turgan vazifalarni ham belgilab olish imkonini beradi.

Ijtimoiy bilish – jamiyatni bilish demakdir. Ijtimoiy bilish bilishning boshqa shakllari – tabiatni bilish, inson tafakkurini yoki koinotni bilishdan farq qilib, o‘ziga xos murakkab jarayondir. Jamiyat tabiatning bir qismi, taraqqiyotning oliy mahsulidir. Jamiyat rivojlanishi va taraqqiyoti tabiat tarixiy taraqqiyotining bevosita davomidir. Tabiat rivojlanishi qonunlari bilan ijtimoiy taraqqiyot qonunlari o‘rtasida ko‘pgina umumiy tomonlar mavjud. Shu bilan birga, jamiyat va tabiat qonunlari o‘rtasida ham tafovut bor.

Jamiyat ham tabiat kabi obyektiv, o‘z tuzilishi va taraqqiyot qonunlariga ega bo‘lgan ijtimoiy organizmdir. Jamiyat qonunlari o‘z xususiyati va mohiyatiga ko‘ra, tabiat qonunlaridan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

1) tabiat qonunlari olamdagi narsa va hodisalarning, stixiyali kuchlarning o'zaro ta'siri shaklida namoyon bo'lsa, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari ongli shaxslar – kishilarning faoliyati orqali namoyon bo'ladi;

2) tabiatda sharoitning o'zgarishi bilan yangi qonunlarning kelib chiqishi odatda, million yoki milliard yillar davomida amalga oshsa, jamiyat qonunlari jamiyat sharoitining o'zgarishi bilan tez o'zgaradi;

3) tabiat yangi qonunlarining kashf qilinishi va qo'llanilishi ancha tekis amalga oshadi va bevosita ijtimoiy larzalarga olib kelmaydi. Ijtimoiy taraqqiyot qonunlari esa aksincha, kishilarning ijtimoiy munosabatlari va manfaatlariga ta'sir qiladi.

Tabiat va jamiyat qonunlarining ushbu farqli tomonlaridan tabiat qonunlari obyektiv, jamiyat qonunlari esa subyektiv degan xulosa qilish kerak emas. Jamiyat qonunlari ham tabiat qonunlari singari kishilarning irodasi va ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, ma'lum sharoitda kishilar bu qonunlarni bilishlari va ulardan foydalanishlari mumkin. Lekin bu qonunlarni ular bekor yoki yo'q qila olmaydilar. Shu bois, jamiyat qonunlari kishilar ongi, faoliyati bilan bog'liq bo'lishiga qaramay ular ham obyektivdir. Jamiyat qonunlari ma'lum taraqqiyot bosqichiga aloqador bo'lib, jamiyat o'zgarishi bilan eski qonunlar yangi qonunlarga o'z o'rnini bo'shatib beradi.

Jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, hayotning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy sohalarida namoyon bo'layotgan ziddiyatlarni chuqur va atroflicha anglab, ularni o'z vaqtida bartaraf etish, jamiyatni ilmiy asosda boshqarish, insonlarning baxt-saodati, istiqboli uchun zarur barcha narsalarni yaratib berishning asosiy omillaridandir.

Shuningdek, ijtimoiy bilish o'ziga xos jihatlari bilan bilishning boshqa shakllaridan farq qiladi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ladi: *birinchidan*, ijtimoiy jarayonlarning (ijtimoiy bilish obyektining) o'zgaruvchan xarakterda ekanligi; *ikkinchidan*, ijtimoiy bilish obyektining bilish subyektiga faol ta'sir etishi; *uchinchidan*, sotsiologik tarafdin o'rganiladigan obyektiv qonuniyatlarsiz, barcha davlatlar, xalqlar, mamlakatlar tarixiga taalluqli umumiy rivojlanish qonunlarini aniqlashning mushkulligi; *to'rtinchidan*, kishilar o'rtasida davom etayotgan cheksiz ijtimoiy munosabatlar ichidan muhimlarini nomuhimlaridan ajrata bilish, aks holda ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmasligi; *beshinchidan*, ijtimoiy bilishning ma'lum ma'noda jamiyat tuzumiga bog'liqligi; *oltinchidan*, ijtimoiy hodisa va holatlarning jamiyat rivojlanishining ma'lum bosqichida yuzaga kelishi; *yettinchidan*, ijtimoiy bilish ijtimoiy rivojlanishning obyektiv yo'nalishlariga asoslangan holda, jamiyatning kelajagini ham o'zida aks ettirishi bilan farq qiladi.

Ijtimoiy bilishning obyektini keng ma'noda bir butun jamiyat bo'lib hisoblanadi. Ilmiy falsafa va sotsiologiyada jamiyat tushunchasining o'zi ham keng va tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda bu tushuncha tabiatdan ajralib chiqqan moddiy dunyoning tarkibiy qismi, o'z-o'zidan rivojlanib turadigan kishilar hayotiy faoliyatining majmuini ifodalaydi. Tor ma'noda esa u kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tuzumning aniq turini anglatadi. **Jamiyat** – tabiat tadrijiy taraqqiyotining muayyan bosqichida vujudga kelgan, ongli faoliyatga ega bo'lib, o'z faoliyatini biron-bir maqsadni amalga oshirish uchun qaratgan kishilarning ijtimoiy munosabatlaridan iborat murakkab tizimdir.

Tabiat taraqqiyotining oliy mahsuli bo'lgan jamiyatni kishilarning faoliyati yaratadi, shu bilan birga odamning o'zi ham tarixning, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning mahsulidir. Kishilik jamiyati ishlab chiqarish faoliyati asosida vujudga kelgan. Ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'zaro ijtimoiy aloqa va munosabatda bo'ladilar. Bu aloqa va munosabat barcha ijtimoiy munosabat (siyosiy, axloqiy, huquqiy, mafkuraviy va boshqa)larning asosini tashkil qiladi.

Jamiyatning tuzilishi, tarkibi juda ko'p elementlardan tashkil topgan. Ijtimoiy bilishda bu elementlarning eng muhimlari uning obyektini va subyektidir. Ijtimoiy bilish jarayoni mana shu obyekt va subyektning o'zaro ta'siri va munosabatlari asosida yuzaga keladi.

Ijtimoiy bilishning obyektini – keng ma'noda bir butun jamiyat, uning moddiy va ma'naviy hayoti, umumiy taraqqiyoti qonunlari va asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Tor ma'noda esa – jamiyatning muayyan bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy tizim, unga xos ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari, ularning sharoiti, rivojlanish va o'zgarish qonunlari, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy munosabatlar, jamiyatda sodir bo'layotgan aniq voqea va hodisalardir.

Jamiyat bir vaqtning o'zida ijtimoiy bilishning ham subyekti, ham obyektini sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ijtimoiy bilishning subyekti, keng ma'noda, kishilar va insoniyat, ya'ni bir butun jamiyatdir. Tor ma'noda esa, ijtimoiy bilishning subyekti ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy bosqichdagi aniq shaxs, kishilar, ijtimoiy guruhlar, sinflar, ijtimoiy qatlamlar, siyosiy partiyalar, harakatlar, muayyan jamoa va boshqa shu kabilardir.

Ta'kidlash joizki, jamiyatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar o'z-o'zidan ijtimoiy bilishning obyektini bo'lavermaydi, balki ular kishilarning bilish faoliyati doirasiga kirgan chog'da ijtimoiy bilishning obyektiga aylanadi. Subyekt to'g'risida ham shuni aytish mumkin. Shaxslar, ijtimoiy guruhlar, sinflar, siyosiy partiyalar, harakatlar va ja-

moalar o‘z-o‘zidan ijtimoiy bilishning subyektini bo‘la olmaydi. Ular o‘z qarashlarini biror ijtimoiy voqea yoki hodisaga yo‘naltirgan paytdagina, ijtimoiy bilishning subyektini bo‘la oladilar. Ijtimoiy bilishning obyektini, ular o‘rtasidagi aloqadorlik har doim muayyan tarixiy shart-sharoitlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Ijtimoiy bilishning murakkab tomoni shundaki, u ijtimoiy jarayonlarni bilishning subyektiga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi, chunki ijtimoiy bilishning subyektini bo‘lgan inson ijtimoiy guruhlar manfaatlariga ma‘lum darajada ta‘sir etadi. Ijtimoiy bilish jamiyatda hukmron bo‘lgan mafkuraga ham bog‘liqdir. Masalan, o‘rta asrlarda dinning hukmronligi, shuningdek, sobiq Ittifoq davrida kommunistik partiyaning hukmronligi falsafa va boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlarni o‘ziga bo‘ysundirganligini ko‘rsatish mumkin.

Jamiyatdagi ijtimoiy hodisa va jarayonlarni umumlashtirish va ulardan nazariy xulosalar chiqarishda alohida ijtimoiy guruhlar va ma‘lum sinflar manfaatlaridan emas, balki bir butun jamiyat manfaatlaridan kelib chiqish kerak.

Sotsiologiyada jamiyatni bilishning yana bir o‘ziga xos tomoni shundaki, u bilishning subyektini bo‘lgan alohida shaxslar, kishilar, ijtimoiy guruhlar, sinflar, ijtimoiy qatlamlar, siyosiy partiya va harakatlar jamiyatning hozirgi holatini bilishga asoslangan bo‘lib, jamiyat rivojining keyingi istiqbollari ham bashorat qiladi.

Jamiyatning sotsiologik tushunchasi. Sotsiologiya fanining jamiyatni o‘rganuvchi boshqa fanlardan farqini anglashdan oldin, jamiyatning sotsiologik tushunchasini bilib olishimiz zarur. Jamiyat o‘zini o‘zi bir maromda boshqarish, o‘zaro hamkorlik qilish orqali kishilarning barcha asosiy ehtiyojlari qondirilishini ta‘minlaydi, ijtimoiy aloqalar vositasida o‘z faoliyatini tizimli tashkil etadi. Bunda jamiyat va shaxs, jamiyat va davlat o‘rtasidagi munosabatlar hamda ularning farqli va o‘xshash tomonlarini qayd etish lozim.

Jamiyat va shaxs. Jamiyatni shaxsdan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi, lekin shunga qaramay shaxs hali jamiyat degani emas, ularning farqi shundaki, shaxs jamiyatning subyektiv namunasi bo‘lib hisoblanadi. Agar shaxslararo, guruhlararo hamda ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasida ma‘lum bir maqsadni amalga oshirish uchun, biri ikkinchisini taqozo etadigan mustahkam munosabatlar, aloqalar, o‘zaro ta‘sirlar vujudga kelgan taqdirdagina jamiyat bo‘la olishi mumkin.

Jamiyat va davlat. Jamiyat bilan davlat o‘rtasida quyidagi farqlar mavjud.

- jamiyat birlamchi, davlat esa ikkilamchidir;
- jamiyatning funksiyasi davlatning funksiyasiga nisbatan kengdir;
- jamiyat jamoatchilik fikriga asoslansa, davlat hokimiyat va majburlovni qo‘llaydi;
- jamiyat tabiiy va yozib qo‘yilmagan huquqqa suyanadigan bo‘lsa, davlat muayyan huquqqa asosan ish ko‘radi;
- jamiyatda rasmiy va norasmiy institutlar mavjud, davlat esa rasmiy tashkilotlarga asoslangan holda ish olib boradi.

Sotsiologiya fani jamiyat va uning tarkibiy tuzilmalarini o‘rganishda boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlardan farqli ravishda ular o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, ta’sir va munosabatlarni bir butun tizim sifatida aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida amalga oshiradi.

Sotsiologiya faqat ijtimoiy dalillarni tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, ijtimoiy rivojlanishning obyektiv yo‘nalishlariga asoslangan holda jamiyatning kelajagini ham o‘zida aks ettiradi.

Chunki ijtimoiy bilish faqat mavjud yangi hodisa va jarayonlarni aks ettiribgina qolmay, jamiyat ilgarilab borishini nazarda tutib, rivojlanish yo‘l-yo‘riqlarini belgilab beradi. Shuning uchun ham bozor munosabatlariga o‘tish hamda demokratik-huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayonida, uning sifat jihatidan yangi holatini tasavvur qilish uchun sotsiologik sohada muhim o‘zgarishlarni amalga oshirish bilan bog‘liq bir qator nazariy muammolarni hal qilish vazifasi kun tartibidan joy oladi.

Ijtimoiy bilish va oldindan bashorat qilish hamda ba’zi MDH davlatlarining rivojlanish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziyoq jamiyatni iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy inqirozdan olib chiqadi. Ta’kidlash joizki, iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy islohotlarni amalga oshirish natijalariga ko‘ra, jamiyatning ma’naviy yangilanish darajasi hamda jamiyatning oqilona yo‘nalishlar asosida rivojlanishi ko‘p jihatdan ijtimoiy bilish darajasiga bog‘liq. Sotsiologiya fani esa ijtimoiy fakt va eksperimentlarga asoslanadi.

Ijtimoiy bilishda ijtimoiy fakt va eksperimentlarning o‘rni

Ijtimoiy bilish jarayonida sotsiologiya fani ijtimoiy faktlar asosida ish olib boradi («Ijtimoiy fakt» lot. – factum – bajarilgan, amalga oshirilgan, degan ma’noni anglatadi). Ijtimoiy faktlarni ikki xil – kundalik turmushda tor ma’noda, ilmiy jihatdan keng ma’noda tushunish mumkin.

Kundalik turmushdagi ijtimoiy faktlar deb, ma'lum vaqt va sharoitda o'z o'rniga ega bo'lgan voqea va hodisalarga aytiladi.

Ilmiy jihatdan keng ma'nodagi ijtimoiy faktlar deb, o'zining maxsus o'rniga ega bo'lgan aniq tushunchalarda qayd etilgan voqea-hodisalarga aytiladi.

Ijtimoiy faktlar deganda quyidagilarni tushunish mumkin: a) individ, shaxs va bir butun ijtimoiy guruhlar xatti-harakati; b) kishilar moddiy va ma'naviy faoliyatining mahsuli; v) kishilarning u yoki bu voqea-hodisa to'g'risidagi qarashlari, fikrlari va bergan baholari.

Shunday qilib, ijtimoiy fakt – ma'lum jarayonlar yoki ijtimoiy hayotning u yoki bu sohasiga daxldor bo'lgan alohida ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi voqealar yig'indisidir.

Har qanday voqea va hodisa ijtimoiy fakt sifatida qo'llanishi uchun ikki talabga javob berishi, birinchidan, ommaviy namoyon bo'lishi; ikkinchidan, ijtimoiy ahamiyat kasb etishi lozim. Shuningdek ijtimoiy faktlar ijtimoiy jarayonlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, har taraflama yetarli asosga ega bo'lgandagina ijtimoiy fakt sifatida tan olinadi.

Har qanday ijtimoiy fakt kishilar va ularning hayot faoliyatlariga ma'lum darajada aloqador bo'lganligi sababli yuzaga keladi va ular turlicha bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham tadqiqotchidan ijtimoiy faktlarni to'g'ri tanlab olish va voqelikka aniq yondashish talab qilinadi.

Ijtimoiy voqelikni sotsiologik bilish umumiy ilmiy bilishning turi sifatida o'zaro qarama-qarshiliklarning uzviy bog'liqligiga asoslangan empirik va nazariy darajalarni o'z ichiga oladi.

Empirik bilish darajasining maqsadi bevosita empirik bilimga ega bo'lishdir. U empirik faktlarni yig'ish va umumlashtirishga asoslanadi. Empirik bilish asosida ijtimoiy voqelik haqida bir tizimga solingan bilimlar yaratiladi.

Nazariy bilish bilvosita yangi bilimlarga ega bo'lish jarayoni bo'lib, subyekt tajriba yordamida olingan ma'lumotlarni mantiqiy yo'llar bilan birlashtirib, turli tarixiy voqelik o'rtasidagi mavjud aloqadorlik va munosabatlar haqida tushuncha, bilim hosil qiladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini umumlashtiradi.

Ijtimoiy bilish jarayonida ijtimoiy tarixiy faktlar ham katta ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy tarixiy fakt deganda, jamiyatning o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan va jamiyatning u yoki bu sohasida muayyan o'rniga ega bo'lgan, ijtimoiy bilish jarayonini izohlaydigan, ijtimoiy ahamiyatga molik voqea va hodisa tushuniladi. Ijtimoiy tarixiy faktlar ijtimoiy amaliyotni aks

ettirgani bois nazariy umumlashtirishga manba hisoblanadi. Shu bilan birga u yoki bu nazariy qarashlar to'g'riligining isboti bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy hodisa va jarayonlarni tadqiq etishda alohida ijtimoiy faktlarni o'rganib qolmay, balki o'rganilayotgan obyektga tegishli bo'lgan barcha ijtimoiy faktlarni tahlil qilish zarur, aks holda faktlar ixtiyoriy ravishda tanlab olingan, degan shubha paydo bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy faktlar kuzatishga yoki statistik ma'lumotlarga asoslanishi mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'plab faktlarni statistik usullarni qo'llash yo'li bilan umumlashtirish asosida erishiladi. Statistik dalillarni ijtimoiy hodisalarni ommaviy kuzatishga asoslangan tavsifnoma namunasi deb belgilasa bo'ladi.

Ijtimoiy faktlar o'zicha ilmiy bilishni tashkil qilmaydi. Ilmiy bilish xususiyatiga ega bo'lish uchun ijtimoiy faktlar muayyan nazariy xulosalarga tegishli bo'lishi va ular yordamida tushuntirilishi kerak. Ana shundagina ijtimoiy faktlar ijtimoiy bilishning zaruriy elementiga aylanadi. Demak, ijtimoiy bilishning aniq tarixiy faktlarga tayangan empirik darajasi nazariy daraja bilan to'ldirilgan bo'lishi kerak. Bilishning empirik darajasidan nazariy darajasiga o'tish murakkab dialektik jarayondir.

Ijtimoiy bilishning nazariy darajasi ijtimoiy voqelikni bilishning yuqoriroq bosqichi bo'lib, alohida faktlarni umumlashtirish asosida ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini ochishga yordam beradi. Shuning uchun ijtimoiy nazariya tizimga solingan bilim bo'lib, ma'lum konsepsiya tarkibiga kirishi bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy faktlar ijtimoiy nazariyalarning asosini tashkil qiladi, ijtimoiy nazariyalar esa ijtimoiy faktlarning umumlashmasidir.

Ijtimoiy fakt va ijtimoiy nazariyalarning birligi oldindan ilmiy bilish va bashorat qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazariya empirik ma'lumotlarni umumlashtirib, rivojlantirishning obyektiv qonuniyatlarini oldindan aytib berish imkoniyatiga ega.

Oldindan ilmiy bilish tabiat va jamiyatning kuzatib bo'lmaydigan yoki hali tajribada aniqlanmagan hodisalarini oldindan aytishdir.

Biron-bir voqea va hodisaga taalluqli bo'lgan ijtimoiy faktlarni to'g'ri tanlab olish ichki ishlar organlari xodimlarining amaliy faoliyati bilan ham bevosita bog'liqdir. Ushbu faoliyat kelgusida sodir etilishi ehtimol tutilgan jinoyatlarning oldini olish, sodir etilgan jinoyatlarni fosh etish hisoblanadi. Jinoyatlarni fosh etish va ularning oldini olishda sodir etilgan jinoyatga mos keladigan va uning asosida vujudga kelgan ijtimoiy faktlarni tanlab olish har qanday mushkul ishning yechilishini tezlashtiradi.

Ijtimoiy faktlarning ishonchli bo'lishi sotsiologik tadqiqotlar dasturining aniq ishlab chiqilishini ta'minlaydi hamda uning dastlabki yo'nalishi va maqsadini belgilab beradi. Tadqiqotchi tomonidan tanlab olingan nazariy yondashuv, ijtimoiy faktlarni obyektiv saralash va ularga baho berish bilan bevosita bog'liq bo'lib, xulosalarning ilmiylikini ta'minlaydi.

Ijtimoiy bilish kishilarning amaliy faoliyatlari hamda ular natijasida yuzaga keladigan munosabatlar va uning sohibi bo'lgan kishilarning bilim darajasi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy hodisalarni bilishda ijtimoiy manfaat va maqsadlarning o'zni g'oyat katta. Ijtimoiy bilish subyekti – o'zining aniq maqsad, manfaat va ehtiyojlarini nazarda tutuvchi ma'lum tabaqa, ijtimoiy guruhlariga mansub aniq shaxsdir. Bu esa bilish subyektining ijtimoiy hayotga qanday munosabatda bo'lish tabiatiga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy bilish kishilarning olamga, faol, amaliy munosabati asosida amalga oshadi. Bunga kishilarning amaliy xulqi, ularning ijtimoiy-tabaqaviy mansubliklari, tabiati, ma'lum ijtimoiy sohalar ta'siri ostida to'plangan yo'l-yo'riqlar, qadriyatlar va boshqa umumiy tartiblar ham ta'sir etadi. Bu hol ijtimoiy bilishda obyektiv haqiqat masalasini, shuningdek, turli tabaqa vakillari tomonidan ijtimoiy jarayonlarni baholashda mezon muammosining dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Har bir jamiyatda ijtimoiy hodisalarni bilish, ularni amalga oshirish shu jamiyatda yashaydigan kishilarning dunyoqarashi, diniy va axloqiy qoidalariga muvofiq amalga oshadi. Shuning uchun ijtimoiy bilishning mazmuni, mohiyati uni o'rganayotgan subyektning ijtimoiy mavqeiga bog'liq bo'ladi.

Jamiyatda kishilar faoliyatini iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy omillar belgilaydi. Bu ijtimoiy omillar xilma-xil bo'lib, ular qisman tashqi ijtimoiy hodisalardan va qisman ideal orzulardan; chunonchi shuhrat-parastlik, shaxsiy manfaat yoki istaklardan iboratdir. Bu omillar zaminida esa ularni harakatga keltirib turuvchi ma'lum moddiy va ma'naviy kuchlar mavjud. Ular kishilarning ongida turli-tuman maqsadlar, orzular, rag'batlar, xohish va istaklar, iroda va ehtiyojlar shakliga aylangan tarixiy sabablarni tashkil qiladi. Bu omillar kishilar ongida ideal kuch sifatida namoyon bo'ladi. Bu ideal kuchlar zaminida esa ularni yuzaga keltiruvchi ehtiyojlar va manfaatlar, ularni qondirishga qaratilgan ijtimoiy va ma'naviy faoliyatlar yotadi.

Ijtimoiy bilishda obyektiv haqiqat o'z xususiyatiga ega. Bu muammoga ijtimoiy guruhlar, partiyalar, harakatlar o'z manfaatlari nuqtai nazaridan yondashadilar va uni turlicha talqin qilishga urinadilar.

Har qanday jamiyatda vujudga kelayotgan ijtimoiy nazariyalar mazkur jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotning ijtimoiy bo'lagini tashkil qiladi. Shunga qaramay, ba'zi hollarda ijtimoiy nazariyalar ijtimoiy hayotni noto'g'ri aks ettirishi mumkin. Masalan, sobiq Ittifoq davridagi ijtimoiy nazariyalar va sotsiologik tadqiqotlarning javoblari oldindan belgilangan va qanday natijalarni olish kerak bo'lgan buyurtmalarni bajargan. Chunki, hukmron mafkura ta'siri ostida ijtimoiy guruhlar, tabaqalar, asosan mazkur jamiyat tartibotlarini oqlash va mustahkamlashga yoki ayblash va o'zgartirishga yordam beradigan bilimlar olishdan manfaatdor bo'lgan.

Ijtimoiy bilishda obyektiv haqiqatga erishish ko'p jihatdan uning subyektiga bog'liqdir. Agar ilmiy tadqiqot olib borishdagi qoida va prinsiplar tadqiqotchining emotsional, axloqiy va boshqa mezonlari bilan almashadigan bo'lsa, noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy jarayonlardagi voqea va hodisalar qanday bo'lsa, shundayligicha to'g'ri aks ettirilsa, ular ilmiy nazariyalar olishda to'g'ri qo'llanilsa, undan hosil bo'lgan bilimlar ilmiy va obyektiv haqiqat bo'ladi.

Ijtimoiy bilish jarayonida ijtimoiy eksperiment katta ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy eksperiment ijtimoiy jarayonlarni bilishning alohida bir shaklini tashkil qilib, u nazariya bilan ijtimoiy amaliyotni bog'lovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy eksperiment – voqea va hodisalar o'rtasidagi sababiy aloqadorlikni o'rganish uchun asos bo'ladigan, nazorat qilinadigan va boshqariladigan sharoitlarda yangi bilimlarni olish uchun qo'llaniladigan umumilmiy uslubdir.

Ijtimoiy eksperimentlar maqsadga erishish, yangi amaliy usullarni izlash va ijtimoiy boshqarishda qo'llaniladi. Ijtimoiy eksperimentlar, asosan, tabiiy va xayoliy shakllarga ega bo'lib ikkiga bo'linadi.

Sotsiologiyada tabiiy eksperimentning tadqiqot obyektlari cheklangan bo'ladi. Tadqiqotchidan o'rganilayotgan obyektga zarar yetkazmaslik talab qilinadi. Shu bois tabiiy sotsiologik eksperimentlar kichik guruhlarda o'tkaziladi. Xayoliy sotsiologik eksperiment keng tarqalgan. U statistik EHMda ijtimoiy jarayonlarni modellashtirishning tahlil metodlaridan biri sifatida kengroq sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda qo'llaniladi. Xayoliy ijtimoiy eksperimentlar tabiiy ijtimoiy eksperimentlarning strategiyasini aniq belgilab beradi.

Mustaqillik tufayli turli mulkchilik shakllarining joriy qilinishi texnika va ishlab chiqarish sohalaridagi ijtimoiy eksperimentlarning imkoniyatlari kengayishiga olib keldi. Yangi iqtisodiy munosabatlar,

mehnat sharoitlarini takomillashtirish, jamiyatni boshqarish, tashkilotchilik, shaxs va jamoalarda yangi psixologik muhitning shakllantirilishi turli sohalarda aniq ijtimoiy eksperimentlarni amalga oshirishga keng imkoniyatlar ochib berdi.

Ijtimoiy eksperiment o'tkazishning muayyan talablari mavjud. Ular quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- kishilarning amaliy faoliyati hamda muayyan tizimning biror sohasi bo'yicha ijtimoiy eksperiment o'tkazishda ommaning tashabbusiga asoslanish;

- tadqiqotning maqsadi, dasturi va tuzilishi jamiyatning ijtimoiy manfaatlariga mos kelishi;

- ijtimoiy eksperiment tadqiq etilayotgan obyektlarning faol shakllanishiga mos kelishi;

- jamiyatning ijtimoiy-psixologik, axloqiy, huquqiy, siyosiy sohalaridagi ijtimoiy eksperimentlar kishilar hayotidagi moddiy, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim.

O'zbekistonda yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakllanayotganligi, kishilarning dunyoqarashi, faoliyatida jiddiy o'zgarishlar yuz berayotganligi bois, bu o'zgarishlarni to'g'ri tushunish, hisobga olish uchun o'z vaqtda sotsiologik tadqiqot va eksperimentlar o'tkazib borish taqozo etiladi. Shuning uchun ham sotsiologik eksperimentlarning roli keskin oshib bormoqda. Ijtimoiy eksperimentlar kishilarning hayoti, faoliyati, manfaatlari, maqsadlari va intilishlariga, jamiyat rivojlanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi ham mumkin. Shuning uchun ijtimoiy eksperimentlarni o'tkazishdan avval jiddiy tayyorgarlik ko'rilishi, ular keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan oqibatlar oldindan o'rganilishi, tahlil etilishi lozim.

Bugungi kunda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish yo'lida bozor munosabatlari va milliy davlatchilikni shakllantirishda ijtimoiy-huquqiy eksperimentlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bunday sharoitda qonun ijodkorligi faoliyatining rejalashtirilishi va ijtimoiy-huquqiy eksperiment o'tkazilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy-huquqiy eksperiment tor doirada ma'lum ijtimoiy vaziyatni vujudga keltirish bo'lib, bunda uning uchun maxsus ishlab chiqilgan normativ huquqiy akt (yoki ularning majmui) tadqiq etiladi. Uning maqsadi muayyan sharoitlar uchun qanday yuridik normalarning talab qilinishi va ularning amalda qanday bo'lishlarini tekshirishdan iborat.

Ijtimoiy-huquqiy eksperiment yuridik normalarning kamchiliklarini o'z vaqtda aniqlashga imkon beradi, ularni yo'naltiradi va shu bilan birga

ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda xato qilmaslikka ko‘maklashadi.

Ijtimoiy voqelikni bilishda ijtimoiy nazariyalarning roli kattadir. Jamiyatning bugungi va kelajakdagi hayotini o‘zida mujassamlashtirgan ijtimoiy nazariyalar ilmiy asoslangan bo‘lsagina, ijtimoiy hayot va taraqqiyotni ilmiy o‘rganishning rivojlangan shakli bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy voqelikni bilishda *tarixiylik* va *mantiqiylik* usullaridan ham foydalaniladi. Tarixiylik va mantiqiylik jamiyat taraqqiyoti jarayonining muhim xususiyatlarini bilish usulidir. Tarixiylik usulida ijtimoiy voqea va hodisalarning hozirgi holati ularning o‘tmishi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Tarixiylik usuli asosida voqea va hodisalarning aniq ro‘y bergan vaqti, vujudga kelishi va rivojlanishi bilib olinadi. Har bir voqea va hodisalar tarixiy nuqtai nazardan, aniq tajribalarga asoslanib o‘rganiladi. Tarixiylik usulining xususiyati shundaki, u tarixiy harakatni, undagi voqea va hodisalarni bir butun holda o‘rganishni talab qiladi. Agar taraqqiyotning ilgarigi bosqichlarida vujudga kelgan, hozirgi davrda amalda bo‘lgan, kelajakdagi taraqqiyotni belgilaydigan omillar puxta o‘rganilmasa, chuqur tahlil qilinmasa, kelajakda qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘yilishi, jiddiy salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Respublikamizning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma‘naviy sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarga tarixiylik nuqtai nazaridan yondashmasak, ya‘ni o‘tmishda yo‘l qo‘yilgan xatolardan to‘g‘ri xulosalar chiqarib olmasak, ko‘zlangan maqsadlarimizga erishishimiz qiyinlashadi. Har bir hodisaning tarixini ochib berish uchun uning taraqqiyotidagi asosiy bosqichlar, bu bosqichlarning aloqalarini ajratib ko‘rsatish zarur. Buning uchun hodisalarning mohiyati haqida nazariy bilimlarga ega bo‘lish kerak. Ijtimoiy bilishdagi *mantiqiy usul* voqea va hodisalarning mazmunini nazariy jihatdan tadqiq qilish usuli hisoblanadi. Mantiqiylik usuli tadqiqot obyektining eng muhim aloqalarini, jamiyatda yuz berayotgan voqea va hodisalarning mohiyatini, qonuniy aloqalar va munosabatlarini, ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni chuqurroq bilib olishga yordam beradi. Ijtimoiy bilishning tarixiylik va mantiqiylik usullari o‘zaro dialektik aloqada.

Ijtimoiy bilish jarayonida keng qo‘llaniladigan usullardan yana biri *tizimlilik usulidir*. Murakkab jarayonlarni ilmiy bilishda tizimlilik usuli qo‘llaniladi. Bu usul ijtimoiy bilish jarayonida mazmunan bir-biriga yaqin bo‘lgan voqea va hodisalarni o‘z ichiga oladi. Bu usul asosida tadqiq qilinayotgan jarayonning boshqa jarayonlar bilan umumiy aloqa va munosabatlari o‘rganiladi. Har bir o‘rganilayotgan jarayon va uni tashkil qiluvchi hodisalar yaxlit tizim deb olinadi. Bu tizimni tashkil qiluvchi har

bir voqea va hodisa o'zni, vaqti va imkoniyatlariga ko'ra bir-biri bilan funksional bog'langan bo'ladi. Shuning uchun ham biron voqea va hodisaning o'zgarishi, ikkinchisining ham o'zgarishiga olib keladi. Ijtimoiy hayotning har bir sohasi muhim ketma-ketlikni tashkil qiluvchi tizimlardan iboratdir. Masalan, jamiyatning huquqiy tizimi uning iqtisodiy va siyosiy tuzumidan kelib chiqadi. Huquqiy tizimning yaxlitligi va tarmoqlarga bo'linishi subyektiv ixtiyoriy bo'lmay, obyektiv sababiy bog'liqligidadir.

Hozirgi sharoitda ijtimoiy hayot yanada murakkablashib, ko'plab tarmoqlarga ajralib bormoqda. Tabiat va jamiyat, texnik va ma'naviy jarayonlar bir-biri bilan jipslashib, o'zaro aloqalari kuchaymoqda. Jamiyatning u yoki bu sohasida bo'lgan o'zgarishlar ijtimoiy ahamiyat kasb etib, uning boshqa sohalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Aynan shuning uchun ham tizimlilik usuli jamiyatning ayrim sohalarida vujudga kelgan muammolarni, jamiyat uchun umumiy ahamiyat kasb etgan muammolar bilan o'zaro aloqadorlikda ko'rib chiqishga imkon beradi.

EHMLarning yangi avlodi jamiyatning barcha sohalariga shiddat bilan kirib bormoqda. Bu ijtimoiy bilish sohalarida ham *matematik usullarni* tatbiq etishni taqozo etadi. Bu borada bir qator qiyinchiliklar mavjud. Chunki sotsiologiya voqea va hodisalarning miqdorinigina emas, balki sifat belgilarini ham o'rganadi. Masalan, biror ishlab chiqarish jamoasini o'rganar ekanmiz, undagi har bir kishining yoshi, jinsi, moddiy daromadi, ma'lumoti, istaklari, hayotiy ehtiyojlari, milliy his-tuyg'ularini e'tiborga olmaslikning iloji yo'q. Shaxsning yoshi, moddiy daromadi, ma'lumoti miqdoriy belgilar bo'lsa, uning istaklari hayotiy ehtiyojlari, milliy his-tuyg'ulari kabi jihatlari esa sifat belgisini tashkil qiladi. Hozirgi kunda sotsiologiyada sifat ko'rsatkichlari anketa usuli orqali o'rganilmoqda. Natijalarni olish EHM orqali tezlashtiriladi. Sotsiologik tadqiqotlarda EHMLarning ko'plab qo'llanilishi miqdor jihatdan to'g'ri natijalar olish uchungina emas, balki ijtimoiy jarayonlar va vaziyatlarni model-lashtirish uchun yangi imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

Sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda qo'llaniladigan matematik usullardan biri *o'lchash usulidir*. O'lchash usulida voqea va hodisalarni tashkil qiluvchi elementlar emas, balki o'rganilayotgan obyektlarning ma'lum belgi va o'ziga xos tomonlari tadqiq etiladi. Har qanday ijtimoiy obyekt va hodisa boshqa obyekt va hodisalardan farq qiladigan o'ziga xos belgi va xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular esa kishilar tomonidan o'lchash usuli orqali aniqlanadi. Har xil miqdor va sifat belgilarini

o'lash, ular o'rtasidagi statistik aloqalarni yo'lga qo'yish, ijtimoiy bilishning matematik modellarini tuzishga imkon beradi.

Ijtimoiy jarayonlarni modellashtirish – voqelikni ma'lum ramzlar, belgilar, fikrlar, g'oyalar yig'indisi ko'rinishida aks ettirishdir. Boshqacha aytganda, jamiyat hodisalari to'g'risida yig'ilgan taassurotlarni shakllantirishdir.

Ijtimoiy obyektlarni matematik modellashtirishda ikki jihatga alohida e'tibor berilishi kerak:

birinchisi – nazariy kibernetikaning rivojlanayotgan nazariy tizimlar bilan kompleks aloqasini ko'rsatish. Bu yondashishda tadqiq qilinayotgan hodisalarning eng umumiy xususiyatlari yuqori darajada model-
lashtiriladi;

ikkinchisi – ijtimoiy tizimlarni modellashtirish eng qulay nazariy yondashuvni tanlab olish bilan bog'liqdir. Unda tizimlarning har xil holatlari qayd etiladi. Natijada uning kelgusi holatlarini topish imkoniyatlari bo'ladi.

Ijtimoiy bilishda huquqiy bilish jarayoni, jamiyatning huquqiy ijodkorligida namoyon bo'ladi. Huquq ijodkorligi esa o'ziga xos belgi va xususiyatlarga ega.

Huquq ijodkorligi ijtimoiy bilishning maxsus turi sifatida

Jamiyatning yaxlit ijtimoiy tizim sifatida rivojlanib, takomillashib borishi, uning barcha sohalarida olib borilayotgan islohotlarning ijobiy natijasidir. Jumladan, huquq tizimi va uning tarkibiy tuzilmalaridagi ijobiy o'zgarishlar ham bugungi kunda o'z samarasini bermoqda. Chunki huquq ijodkorligi ijtimoiy bilishning alohida shaklini tashkil qiladi. Mustaqil O'zbekiston Respublikasining huquqiy tizimida ham sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lmoqda

Huquq ijodkorligi – jamiyatdagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari tizimini yaratish va takomillashtirishga qaratilgan faoliyat turidir. O'zining mohiyatiga ko'ra huquq ijodkorligi davlat xohish-irodasini ifoda etuvchi normativ-huquqiy aktlar sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu hujjatlar barcha uchun majburiy bo'lib, davlat organlarining normativ-huquqiy aktlarini yaratish, unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bekor qilish borasidagi faoliyatni o'z ichiga oladi.

Huquq ijodkorligi ilmiy bilish qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Shu bilan birga, u bilishning o‘z predmeti, yo‘nalishi, xususiyati, funksiyalari va maqsadlariga ega bo‘lgan alohida tarmog‘idir. Huquq ijodkorligining o‘ziga xos tomoni shundaki, u jamiyatning huquqiy hayotida sodir bo‘layotgan voqea va hodisalarni aks ettirib qolmay, jamiyatning kelgusi hayotida amalga oshirilishi kerak bo‘lgan jarayonlarni bashorat qiladi va shu asosda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari tizimini yaratish hamda takomillashtirishga o‘z faoliyatini yo‘naltiradi.

Huquq ijodkorligi ijtimoiy bilishning alohida tarmog‘ini tashkil qiladi ekan, u o‘zining bilish obyekti va subyektiga egadir. Huquq ijodkorligining obyektini davlat organlarining normativ-huquqiy aktlari va kishilarning unga bo‘lgan munosabatlari tashkil qiladi. Uning subyekti ijtimoiy bilishning subyektidan biroz farq qiladi. Ijtimoiy bilishning subyekti alohida shaxs, kishilar guruhi yoki kishilar jamoasi tashkil qiladigan bo‘lsa, huquq ijodkorligining subyekti har qanday shaxs, guruh yoki jamoa tashkil qila olmaydi. Chunki, huquq ijodkorligi xususiyatiga ko‘ra davlat ahamiyatiga molik faoliyatdir. Huquq ijodkorligi bilan asosan parlament, ya‘ni oliy vakillik organlari u yoki bu darajada shug‘ullanishi lozim. Hokimiyatning markaziy va mahalliy organlari u yoki bu darajada huquq ijodkorligi bilan shug‘ullanadilar. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga asosan huquq ijodkorligini oliy vakillik organi – Oliy Majlis amalga oshiradi.

Huquq ijodkorligi jamiyatni boshqarishning muhim vositasi bo‘lib, davlat turi, shakli, mexanizmi va funksiyalari bilan bevosita bog‘liq. Huquq ijodkorligi vositasida tabiiy huquq normalari normativ-huquqiy aktlar shakliga aylantiriladi va qonunchilik shaklidagi ijobiy huquq sifatida amalga kiritiladi. Huquq ijodkorligi davlat faoliyatida katta o‘rin tutadi. Huquq ijodkorligiga tayyorgarlik ko‘rish jarayoni alohida ajralib turadi. Ushbu jarayonning zarurligi qabul qilinayotgan hujjatlarning sifatini muntazam oshirib borishni taqozo etadi. Davlatning huquq ijodkorligi faoliyati turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Ushbu faoliyat bilan tegishli davlat organlari shug‘ullanadilar. Ayrim davlatlarda huquq ijodkorligi referendum orqali amalga oshiriladi. Har bir davlatda huquq ijodkorligi o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Huquq ijodkorligi asosan quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

birinchidan, huquq ijodkorligi xalqchil xarakterda bo‘ladi, ya‘ni qonunlar qabul qilinayotganida xalqning keng qatlamlari bilan muhokama qilinadi;

ikkinchidan, huquq ijodkorligi demokratik xarakterda bo‘ladi, ya’ni huquq ijodkorligi faoliyatida fuqarolarning fikr-mulohazalari inobatga olinadi;

uchinchidan, huquq ijodkorligi ilmiylik kasb etib, huquqni qo‘llash amaliyoti bilan uzviy aloqador bo‘ladi;

to‘rtinchidan, huquq ijodkorligi qonuniydir. Huquq ijodkorligi subyektlarining barcha harakatlari, normativ-huquqiy aktlarni tayyorlash, qabul qilish va chop etish bo‘yicha qonunga va avvalo, ularning Konstitutsiyaga asoslanishida namoyon bo‘ladi. Huquq ijodkorligining qonuniyligi qonun chiqaruvchi organlarning reglamentiga rasmiy muhokamaga, normativ-huquqiy aktlarning e‘lon qilinishi tartibiga rioya etishni talab qiladi.

Tabiiy huquq normalari va prinsiplari, fuqarolarning ijtimoiy ehtiyojlari va manfaatlarini qonun darajasiga ko‘tarish huquq ijodkorligining mazmunini tashkil etadi. Ijtimoiy borliq har doim o‘zgarishda, rivojlanishda bo‘lganligi bois ijtimoiy qonuniyatlar rivojlanishning turli bosqichlarida turlicha namoyon bo‘ladi. Shuning uchun avvalgi qabul qilingan huquq normalarini o‘zgartirish va takomillashtirishga, ya’ni huquq ijodkorligiga ehtiyoj tug‘iladi.

Real voqelikda obyektiv qonuniyatlar yaxlit tizim shaklida bo‘ladi. Shuning uchun ijtimoiy munosabatlarni huquqiy boshqarish boshqaruvining boshqa shakllari bilan birga amalga oshirilishi kerak. Chunki, huquq ijodkorligi ijtimoiy qonuniyatlarni o‘rganuvchi fanlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak. Agar huquqiy boshqaruv iqtisodiy fanlarning yutug‘iga asoslanmasa, u xo‘jalik munosabatlarida hech qanday samara bermaydi.

Ma‘muriy huquq muammolarini hal qilishda axborot nazariyasidan foydalanish va unga asoslanish zarur. Huquqni buzuvchilarga samarali huquqiy ta’sir ko‘rsatish esa ijtimoiy psixologiya, pedagogika, etika, kibernetika kabi fanlarning ham nazariya va metodlarini qo‘llashni taqozo etadi.

S a v o l v a t o p s h i r i q l a r

1. Ijtimoiy bilish nima?
2. Ijtimoiy bilishning o‘ziga xos tomoni haqida so‘zlab bering.
3. Ijtimoiy bilishning obyekti nima?
4. Ijtimoiy bilishning subyekti nima?
5. Tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlari o‘rtasidagi tafovutni tushuntiring.
6. Ijtimoiy fakt nima?
7. Ijtimoiy eksperiment haqida so‘zlab bering.

8. Ijtimoiy fakt qanday talablarga javob berishi kerak?
9. Har qanday voqea va hodisa ijtimoiy fakt bo'la oladimi?
10. Ijtimoiy bilish darajalarini nima tashkil qiladi va ular o'rtasidagi farq nimada?
11. IO xodimlari amaliy faoliyatda qanday ijtimoiy faktlar asosida ish olib boriladi?
12. Ijtimoiy eksperimentning qanday turlari bor?
13. Huquq ijodkorligining ahamiyatini tushuntirib bering.
14. Ijtimoiy jarayonlarni modellashtirish nima?
15. Huquq ijodkorligi va ijtimoiy bilish kategoriyalari o'rtasidagi farqni aniqlang.

Adabiyot

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003. – Б. 14.
2. Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – Б. 174 – 223.
3. Адилқариев Х. Т., Эсанов М. Г. Использование социологических методов в законотворческом процессе // Общественные науки в Узбекистане. – 1991. – №8. – Б. 21–25.
4. Абдурахманов Ф. Р., Саитходжаев Х. Б. Социология. – Т., 2000. – Б. 55 – 68.
5. Алексеев Н.Б. Социология. – М., 2000. – С. 41.
6. Волкова Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. – М., 1998. – Б. 26 – 44.
7. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т., 2002. – Б. 114 – 137.
8. Социологическая истина // Социологические исследования. – 1992. – №6. – С. 48 – 53.
9. Фалсафа асослари. – Т., 2005. – Б. 243 – 266.
10. Хан С. М., Хан В. С. Социология. – Т., 1999. – С. 65 – 77.

5-mavzu. IJTIMOY VA HUQUQIY TIZIMLAR HAMDA ULARNING TUZILISHI

1. Ijtimoiy tizim va uning tuzilishi.
2. Ijtimoiy tizim tuzilishida ijtimoiy guruhlar va tashkilotlar, ularning vujudga kelishi va rivojlanishi.
3. Ijtimoiy tizimda huquqiy organlarning o‘rni. Inson ijtimoiy tizimning asosiy tarkibiy qismi ekanligi.

Ijtimoiy tizim va uning tuzilishi

Ijtimoiy tizim va uning tuzilishi to‘g‘risida so‘z yuritishdan avval, tizimning o‘zi nima, u qanday belgi va xususiyatlarga ega – degan savollarga javob berish maqsadga muvofiqdir. Tizim ijtimoiy tizimga nisbatan keng tushuncha. Atrofimizdagi narsa va hodisalar bir-biri bilan uzviy dialektik aloqadorlikda, doimiy rivojlanishda bo‘ladi. Ularning bu rivojlanishini bir-biridan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Tabiatdagi narsalar, jamiyatdagi hodisa va jarayonlar bir butun tizimni tashkil qiladi.

Tizim (yun. – sistuma – qismlardan tashkil topgan, butun, birlashish ma’nolarini anglatadi) – ichki tartibga solingan, o‘zaro aloqa va munosabatda bo‘lib turadigan, bir butunni tashkil qiluvchi elementlar majmuidir. Bunga insonning biologik organizm sifatidagi tuzilishi, D. I. Mendeleev ximiyaviy elementlari tizimi (davriy jadvali) va shunga o‘xshash ko‘plab misollar keltirish mumkin. Tizimga xos muhim belgilardan biri uning tarkibidagi elementlarning bir-biri bilan mustahkam bog‘liqligi va birikkinchisini taqozo etishidir. Tizimning elementlari o‘rtasidagi munosabatlar har bir elementning boshqa tizimlardagi elementlar bilan aloqasiga nisbatan kuchliroq, barqarorroq va ichki jihatdan zarurdir. Tizimning ichki tartibga solinganligi uning elementlari o‘rtasidagi aloqalar, o‘zaro ta’sir qonunlarining majmuasida ifodalanadi. Har bir qonun ba’zi hodisalar o‘rtasidagi aloqalarning muayyan tartibini yoki tipini ifodalaydi.

Sotsiologiya fani tabiatdagi narsa va ashyolar yoki tirik organizmlarning tizimlilikini o‘rganmaydi, bu boshqa tabiiy fanlarning o‘rganish obyektini tashkil qiladi. Sotsiologiya fanini ijtimoiy tizimlar qiziqtiradi.

Ijtimoiy tizim – o‘z tabiatiga ko‘ra ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lgan, o‘zaro aloqalar, munosabatlar orqali uyushgan, muayyan bir butunni tashkil qiluvchi kishilar birligidir.

Ijtimoiy tizimning muhim belgisi - uning o'z tuzilishi hamda bir-birini taqozo etuvchi o'zaro bog'langan kishilar guruhidan iborat elementlar majmuiga ega bo'lishidir.

Murakkablik darajasiga qarab ijtimoiy tizim quyidagi shakllarda bo'ladi.

- 1) oddiy ijtimoiy tizimlar;
- 2) murakkab ijtimoiy tizimlar;
- 3) eng murakkab ijtimoiy tizimlar.

Oddiy ijtimoiy tizimlarni ma'lum maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun birlashgan, biri ikkinchisini taqozo etadigan kishilar birligi tashkil qiladi. Bugungi kunda ishlab chiqarishning ma'lum sohasi bilan shug'ullanuvchi kichik ishlab chiqarish korxonalari, oila bunga misol bo'la oladi.

Murakkab ijtimoiy tizimlar esa jamiyatning u yoki bu sohasida o'z o'rniga ega bo'lgan, jamiyat rivojlanishiga ta'sir etadigan kishilar birligidir. Bunga ma'lum bir ishlab chiqarish korxonalari, tashkilotlar, oliy o'quv yurtlari, shahar va qishloq aholisi, ularning o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlarini kiritish mumkin.

Eng murakkab tizimlarga esa, bir butun jamiyat miqyosida o'z o'rniga ega bo'lgan ijtimoiy tizimlar kiradi. Jamiyat eng umumiy murakkab ijtimoiy tizim bo'lib, uning tarkibiy elementlari (huquqiy tizim, siyosiy tizim, iqtisodiy tizim va boshqa tizimlar) ijtimoiy tizimning ushbu turiga misol bo'la oladi. Chunki, jamiyat va uning tarkibiy tuzilmalari o'z tabiatiga ko'ra kishilar o'rtasidagi eng murakkab munosabatlar, jarayonlar va aloqalarni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy tizimga xos muhim belgilardan yana biri – inson tabiati va mohiyatidir. Inson o'z faoliyatini boshqa insonlar bilan birgalikda, o'zaro aloqadorlikda, munosabatlarda amalga oshiradi va natijada ijtimoiy muhit individga, individ esa ijtimoiy muhitga ta'sir etadi. Ijtimoiy tizim tarkibiga individlar kiradi va ularning xatti-harakatlarini belgilab beruvchi ijtimoiy normalar, qadriyatlar uning elementlarini tashkil etadi.

Ijtimoiy tizimning asosiy elementi inson bo'lib, ular bir-birlari bilan doim iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy, huquqiy va boshqa munosabatlarda bo'ladilar. Bu munosabat va aloqalar barqarordir. Bu aloqalar tarixiy jarayonlarda yangilanib boradi va avloddan-avlodga o'tadi.

Sotsiologiya ijtimoiy hodisa va jarayonlarni o'rganishda tarixiylik prinsipiga asoslanadi. Bunda birinchidan, barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarga muayyan ichki tuzilishga ega bo'lgan tizim sifatida qaraladi; ikkinchidan, ularning ishlash va rivojlanish jarayonlari tadqiq etiladi;

uchinchidan, bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tish qonuniyatlari, undagi o'zgarishlar o'rganiladi.

Jamiyatning murakkabligi ijtimoiy taraqqiyotning har doim oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga tez o'sib boruvchi ijtimoiy organizm ekanligidadir. Avvalgi 100 yoki 1000 kishidan iborat bo'lgan urug' va qabilalarni hozirgi davrdagi millionlab kishilarni o'z ichiga qamrab oluvchi elat va millatlar bilan solishtirib bo'lmaydi. Ular orasidagi farq juda katta. Jamiyat o'z a'zolarining ijtimoiy aloqalari, o'zaro ta'sirlari, munosabatlari asosida tashkil topadi va rivojlanib boradi.

Ijtimoiy aloqa – ma'lum vaqt ichida biron maqsadni amalga oshirish uchun muayyan shaxsning hamkorlikdagi faoliyatini belgilab beradigan dalillar yig'indisidir.

Ijtimoiy aloqalar kishilarning xohish-irodasiga bog'liq holda emas, balki obyektiv holda yuzaga keladi. Ijtimoiy aloqalar kishilarning o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish yo'lida ijtimoiylashuvi asosida yuzaga keladi. Ijtimoiy aloqalar ijtimoiy birlikni tashkil qiluvchi kishilar harakatining mazmuni va xususiyatidan kelib chiqadi.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir – kishilar harakati va ularning bir-biriga ta'sirining amalga oshish jarayoni.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir mexanizmi, yaxlit jamiyat yoki ayrim kishilar guruhining o'zgarishi va harakatining amalga oshishini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy o'zaro ta'sir yangi ijtimoiy munosabatlarga olib keladi.

Ijtimoiy munosabatlar – kishilar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi nisbatan barqaror va mustaqil aloqalar.

Jamiyatga oddiy individlar yig'indisi, ularning oddiy aloqalari, o'zaro ta'sir va munosabatlari tarzida qarash mumkinmi? Jamiyatni tizim sifatida tahlil qiluvchilar bu savolga «yo'q» deb javob beradilar. Ularning nuqtai nazarida jamiyat – bir butunni tashkil qiluvchi tizim. Bu individual harakatlar, aloqalar, munosabatlar jamiyatning yangi sifat darajasini, ya'ni murakkab tizimni tashkil qiladi.

Jamiyat bu individlarga nisbatan birlamchi munosabatlarda bo'lgan mustaqil substansiyadir. Har bir individ tug'ilganidan boshlab, boshqa individlar bilan munosabatda bo'ladi, ijtimoiylashuv jarayonida o'z o'rnini egallab boradi.

Yaxlit tizim ko'plab aloqalar, o'zaro ta'sirlar va munosabatlar natijasida yuzaga keladi. Ayniqsa, koordinatsion (muvofiqlashgan) va subordinatsion (kichiklarning kattalarga bo'ysunishiga asoslangan) elementlardan iborat aloqalar alohida xususiyatga ega.

Koordinatsiya – yaxlit tizimni saqlanib turadigan, o‘zaro aloqada bo‘lgan elementlarning bir-biriga mosligi.

Subordinatsiya – yaxlit tizimda bir xil ahamiyatga ega bo‘lmagan elementlarning bir-biriga bo‘ysunishi.

Sotsiologiyada jamiyatga tizimli yondashuv deterministik (sababiy bog‘langan) va funksionalistik (funksiyali) yondashuvlar bilan to‘ldiriladi. Deterministik yondashuv marksizm falsafasida yaxshi ifoda etilgan. Unga ko‘ra, jamiyat iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy tizimlardan tashkil topgan yaxlit tizimdir. Har bir tizim o‘z holicha mavjud bo‘la olmaydi, u boshqa tizimlar bilan sabab va oqibat asosida bog‘langan. Barcha tizimlar bir-biri bilan pog‘onali tuzilgan. Ular subordinatsiya asosida munosabatda bo‘ladi va bir-biriga bo‘ysunadi. Marksizmda barcha tizimlarning moddiy ishlab chiqarish asosini tashkil qiluvchi iqtisodiy tizimga bog‘liqligi va shundan kelib chiqqanligi aniq ko‘rsatiladi.

Iqtisodiy tizim boshqa ijtimoiy tizimlarning rivojlanishini belgilab beradi. Marksizmda boshqa tizimlarning aks-ta’siri ham qayd etiladi, ya’ni tizimlar o‘zaro dialektik munosabatda bo‘ladi. Natijada jamiyat tirik organizm sifatida doimo harakatda va rivojlanishda bo‘ladi. Bunda ishlab chiqarish usuli yetakchi rol o‘ynaydi.

Jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy munosabatlar ham o‘zining muayyan tuzilishiga ega bo‘lib, alohida ijtimoiy tizimni tashkil qiladi. Ijtimoiy tizimlar bir-biri bilan sababiy aloqadorlikda bo‘lib, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy ketma-ketlikni tashkil qiladi. Ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy tizimlar iqtisodiy tizimga aks-ta’sir ko‘rsatadi. Bu o‘zaro ta’sirlar, ijtimoiy tizimlarda dialektik xususiyatda bo‘ladi. Shuning uchun ham «ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari», «bazis va ustqurma», «ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong» kabi tushunchalarning biri ikkinchisiga aks-ta’sir ko‘rsatib, o‘zaro dialektik aloqadorlikda bo‘ladi.

Ijtimoiy tizimlar tarkibiga kiruvchi sinflar, partiyalar, harakatlar, etnik, demografik, hududiy, kasbiy, oilaviy qatlamlar ham ijtimoiy tizimlarni tashkil qiladi.

Tadqiqotda har qanday ijtimoiy tizim boshqa tizimlardan mustaqil holda o‘rganiladi. Har bir ijtimoiy tizim o‘zining ijtimoiy qonunlari asosida rivojlanadi.

Sotsiologiyada «ijtimoiy tizim» va «ijtimoiy tuzilish» bir-biriga yaqin tushunchalardir. Ijtimoiy tizim – tashqi sharoitlarning ta’siri natijasida o‘zining tuzilishini o‘zgartiruvchi, bir butunni tashkil etuvchi sifat elementlarining yig‘indisidan tashkil topgan ijtimoiy obyektidir.

Ijtimoiy tuzilish (lot. – structura – tuzilish, joylashish, tartib) – ijtimoiy tizimning bir butunligini ta'minlaydigan, har qanday ichki va tashqi o'zgarishlarda o'zining xususiyatlarini saqlab qoladigan mustahkam bog'langan elementlar yig'indisidir. Ijtimoiy tizim tuzilishini uning tarkibiy qismlari bilan aynan bir xil deb qarash noto'g'ridir. Ijtimoiy tizimning tarkibiy qismlari uning tuzilishiga nisbatan kengdir. Har qanday tarkibiy qism ijtimoiy tizimning tuzilishini tashkil qilavermaydi, faqatgina bir-biri bilan mustahkam bog'langan, har qanday ichki va tashqi o'zgarishlarda o'zining belgi va xususiyatlarini saqlab qoladigan elementlarga uning tuzilishini tashkil qiladi. Agar ijtimoiy tizimning tuzilishi o'zgaradigan bo'lsa, mavjud ijtimoiy tizim avvalgi holatida faoliyatini davom ettira olmaydi, uning butun tarkibida o'zgarish sodir bo'ladi.

Har qanday ijtimoiy tizimning mustahkamligi uning tuzilishidagi barcha elementlarning yaxlitligi va o'zaro bog'liqligidan tashkil topadi. Ijtimoiy tuzilish jamiyatning ishlab chiqarish usuliga munosabatlari, ijtimoiy holatlari bilan farq qiluvchi alohida qatlam va guruhlardir. Ijtimoiy tuzilish o'z tarkibidagi elementlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy tizimlardagi o'rnini belgilab beradigan ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Ijtimoiy tizimlarning har biri o'zidan avvalgi taraqqiyot darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Shunday ijtimoiy tuzilishlar ham borki, ularda ijtimoiy tizimning asosiy elementi sifatida ma'lum kishilar guruhi hal qiluvchi rolni bajaradi.

Jamiyat eng umumiy va murakkab ijtimoiy tizimdir. Uning ijtimoiy tuzilishini quyidagi elementlar tashkil qiladi:

1) jamiyatning ijtimoiy-sinfy tuzilishi har doim tizimdagi boshqa munosabatlarga nisbatan asosiy belgilovchi rolni bajargan va shunday bo'lib qoladi. Bugungi kunda O'zbekistonda mulkdorlar sinfini shakllantirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar bundan dalolat beradi;

2) ijtimoiy-hududiy tuzilish aholining mintaqaviy, hududiy joylashuvini o'z ichiga oladi. Bunda shahar bilan qishloq o'rtasidagi tafovut asosiy bo'g'in hisoblanadi;

3) ijtimoiy-kasbiy tuzilish. Bunda kishilarning kasbi mehnatning har xilligiga qarab belgilanadi;

4) ijtimoiy-demografik tuzilish. U kishilarning ijtimoiy ahvoli yoshi, jinsi va boshqa farqlarini o'z ichiga oladi;

5) ijtimoiy-etnik tuzilish. U milliy-etnik tafovutlar hamda ijtimoiy tengsizlik bilan bog‘liq munosabatlarni o‘z ichiga oladi.

Jamiyatning tuzilishidagi bu elementlar biri ikkinchisini taqozo etib, dialektik aloqada bo‘ladi. Bir tuzilishdagi o‘zgarishlar boshqa tuzilishning o‘zgarishiga olib keladi.

Ijtimoiy tizim va uning tuzilishi – bu qotib qolgan yoki kishilar o‘rtasidagi oldindan belgilab qo‘yilgan munosabatlar yig‘indisidan iborat bo‘lib qolmay, tashqi sharoit va qonuniyatlar natijasida o‘zining tuzilishini o‘zgartirib boradi. Agar yaqin o‘tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy format-siyalarni alohida o‘zining tuzilishiga ega bo‘lgan ijtimoiy tizim sifatida olib qaraydigan bo‘lsak, sobiq sovet tuzumining yemirilishi va uning o‘rnida vujudga kelgan 15 ta mustaqil davlatning vujudga kelishi bunga misol bo‘la oladi. Vaqt o‘tishi bilan ba’zi obyektiv sabablarga ko‘ra eski ijtimoiy tizim yemirilib, uning o‘rniga yangi tizim vujudga keladi.

1991 yilning 31 avgustidan boshlab O‘zbekiston davlati tarixida istiqlol va erk shabadasi esa boshladi. Jamiyatimizning barcha ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy, siyosiy, huquqiy va boshqa sohalarida keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi va bugungi kunda o‘z natijasini bermoqda. Jamiyatimizda mustahkam, barqaror ijtimoiy tizim shakllanmoqda. Har bir ijtimoiy tizimning tuzilishini jamiyatning huquqiy tizimisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Qisqa vaqt mobaynida, o‘zbek milliy davlati va huquqiy tizimini shakllantirish jarayonida mamlakatimizda tarixiy, olamshumul o‘zgarishlar amalga oshirildi.

Hayotimiz, jamiyatimizning asosiy prinsiplari va davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy, siyosiy, huquqiy tuzilishini belgilab beruvchi, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan, erkin demokratik kelajagimiz istiqboli aniq belgilangan Konstitutsiyamizni qabul qildik. Konstitutsiya – suveren davlatimizning qonunchilik asosini shakllantirishning asosiy huquqiy poydevori, mustaqil davlatimizning tamal toshi bo‘ldi.

Huquqiy islohotlar borasidagi ulkan va aniq maqsadga qaratilgan sa’y-harakatlar natijasida, Asosiy qonunning qoidalari negizida mamlakatimizda Sud tizimi mustaqil va boshqa tarmoqlarga bog‘liq bo‘lmagan hokimiyat sifatida qaror topdi.

Jamiyat demokratik rivojlanishning strategik maqsadlari va qoidalariga muvofiq huquqni muhofaza qiluvchi organlar, milliy xavfsizlik organlarining ko‘p jihatdan yangilangan tizimi barpo etildi.

Ijtimoiy tizim tuzilishida ijtimoiy guruhlar va tashkilotlar, ularning vujudga kelishi va rivojlanishi

Insonning hayotini jamiyatdan ajralgan holda tasavvur etish mushkul. Insonning boshqalar bilan guruh, birlashma, tashkilotlarda birgalikda yashashi va hamkorlik qilishi – inson hayotining ajralmas jihatidir. Shu bois insonlarning jamiyatda qabul qilingan normalardan og‘ishi holatlarida, jinoyat sodir etgan xollarda uni jamiyatdan ajratib, maxsus qamoqxonalarda ushlab turiladi. Biroq bundan ham qat’iy jazo chorasi – insonlar bilan aloqadan umuman mahrum qilishdir. Buyuk sotsiolog Entoni Giddens ta’kidlaganidek “Insonning yakka o‘zini qamab qo‘yish, hatto boshqa ba’zi qulayliklarga ruxsat etilsa ham, ko‘pchilik uchun chidab bo‘lmas uqubatdir”¹

Farzand tug‘ilganidan boshlab ma’lum guruhlarda, dastlab oila, bog‘cha, maktab, kolledj, oliy o‘quv yurtlari yoki mehnat jamoalarida o‘z faoliyatini olib boradi. Ma’lum guruh yoki tashkilot inson hayotini tartibga soladi, tarbiyalaydi va boshqaradi. Jamiyatning ijtimoiy tizimi tarkibiga kiruvchi ijtimoiy guruh va tashkilotlar xilma-xil bo‘lib, ular alohida belgi va xususiyatlarga ega.

Bir ijtimoiy tizimning elementlari o‘zining sifati, belgilari bilan boshqa tizimga mos kelmasligi mumkin. Ikki va undan ortiq tizim umumiy integral belgi va xususiyatga ham ega bo‘lishi mumkin. Har xil ijtimoiy tizimlarning bir xil integral belgi va sifatlari ularning tipologiyasiga asos bo‘la oladi. Ulardan har xil institutlar, tashkilotlar va boshqa ijtimoiy guruhlar ajralib chiqishi mumkin. Konstitutsiyamizning 56-moddasida O‘zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmalari sifatida e’tirof etiladi, deb belgilab qo‘yilgan.

XVIII asr ingliz materialist-faylasufi Gobbs o‘zining «Leviofan» deb nomlangan kitobida guruhlariga quyidagicha qisqa va aniq ta’rif bergan. «Guruh – kishilarning o‘z umumiy xatti-harakat va manfaatlari asosida uyushgan muayyan birligidir».

Bugungi kunda sotsiologiya va psixologiyaga oid adabiyotlarda ijtimoiy guruhlariga quyidagicha ta’rif beriladi.

Ijtimoiy guruh kishilik jamiyatining ma’lum tarixiy rivojlanish sharoitida o‘z axloq normalari va umumiy manfaatlari asosida uyushgan

¹ Энтони Гидденс. Социология.– Т., 2002.–Б. 313.

nisbatan barqaror birligidir. Guruhni tashkil qiluvchi individlar o‘zaro hamda jamiyatga nisbatan munosabatlariga qarab, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladilar. Shu xususiyatlar tufayli guruhlar bir-biridan farqlanadi.

Ijtimoiy guruhlarini jamiyat hayotida tutgan o‘rniga qarab *katta*, *o‘rta* va *kichik* ijtimoiy guruhlar kabi uch turkumga ajratish mumkin.

Katta ijtimoiy guruhlar umuman, jamiyatdagi mavjud kishilar birligidir. Bularga sinflar, ijtimoiy qatlamlar, etnik jihatdan umumiy bo‘lgan elatlar, millatlar, yoshlari jihatdan umumiy bo‘lgan yoshlar, qariyalar va boshqalar kiradi.

O‘rta ijtimoiy guruhlar jamiyatning ma’lum bir umumiy tomonlariga xos kishilar birligidir. Bularga biron-bir jihatdan umumiy bo‘lgan kishilar guruhi – shahar, tuman, qishloq aholisi va boshqalar kiradi.

Kichik ijtimoiy guruhlar jamiyatning ayrim yoki ba’zi tomonlari doirasidagina mavjud bo‘lgan kishilar birligidir. Bunga IIV Akademiyasidagi kurslar, guruhlar, maktabdagi sinflar, do‘stona munosabatlar asosida birlashgan ulfatlar va boshqalar kiradi.

Ijtimoiy guruhlar katta yoki kichikligidan qat’i nazar, o‘zining ichki va tashqi munosabatlaridan tashkil topib, ma’lum tuzilishga ega bo‘ladi. Kichik ijtimoiy guruhlar o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalariga qarab *rasmiy* va *norasmiy* guruhlar ko‘rinishida bo‘ladi.

Rasmiy guruh o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalari, qoida va talablariga ega bo‘lgan holda harakat qiladi. *Norasmiy guruh* esa mayl va xohishlarining umumiyliги asosida harakat qiladi. Har qanday rasmiy guruh asosida norasmiy guruh vujudga kelishi mumkin.

Kishilarning mehnat bilan bog‘liq ijtimoiy faoliyati ijtimoiy guruhlarining asosiy belgisi va omili hisoblanadi. Mana shu belgi va omillar asosida kishilarning muqarrar birligi vujudga keladi. Ijtimoiy guruhlar kishilarning mehnati va ularning ijtimoiy mehnatda qanchalik ishtirok etishiga qarab tasniflanadi.

Kishilar mehnat faoliyatining muayyan shakllaridan birinchisi integratsiyalashish omilidir. Ikkinchisi, ijtimoiy-siyosiy faoliyat hisoblanadi. Ijtimoiy-siyosiy faoliyat natijasida ijtimoiy rivojlanishga doir vazifalarni hal qilish uchun kishilarning barqaror birligi vujudga keladi. Bundan tashqari, ijtimoiy faoliyatning boshqa omillari ham ijtimoiy guruhlarining vujudga kelishiga asos bo‘lishi mumkin.

Jamiyatda sodir bo‘ladigan ishsizlik, oziq-ovqat va sanoat mahsulotlarining tanqisligi, qimmatchilik, yetishmovchilik, ta’lim-tarbiya

ishlarining sustligi, huquqiy ong va huquqiy madaniyatning past darajada bo'lishi kabi ko'pgina sabablar har xil jinoiy guruhlarining vujudga kelishiga asos bo'ladi. Bu to'g'rida Prezidentimiz I. A. Karimov shunday deb ta'kidlaydi: «Jamiyatda alohida guruhning yoki alohida hududlarning manfaatlari umumiy manfaatlardan ustun turadigan munosabatlar tizimi mavjud bo'lishi noto'g'ri va xavflidir. Bu hol jamiyatda ijtimoiy keskinlikning o'sishiga olib boradi. Davlatga, uning barqarorligi, yaxlitligiga, taraqqiy etish qobiliyatiga tahdid tug'diradi»¹. Shuning uchun ham har bir IIO xodimi jamiyat rivojlanishiga tahdid soladigan har qanday norasmiy guruhning vujudga kelishining oldini olishi va ularga qarshi kurashishi kerak.

Ijtimoiy tashkilotlar shakllanishining shart-sharoitlari va ishlash mexanizmi. Inson hayoti va faoliyatini muayyan ijtimoiy guruhlar bilan bir qatorda ijtimoiy tashkilotlarsiz ham tasavvur etish mushkul. Uning hayoti bilan bog'liq har qanday muhim hodisa – tug'ilish, nikoh yoki o'lim – qayd etilishi kerak. Buning uchun inson ma'lum tashkilotlarga murojaat qiladi. Shuningdek, inson kundalik turmushida ta'lim, sanitariya, kommunal xizmatlar, atrof-muhitni nazorat qilish va shunga o'xshash bir qancha davlat tashkilotlari bilan bevosita aloqada bo'ladi. Entoni Giddens ta'kidlaganidek, «agar hayotimiz davomida telefon yoki xat orqali boshqalar bilan aloqa qilishni xohlasak, o'yimiz yorug' va issiq bo'lishini istasak, gazeta va jurnallar o'qib, televizor ko'rib, radio eshitib ma'lumot olishni va hordiq chiqarishni xohlasak, biz doimo tashkilotlarga bog'liq bo'lib qolaveramiz»².

Qadim zamonlardanoq ijtimoiy tashkilotlar an'anaviy urf odatlar ta'sirida rivojlanib kelgan. Keyinchalik bunday tashkilotlarning ko'pchiligi ma'lum maqsadlarda ta'xis etilgan va ularga erishishga yordam beradigan maxsus binolarga joylashtirilgan.

Bugungi kunda ijtimoiy tashkilotlarning hayotimiz uchun qanchalik muhimligini anglash unchalik qiyin emas. Dunyoda ishlab chiqarishni sanoatlashtirish va uning rivojlanguniga qadar insonning ovqat topishi, farzand tarbiyalash, ish va dam olish kabi asosiy ehtiyojlari yaqin qarindoshlar va qo'shnilar doirasida qondiriladi edi. Bugungi kunda esa inson har qachongidan ko'ra ham bir-biriga ko'proq bog'liqdir. Ko'plab ehtiyojlarimiz biz hayotda hech qachon uchratmaydigan va ehtimol bizdan minglab kilometr uzoqlikda yashaydigan kishilar tomonidan qondirilishi

¹ Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yulida. T.6 – T.,1998. – B. 102-103.

² Qarang: Entoni Giddens. Социология. – T., 2002. – B. 315.

ham mumkin. Bunday sharoitda ijtimoiy tashkilotlarning inson hayoti va faoliyatida o‘ta muhim rol o‘ynashini yana bir marta his etamiz.

Ijtimoiy tashkilot – maxsus maqsadlar uchun ajratilgan shaxsiy bo‘lmagan aloqalar asosida faoliyat olib boruvchi insonlardan tashkil topgan yirik birikmadir. Ijtimoiy tashkilotni ijtimoiy guruhdan farq qilish joiz. Uni tashkil etuvchi individlar qat’iy ravishda muayyan ijtimoiy rol va vazifalarni bajaradilar. Ijtimoiy tashkilotlar individlarning ehtiyoj va manfaatlari ma’lum darajada bir me’yorda qondirilishiga xizmat qiladilar. Bu me’yor odamning mazkur ijtimoiy tashkilotda qabul qilingan ijtimoiy norma va qadriyatlardan kelib chiqadigan ijtimoiy maqomi bilan belgilanadi. Ijtimoiy tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatish mexanizmlari har xil bo‘lib, ular kishilar o‘rtasidagi munosabat darajalari va sohalarining hamma tomonlarini qamrab oladi.

Ijtimoiy tashkilot asosan ikki funksiyani bajaradi. 1) ijtimoiy tizimda kishilarning ijtimoiy munosabatlarda qatnashishlari uchun dastlabki shart-sharoitlarni yaratish; 2) individlarning ijtimoiy tizimdagi axloq normalari va qadriyatlarini o‘zlashtirish orqali ijtimoiylashuvini ta’minlash; 3) individ xatti-harakatlari, yo‘nalishlari va munosabatlarini mavjud tizim doirasidan chetga chiqmasligini nazorat qilish. Jamiyat ijtimoiy tashkilotga ma’lum iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy maqsadlarni amalga oshirish vositasi sifatida qaraydi.

Ijtimoiy tashkilot faoliyatining baholash mezonini – kishilarning jamiyat oldidagi maqsadga erishishda mavjud imkoniyatlardan qanchalik foydalana olganligidir. Ijtimoiy tashkilot insonlarning o‘z ehtiyoji va manfaatlarini amalga oshirish imkoniyatlarini cheklaydi. Bu cheklovlar mazkur ijtimoiy tashkilotlar qabul qilgan ijtimoiy qoida va normalarda ifodalanadi. Ijtimoiy tashkilotning sifati uning rivojlanish jarayonidagi individlarning amaliy faoliyati va xususiyatlarini namoyon qilishda yaratilgan shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Tashkiliy ishlarni amalga oshiruvchi shaxs yoki kishilar guruhi ijtimoiy tashkilotning subyekti bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy tashkilotning maqsadi oldinga qo‘yilgan vazifalarni hal qilish uchun jamoalar integratsiyasini yaxshilashga xizmat qilishi lozim. Ijtimoiy tashkilot a’zolarining xatti-harakatlari va yo‘nalishlari ijtimoiy qonuniyatlarga mos kelsa, ijobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Ijtimoiy tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan maqsadlarning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar bilan mos kelishi, har qanday tashkilotning normal rivojlanishini ta’minlaydi. To‘g‘ri tanlangan maqsad kuch va mablag‘larni unumli safarbar etishga yordam beradi, kishilar faoliyati va imkoniyat-

larini yanada kengaytiradi. Maqsadlarning noaniqligi esa jamiyat rivojlanishiga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Ijtimoiy tashkilotlar jamiyat hayotida tutgan o'rni, mavqei, xatti-harakatlari, maqsad va vazifalariga qarab rasmiy va norasmiy tashkilotlarga bo'linadi.

Rasmiy ijtimoiy tashkilot – yuqori darajali ko'rsatmalar, buyruqlar, farmoyishlar bilan boshqariladigan, amalga oshiriladigan tashkiliy harakatlar jarayonida shakllanadigan o'zaro bog'liq tizim. Rasmiy ijtimoiy tashkilotlarning xususiyati jamiyatning tipiga bog'liq. Chunki kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik qonun va normalarga mos holda ishlab chiqiladi. Rasmiy tashkilotlarda byurokreatiyaga moyillik kuchli bo'ladi.

«Byurokreatiya» so'zi fran.– bureau – byuro, idora va yun. – «kratos» – hokimiyat, hukmronlik so'zlaridan olingan bo'lib, «idora hokimiyati» degan ma'noni anglatadi. U 1745 yilda fransuz olimi de Gurne tomonidan iste'molga kiritilgan. Bu so'z xalqdan ajralib qolgan va uning ustidan hukmronlik qilib, o'ziga xos vazifalar hamda imtiyozlarga ega bo'lgan kishilar qatlami, tashkilot yordamida o'z manfaatlarini amalga oshiradigan boshqaruv tizimini bildiradi

Sotsiologiyaning asoschilaridan M. Veber ideal turdagi byurokreatiyaning ba'zi xos xususiyatlarini tahlil qilib, quyidagi belgilarini alohida ko'rsatib o'tadi.

*Birinchi*dan, qat'iy bog'liqlikka ega bo'lib, unda tashkilotdagi vazifalar “xizmat majburiyatlari” shaklida taqsimlanadi. Byurokreatiya piramida shaklida bo'lib, unda piramida cho'qqisidan quyigacha “boshqaruv zanjiri” hosil bo'ladi va u muvofiq qarorlar qabul qilishga imkon yaratadi. Iyerarxiyadagi har bir tabaqa o'zidan bir pog'ona pastki tabaqani boshqaradi va nazorat qiladi.

*Ikkinchi*dan, belgilangan qoidalar tashkilotning barcha pog'onalaridagi mansabdor shaxslarning xulq-atvorini belgilab beradi, lekin bu byurokreatik majburiyatlar sodda va oson vazifa degani emas. Mansab qancha yuqori bo'lsa, unga tegishli qoidalar ko'proq xislatlarni qamrab oladi va ular shuncha marakkablashadi.

*Uchinchi*dan, mansabdor shaxslar to'la ish kuni mobaynida band bo'ladi va o'z mansablariga ko'ra maosh oladi. Iyerarxiyadagi har bir lavozim egasi aniq belgilangan. Tashkilotlar har bir shaxsdan yuqoriroq mansabni egallashga intilishini kutadi, o'sish qobiliyati egallab turgan lavozimiga yoki har ikkalasiga asoslanib amalga oshiriladi.

To'rtinchidan, mansabdor shaxsning tashkilot ichidagi majburiyatlari va uni boshqarish faoliyati o'rtasida aniq chegara mavjud. Uning shaxsiy hayoti ish joyidagi faoliyatidan qat'iy farq qiladi

Beshinchidan, tashkilot a'zolarining hech biri o'zi boshqaradigan moddiy resurslarga egalik qila olmaydi.¹

M. Veber byurokratiyaga jamiyat hayotiga kuchli ta'sir etuvchi katta kamchilik deb qaraydi.

Byurokratiya tizimi boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi bilan bog'liqdir. Boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ijtimoiy hayotning barcha sohalarida o'ta markazlashgan va ma'muriylashgan bo'lib, siyosiy-huquqiy madaniyatning o'ta pastligi va oshkoralik prinsiplarining buzilishi bilan tavsiflanadi. (masalan, sobiq sovetlar tuzumi kabi).

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimida boshqaruv avtoritar boshqarish elementlarini ham o'z ichiga oladi. Avtoritar (lot. «*autoritas*» – hokimiyat, nufuz) – qattiqqo'l boshqaruv hokimiyatiga so'zsiz bo'ysunishga asoslangan tizimidir. Avtoritar tartibot – qonunlarni poymol qiladigan va xalqdan so'zsiz itoat talab etuvchi yakka hukmdor (monarx, diktator)ning cheklanmagan hokimiyatidir. Bu tartibot fuqarolarning siyosiy huquqlari va erkinliklarining to'la yoki qisman bekor qilinishi, hukmron partiyaning davlat maqomiga tenglashtirilishi, markaziy va mahalliy vakillik organlarining tugatilishi yoki ularning qo'g'irchoq muassasalarga aylantirilishi, «hokimiyatlar taqsimlanishi» prinsipining amalda bekor qilinishi bilan tavsiflanadi. Bunda demokratik tartibotlarning ayrim elementlari – saylov tizimi, turli siyosiy partiyalar va boshqalar faoliyatiga cheklangan holda bo'lsa-da, yo'l qo'yiladi.

Rasmiy tashkilotlarning kamchiliklarini to'lg'azish va unga zid ravishda undagi kishilarning xatti-harakatlari, xususiyatlari, manfaatlarining bir-biriga mos kelishi asosida norasmiy ijtimoiy tashkiliy aloqalar vujudga keladi. Bu aloqalar davlat buyruq, farmoyishlari asosida emas, balki alohida obro'ga ega bo'lgan kishilar tomonidan boshqariladi. Norasmiy aloqalarda kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik yetakchining tavsiyalari to'g'riligiga ishonish, erkin bo'ysunish asosida amalga oshiriladi. Norasmiy ijtimoiy aloqalar rasmiy ijtimoiy tashkilotlar yo'l qo'ygan xatolari tufayli, yaxlit tizimda buzilishlar yuzaga kelganda faoliyat ko'rsata boshlaydi.

Rasmiy tashkilotlarda kishilar mansab jihatdan o'zaro bo'ysunishga qat'iy amal qilishga intiladilar, norasmiy tashkilotlarda esa bu holat

¹ Qarang: *Энтони Гидденс. Социология.* – Т., 2002. – Б. 316-317.

vaziyatga qarab o'zgaradi. Norasmiy tashkilotlar yangi tartib-qoidalarini ishlab chiqish va joriy etish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Ijtimoiy institutlar: ularning belgi va xususiyatlari. Jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, asosan, muayyan ijtimoiy institutlar orqali quriladi va o'zlarining maqsad va vazifalarini mana shu ijtimoiy institutlar orqali amalga oshiradi. Ijtimoiy institut kishilar hamkorlik faoliyatini tashkil qilishining tarixan tarkib topgan barqaror shaklidir.

Faylasuf olim F. Musayev ijtimoiy institutlarning falsafiy-huquqiy jihatlarini tahlil qilib, ijtimoiy institutga quyidagicha ta'rif beradi. "Ijtimoiy institut – ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlarning mohiyati, xulq-atvori, dunyoqarashi, ong va tafakkuri yaqin odamlarning o'zaro kelishilgan holda ijtimoiy maqsadga yo'nalgan harakati, ijtimoiy vazifalarni bajarish maqsadida tashkil etilgan guruhlar faoliyatining uyushgan shaklidir"¹. Har qanday ijtimoiy institut o'zining maqsadiga muvofiq keladigan faoliyat turlarini qo'llab-quvvatlaydi, o'zining standart talablaridan tashqari chiqadigan individning xulq-atvorini nazorat qiladi va tartibga soladi.

Ijtimoiy institutlar o'zining aniq maqsadiga ega bo'lishi, o'z a'zolariga xizmat qilishi, standart talablarga rioya etishi, individning guruh, jamoa, partiya ichida qaror topayotgan me'yorlar, tartib-qoidalar, axloqiy, siyosiy va tashkiliy talablarni o'z faoliyatining mezoni sifatida qabul qilishi kerak.

«Ijtimoiy institut» tushunchasi sotsiologiya faniga yuridik fanlardan kirib kelgan bo'lib, dastavval u kishilarning ijtimoiy-huquqiy munosabatlarini tartibga soladigan va boshqaradigan huquqiy normalar majmui bilan bog'liq muassasa (oila va nikoh, mulk, meros)larga nisbatan ishlatilgan.

Ijtimoiy institut tushunchasini fanga G. Spenser olib kirgan bo'lib, o'zining sotsiologiyaga oid qarashlarida jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi ijtimoiy institutlarning quyidagi uch tipini ajratib ko'rsatadi. 1) avlodlarni davom ettiruvchi institut (oila va nikoh); 2) taqsimlovchi institut (iqtisodiy ishlab chiqarish sohasi); 3) boshqaruvchi institutlar (din, siyosiy tashkilotlar).

G. Spenserning mazkur tipologiyasi barcha ijtimoiy institutlarga xos bo'lib, ijtimoiy hodisa va jarayonlarning barqarorligini ta'minlash, ular

¹ Мусаев Ф. Демократик давлат куришининг фалсафий-хукукий асослари. – Т., 2007.– Б. 62.

o‘rtasidagi tenglikni saqlashda boshqaruvchi institutlarning o‘rni muhimligini alohida ta’kidlab o‘tadi.

Ijtimoiy institutlarning institutsional xususiyatlari, maqsad va vazifalari, tashkiliy tuzilmasi, jamiyatdagi o‘rni, ichki belgilari kabi jihatlariga qarab quyidagi turlarga bo‘lish mumkin.

- iqtisodiy-ijtimoiy institutlar;
- ijtimoiy-siyosiy institutlar;
- ma’naviy hayot sohasidagi ijtimoiy institutlar;
- huquq va huquqiy institutlar.

Jamiyat o‘z ichiga ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy va huquqiy institutlarni qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy institutlar tizimini tashkil qiladi. Ularning vazifasi jamiyatni bir butun holda rivojlanishi va faoliyatini tartibga solish hamda boshqarishdan iboratdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy institutlar (mulchilik, ayirboshlash, pul, bank, xo‘jalik tashkilotlari) jamiyat hayot faoliyatining moddiy asosini tashkil qiladi. Ular kishilarning ijtimoiy ehtiyojlari va jamiyat hayoti faoliyatida tutgan o‘rnini belgilab beradi. Kishilarning iqtisodiy institutlar tuzilishidagi o‘rniga qarab (mulchilik shakliga ega bo‘lishiga qarab) ijtimoiy tizim tuzilishida o‘rni belgilanadi. O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritgandan so‘ng mulchilikning xilma-xil shakllari joriy etildi, mulchidorlar sinfini shakllantirish bugungi kunda iqtisodiy sohadagi eng asosiy masalalardan birini tashkil qiladi. Ijtimoiy tizim iqtisodiy jihatdan qancha rivojlangan bo‘lsa, uning barcha sohalarida shuncha o‘zgarish va taraqqiyot bo‘ladi.

Davlat ijtimoiy-siyosiy institutlar (hokimiyat, partiyalar, harakatlar va boshqalar) orqali ijtimoiy siyosat vositasida, umuman jamiyat barcha a‘zolari sinflar, millatlar, etnik birliklar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi hamda xalqaro munosabatlarni amalga oshiradi. Ijtimoiy-siyosiy institutlarning vazifasi qonunchilik aktlari asosida insonning siyosiy tizimdagi holati va o‘rnini aniqlash, kishilarning davlat va jamiyat ishlarida ishtirok etishiga imkon yaratish, siyosiy ehtiyojlarining amalda ro‘yobga chiqarishiga yordam berishdan iboratdir. Hozirgi kunda jamiyatimizning iqtisodiy sohada bo‘lgani kabi siyosiy sohalarida ham yangi siyosiy institutlar (monitoring instituti) faoliyat ko‘rsatmoqda.

Jamiyatning ma’naviy sohasidagi ijtimoiy institutlar (madaniyat va axloqiy normalar, ta’lim va tarbiya, ijtimoiy fikr va boshqalar) milliy va ma’naviy qadriyatlar, kishilar ongi va madaniyatini shakllantirish hamda rivojlantirishni, individlarga umuminsoniy qadriyatlar, moddiy va ma’naviy madaniyat yutuqlarini o‘zlashtirishda maqsadga yo‘naltirilgan ishlarni

ro'yobga chiqarishda yordam beradi. Bu sohada ham Respublikamizda ko'pgina ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning qabul qilinishi, milliy - madaniy markazlarning faoliyat ko'rsatishi va boshqalar shular jumlasidandir.

Huquq va huquqiy institutlar (sud, prokuratura, huquqiy ta'lim va boshqa huquqiy muassasalar)ning funksional ahamiyati O'zbekistonning huquqiy davlat qurish doktrinasi ta'limoti bilan belgilanadi. Ushbu doktrinaga ko'ra, huquq, huquqiy madaniyat, qonun ustuvorligi barchaning hayot tarzi, ijtimoiy faoliyatining negizi bo'lishi zarur. Uning mohiyatini Prezident I. A. Karimovning, qonunga rioya etish hamma uchun majburiy, uni buzishga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi, jamiyatda huquqiy madaniyat darajasi bo'lishi zarur, degan fikrlari, avvalo, huquqiy institutlar va ularda xizmat qilayotgan huquq-targ'ibot xodimlariga taalluqlidir.

Jamiyatimizda huquqiy madaniyatning shakllanishi avvalo, huquq institutlari xodimlarining o'zlari huquqqa, qonun talablariga nechog'lik bo'ysunishiga, fuqarolarning huquq va erkinliklarini nechog'lik halol va odil himoya etishiga bog'liqdir.

Ijtimoiy tizim sohalarida sinfiy va milliy munosabatlar, oilaviy, diniy, ijtimoiy fikrlar hamda inson xatti-harakatlarini ijtimoiy tashkil-lashtiradigan va boshqarib turadigan maxsus ijtimoiy institutlar ham faoliyat ko'rsatadi.

Ijtimoiy institutlarning ijtimoiy tizim sohalaridagi asosiy vazifalaridan biri, har bir individning jamiyatda o'ziga xos o'rinni egallashi, ijtimoiy ehtiyoj va manfaatlarining to'la qondirilishi, jamiyat barqarorligi va individ ijtimoiylashuvini ta'minlash hisoblanadi.

Ijtimoiy tizimda huquqiy organlarning o'rni. Inson ijtimoiy tizimning asosiy tarkibiy qismi ekanligi

Jamiyat tarkibida huquqiy tizim muhim o'rin egallaydi. Chunki kishilik jamiyatining paydo bo'lishi va uning rivojlanishini huquq va huquqiy munosabatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Huquq kishilar o'rtasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turadi va boshqa ijtimoiy tizim (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, axloqiy va boshqa)lar ichida o'zining alohida o'rniga ega. Jamiyat eng umumiy murakkab, ijtimoiy tizimni tashkil qilganligi bois, uning huquqiy sohasi ham o'zining muayyan ichki mantiqiy tarkibiy tuzilishiga ega. Huquqshunos olim H.

Odilqoriyev huquqiy tizim tuzilishini har taraflama tahlil qilib, unga shunday ta'rif beradi: "Jamiyatning huquqiy tizimi – muayyan makon va zamonda amal qilayotgan huquqiy hodisalar, huquqiy prinsiplar, institutlar, normalar va huquqiy jarayonlarning mushtarak bir butunligi, o'zaro uzviy bog'liqligi hamda aloqadorligi bo'lib, ularning maqsadli harakatlanishi natijasida ijtimoiy munosabatlarning yuksak saviyada huquqiy tartibga solinishiga erishiladi".¹

Jamiyatining huquqiy tizimi ham o'zining muayyan tuzilishiga egadir. Uni quyidagilar tashkil qiladi. a) huquqiy normalar; b) qonunlar; v) huquqiy muassasalar tizimi; g) huquqiy ong; d) huquqiy madaniyat; ye) huquqiy amaliyot. Huquqiy tizimning bu tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy aloqada, o'zaro ta'sirdadir. Bir tarkibiy elementning harakatlanishi qolgan elementlarning harakatlanishiga olib keladi. Ular alohida, ma'lum bir funksiyani bajarib qolmay, yaxlit tizim sifatida jamiyat miqyosidagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, axloqiy va boshqa munosabatlarni tartibga solib turadi. Bugungi kunda jamiyatning huquqiy tizimini bir butun ijtimoiy tizim sifatida sotsiologiyaning tarkibiy qismlaridan birini tashkil qiluvchi huquq sotsiologiyasi o'rganadi.

Sotsiologiya fani jamiyatda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning harakat mexanizmlarini o'rganar ekan, bu o'rinda huquqiy organlarning roli beqiyosdir.

Mamlakatimizda demokratik-huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish yo'lida jamiyatning barcha tizim (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, axloqiy va boshqa)larida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun mustahkam huquqiy asos bo'lishi lozimligi to'g'risida, Prezident Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, demokratik jamiyat, bozor iqtisodiyoti sari boshlangan harakatning ortga qaytmasligi va barqarorligi uning huquqiy asoslarini shakllantirishga bevosita bog'liqdir. Mustahkam huquqiy asos bo'lgandagina, o'z umrini yashab bo'lgan tuzumni to'la ishonch bilan qayta qurish, rivojlangan yuqori samarali bozor iqtisodiyotiga ega yangi jamiyatni qurish mumkin bo'ladi. Bunday huquqiy asoslar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va uning qonunlarida o'z aksini topgan.

Ijtimoiy tizim tuzilishida inson asosiy o'rinni egallaydi. Chunki, har qanday ijtimoiy tizimni uning katta yoki kichikligidan qat'i nazar, shaxs, jamoa, ijtimoiy guruh va sinflar tashkil qiladi va harakatga keltiradi.

¹ *Одилқориёв Ҳ.* Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т., 2002. – Б. 117.

Inson o'zining tuzilishi va xususiyati jihatidan, ko'p qirrali o'ziga xos sifat belgilariga ega. Kishilar xususiyatlarining ko'p qirraliligi ijtimoiy tizimlarning ko'p qirraliligi demakdir. Masalan, ichki ishlar organlari xodimlari asosan fuqarolarning huquqlarini himoya qilish va jamiyatda huquqiy tartibni ta'minlash uchun maxsus uyushgan kishilar guruhidan tashkil topgan. Shu bilan birga ichki ishlar organlari xodimlari orasida sportning ma'lum sohasi bo'yicha jahon va respublika chempionlari yetishib chiqqan hamda sportning yanada rivojlanib, taraqqiy etishida o'z hissalarini qo'shib kelayotganlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Jismoniy tarbiya va sport sohasi ham alohida ijtimoiy tizimni tashkil qiladi. Bu ijtimoiy tizim sohasida ham ichki ishlar organlari xodimi muhim va asosiy rol o'ynashi mumkin. Ichki ishlar organlari va sport jamoalarida inson ijtimoiy tizimning asosiy bo'g'inini tashkil qiladi. Ular tizim sifatida bir-biridan farq qilsa-da, lekin bir-biriga chambarchas bog'liqdir.

Yakka shaxs va kishilar jamoasi ijtimoiy tizimning asosiy funksiyalarini bajaradi. Inson tizimlarning mavjud bo'lishi, integratsiyasi, takomillashuvi va rivojlanishini tartibga solishda asosiy obyekt va subyekt hisoblanadi. Inson jamiyatda axborot yig'ish, qayta ishlashni amalga oshiruvchidir. Shu bois u ijtimoiy tizimlarning muhim bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Tizim nima?
2. Ijtimoiy tizim haqida tushuntiring.
3. Ijtimoiy tizimning tuzilishini nima tashkil qiladi?
4. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi xususida so'zlab bering.
5. Ijtimoiy guruh nima?
6. Ijtimoiy tashkilot nima?
7. Ijtimoiy guruhlarning turlari haqida gapirib bering.
8. Rasmiy va norasmiy ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi farqni ko'rsating.
9. Rasmiy va norasmiy ijtimoiy tashkilotlar o'rtasidagi farqni ko'rsating.
10. Jamiyatning huquqiy tizimi nima?
11. Jamiyat huquqiy tizimi tarkiblariga nimalar kiradi?
12. Nima uchun inson ijtimoiy tizimning asosiy tarkibiy qismini tashkil qiladi?
13. Ijtimoiy tashkilot qanday funksiyalarni bajaradi?
14. Ijtimoiy guruh bilan ijtimoiy tashkilot o'rtasidagi farqni tushuntiring.
15. Ijtimoiy tizim bilan ijtimoiy tuzilish bir-biriga bog'liqmi, farqini ko'rsating.

Adabiyot

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003. – Б. 11 – 12.
2. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6.- Т.,1998. – Б. 102-103.
3. *Абдурахмонов Ф. Р., Саитходжаев Х. Б.* Социология. – Т., 2000. – Б. 68 – 78.
4. *Алексеев Н.Б.* Социология. – М., 2000. – Б. 15 – 23, 43 – 45.
5. *Мусаев. Ф. А.* Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. – Т., 2007. – Б. 62.
6. *Одилқориев Х.* Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т., 2002. – Б. 114 – 137.
7. Основы социологии. – М., 1994. – Б. 106–134.
8. *Осипов Г. В., Москвичев Л.Н.* Социология. – М., 2003. – С. 515 – 128, 266 – 286.
9. Социология / Проф. В. М. Каримова таҳрири остида. – Т., 2000. – Б. 87 – 110.
10. Умумий социология / Илмий муҳаррир фалсафа фанлари доктори М.С. Алиқориев. – Т., 1999. – Б. 73 – 78.
11. *Фролов С. С.* Социология. – М., 1994. – С. 105 – 175.
12. *Хан С. М., Хан В. С.* Социология. – Т., 1999. – С. 77 – 99.
13. Цикличность в социальных системах // Социологические исследования. – 1992.– № 6. – С. 51 – 59.
14. *Энтони Гидденс.* Социология. – Т., 2002. – Б. 313 – 339, 577 – 624.

**6-mavzu. HUQUQ SOTSIOLOGIYASI VA UNING
IJTIMOIY-HUQUQIY MUNOSABATLAR
TIZIMIDAGI O‘RNI**

1. Huquq sotsiologiyasining bahs mavzui va uning ijtimoiy-huquqiy fanlar tizimidagi o‘rni.
2. Huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlari.
3. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining amaliy faoliyatida huquq sotsiologiyasining o‘rni.

**Huquq sotsiologiyasining bahs mavzui va uning ijtimoiy-
huquqiy fanlar tizimidagi o‘rni**

Huquq sotsiologiyasi umumsotsiologiyaning tarkibiy qismlaridan bo‘lgan din sotsiologiyasi, mehnat sotsiologiyasi, yoshlar sotsiologiyasi, oila sotsiologiyasi, shaxs sotsiologiyasi kabi tarmoqlaridan birini tashkil etadi. Huquq sotsiologiyasi umumsotsiologiya fani singari faqat mustaqillikdan so‘ng keng miqyosda rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Huquq sotsiologiyasi ichki ishlar organlari xodimlarining amaliy faoliyatida katta ahamiyat kasb etib, huquqning nazariy muammolarini amaliyot bilan bog‘laydi va qolaversa, hozirgi paytda mamlakatimiz boshidan kechirayotgan global ijtimoiy o‘zgarishlar bois yuzaga kelayotgan muammolarni hal qilishda amaliy yordam beradi. Huquq sotsiologiyasi O‘zbekistonda ijtimoiy-huquqiy jarayonlarni faqat nazariy anglashnigina emas, balki nazariya bilan amaliyotning aloqasini chuqur tushunishga, o‘z bilimlarini dolzarb amaliy masalalarni hal qilishga qodir bo‘lgan yosh mutaxassislarining yangi avlodini tayyorlashda muqim rol o‘ynaydi.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib huquq va sotsiologiya fanlarining integratsiyasi natijasida ular o‘rtasidagi muammolarni o‘rganadigan yangi fan tarmog‘i sifatida huquq sotsiologiyasi vujudga keldi. Huquqiy va sotsiologik bilimlar tutashgan joyda yuzaga kelgan mazkur fan tarmog‘iga bugungi kunda ilmiy adabiyotda ikki xil qarash mavjud. Huquqshunos olimlardan V. A. Tumanov, V. S. Nersesyans, V. V. Lapayeva, A. X. Saidov va boshqalar ushbu fanni yuridik fan deb hisoblaydilar. Faylasuf va sotsiolog olimlar E. V. Tadevosyan, V. V. Varchuk, K. Kulchar, S. I. Ospanov va boshqalar, jumladan taniqli fransuz huquqshunos olimi J. Karbonye ham, huquq sotsiologiyasini umumsotsiologiyaning tarkibiy qismi sifatida talqin etadilar. Bizning fikrimizcha, huquq sotsiologiyasi umumsotsiologiyaning tarkibiy

qismlaridan birini tashkil qiladi. Chunki huquqiy fanlar huquqni nisbatan mustaqil ijtimoiy hodisa sifatida o'rgansa, huquq sotsiologiyasi huquqni bir butun ijtimoiy tizim sifatida, unga ta'sir etuvchi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va mafkuraviy omillar bilan birgalikda tahlil etadi. Huquq sotsiologiyasi huquqiy jarayonlarni tadqiq qilishda huquqiy fanlarga nisbatan kengroq (ko'proq) usullardan foydalanadi, ya'ni umumilmiy usullardan tashqari ijtimoiy jarayonlarni matematizatsiyalash, modellashtirish, so'rov, anketa usullariga hamda statik va dinamik qonunlarga asoslangan holda o'rganadi. Shu bois, huquq sotsiologiyasi huquqiy normalarning shartlanganligini, ularning jamiyat hayotiga ta'siri mexanizmlarini qanchalik samara berishini ham tadqiq qiladi. Huquq sotsiologiyasi umumsotsiologiya nazariyasining tarkibiy qismi sifatida 1962 yil Vashington shahrida o'tkazilgan sotsiologlarning xalqaro V kongressida rasmiy ravishda e'tirof etildi.

Demak, jamiyatning huquqiy sohalarini bir butun tizim sifatida tadqiq etadigan fan – huquq sotsiologiyasi. Bugungi kunda huquqiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning tub maqsadi mamlakatimizda huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan. Huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyati davlat boshqaruvining boshqa nodemokratik tuzumlaridan farqli ravishda xalq irodasiga tayanish, ko'p fikrlilik, oshkoralikka va jamoatchilik fikriga asoslanadi. Jamoatchilik fikri, ularning maqsad va manfaatlarini doimiy ravishda o'rganib borish demokratik tuzumning muqim belgilaridan bo'lib, u aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida aniqlanadi. Jumladan, bugungi kunda jamiyatimizning huquqiy tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning amaliy natijalarini ham shu sohalar bo'yicha o'tkaziladigan amaliy sotsiologik tadqiqotlar ko'rsatib beradi.

Huquq sotsiologiyasi umuman jamiyatning huquqiy tabiati va qonuniyatlarining vujudga kelishi, amal qilishi hamda rivojlanishining ijtimoiy yo'nalishlarini bir butun tizim sifatida o'rganadigan fandır. Har qanday fanda bo'lgani kabi, huquq sotsiologiyasi ham o'zining tadqiqot obyekti va predmetiga egadir. Jamiyatning huquqiy tizimi tarkibiga kiruvchi huquqiy borliq, huquqiy munosabatlar, huquqiy hodisa va jarayonlar huquq sotsiologiyasining obyekti hisoblanadi. Lekin, bu jarayonlar huquq sotsiologiyasidan tashqari huquq falsafasi, huquqiy ta'limotlar tarixi, davlat va huquq nazariyasi hamda boshqa huquqiy fanlarning ham obyekti bo'lib hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan huquqiy fanlar ushbu jarayonlarni ma'lum bir yo'nalishlarda o'rganadi va o'zining tadqiqot predmetiga egadir. Jumladan, huquq sotsiologiyasi ham huquqiy munosabatlarni tadqiq qilishda o'zining tadqiqot predmetiga ega. Huquq sotsiologiyasi-

ning predmetini keng ma'noda jamiyat huquqiy tizimi rivojlanish qonuniyatlarini jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va mafkuraviy tizimlari bilan uzviy dialektik aloqadorlikda, o'zaro ta'sir va munosabatlarda o'rganadi. Ba'zi adabiyotlarda huquq sotsiologiyasi obyektini bilan predmetini aynanlashtirish yoki tenglashtirish xollari ham uchray turadi. Bu noto'g'ridir. Barcha fanlarda bo'lgani kabi huquq sotsiologiyasining obyektini ham predmetiga nisbatan kengdir.

Huquq sotsiologiyasi jamiyatni o'rganuvchi boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan chambarchas dialektik aloqadorlikdadir. Jamiyat ular o'zaro aloqadorligining obyektiv asosi hisoblanadi. Jamiyat har doim oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga rivojlanib boruvchi ijtimoiy organizmdir. Ingliz olimi sotsiolog G. Spenser jamiyatni uning sinfiy tuzilishini va turli ma'muriy idoralarga ajralishini jonli tana a'zolari o'rtasidagi vazifalarning taqsimlanishi bilan aynan bir xil deb biladi. Ya'ni, u jamiyatni jonli tanaga qiyoslaydi. Haqiqatan ham, jamiyat iqtisodiy, sotsial, siyosiy, mafkuraviy, huquqiy va boshqa munosabatlardan tashkil topgan ijtimoiy organizmdir. Shu bois, jamiyat yuqorida qayd etilgan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning birotasisiz mavjud bo'la olmaydi va ular mavjudligi tufayli jamiyatda ma'lum bir funktsiya va vazifalarni bajaradi. Bu funktsiya va vazifalar ularning birini ikkinchisi bilan bog'laydi.

Huquq sotsiologiyasi o'zining obyektini jihatdan boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlar bilan umumiylikni tashkil qilgan ekan, uning predmeti va jamiyat hayotida tutgan o'rnini ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ularning biri ikkinchisini to'ldiradi va mustaqil rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, davlat va huquq nazariyasi tarixi va boshqa huquqiy fanlar davlat va huquqning kelib chiqishi, rivojlanishi, amal qilishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, huquq sotsiologiyasi huquqni ijtimoiy hodisa sifatida boshqa ijtimoiy munosabatlar bilan shartli ravishda bog'liqligini aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida, jamoatchilik fikriga asoslangan holda tadqiq etadi.

Huquq sotsiologiyasining ijtimoiy-huquqiy fanlardan yana bir farqli tomoni uning amaliyot bilan bevosita bog'liqligidir. Huquq sotsiologiyasini jamiyatning huquqiy soqalarida olib boriladigan aniq sotsiologik tadqiqotlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Huquq sohasidagi sotsiologik tadqiqotlar empirik sotsiologik tadqiqot olib borishning kuzatish, hujjatlarni o'rganish, so'rov, suhbatlashish, anketa ijtimoiy eksperiment usullari yordamida olib boriladi.

Huquqiy munosabatlar jamiyatning ijtimoiy munosabatlar tizimida alohida o‘rin egallaydi. Shuning uchun ham huquq sotsiologiyasining asosiy muammolaridan biri huquqiy munosabatlarni bir butun ijtimoiy tizim sifatida jamiyat hayotida tutgan o‘rnini tadqiq qilishdir. Bu o‘z navbatida, qo‘yidagi vazifalarni amalga oshirishni taqozo etadi: Huquqiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarning sotsial jihatlarini tahlil qilish; jamiyat va huquq o‘rtasidagi ijtimoiy aloqadorlik hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir qonuniyatlarini ochish; huquqiy munosabatlarning ijtimoiy munosabatlar tizimiga va aksincha, ijtimoiy munosabatlarning huquqiy munosabatlarga ta’sirini aniq belgilash; jamiyatda fuqarolarning huquqiy bilim darajasini oshib borishiga ta’sir etuvchi omillarni bilib borishga qaratadi. Bular amaliy sotsiologik tadqiqotlar yordamida o‘rganib boriladi.

Huquq sotsiologiyasi huquqning ijtimoiy tabiati va uning vazifalarini tadqiq qiladi. Huquqning boshqa ijtimoiy munosabatlar bilan o‘zaro aloqasi va ana shu o‘zaro munosabatlarning xususiyati, mantig‘i va qonuniyatlarini ochib beradi hamda tahlil qiladi, huquqning umuminsoniy mazmuni va mohiyatini, uning ijtimoiy funksiyasi, maqsadi hamda qadriyatlarini aniqlaydi va yoritib beradi.

Huquqning ushbu umumijtimoiy jihati, uning ijtimoiy ahamiyati sobiq sho‘ro tuzumidan keyingi Mustaqil O‘zbekistonda inson huquq va erkinliklari, qadriyatlari hamda fuqarolik jamiyati to‘g‘risidagi g‘oyalarni qaror toptirishda, demokratik-huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishga yo‘naltirilgan hozirgi tub ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy o‘zgarishlar sharoitida o‘zining muhim o‘rniga egadir.

Hozirgi kunda qabul qilinayotgan qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlar hamda huquqiy institut va tashkilotlarning ishlash mexanizmlari sotsial-huquqiy tadqiqotlar yordamida aniqlanadi. Huquq tizimida amalga oshiriladigan sotsiologik tadqiqotlar esa jamiyat bilan huquq o‘rtasidagi aloqa, huquqning sotsial funksiyalari va huquqiy normalarning jamiyatdagi sinflar, jamoalar, guruhlar, shaxslar faoliyatidagi ta’sir doirasini aniqlab beradi. Huquq soqasidagi aniq sotsiologik tadqiqotlar huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta’sirini ochib berish va o‘z navbatida ijtimoiy munosabatlarning huquqqa ta’sir etuvchi omillarini, huquqning sotsial asoslanganligi hamda qanchalik samara berishini o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi.

Huquq sotsiologiyasining huquqni tadqiq etishdagi yana bir o‘ziga xos tomoni huquqning genezisi, uning ishlash faoliyati va rivojlanishini sotsial asoslangan fenomen (hodisa) sifatida o‘rganishdir. Bunda kishilar

xatti-harakatlarini boshqarishda huquqning rolini, huquqiy tartibga solish maqsadlari bilan omma manfaat va ehtiyojlarining bevosita muvofiqligini ta'minlash nazarda tutiladi. Shuningdek, sotsial-huquqiy tadqiqotlar qonun va qonun osti hujjatlarida ijtimoiy talablarning qay darajada aks etishi, ijtimoiy manfaat va ehtiyojlarning sotsial tuzum rivojlanishining obyektiv yo'nalishlariga qay darajada mos kelishini aniqlab berish, qonunlar jamiyat a'zolarining huquqlarini talab darajasida himoya qiladimi, degan masalalarni ochib berishga qaratadi.

Bugungi kunda huquq sotsiologiyasining asosiy vazifalaridan biri – huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonini aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida o'rganib, umuman jamiyat va har qanday yuridik shaxslar hamda jamiyatning yuridik institut va tashkilotlari faoliyatini yurgizayotgan mansabdor shaxslarning qonun oldida tengligini va noqonuniy xatti-harakatlar yuzaga kelayotgan bo'lsa, ularni ochib berishga qaratilmog'i lozim.

Sobiq Ittifoq davrida bunday tadqiqotlar olib borishning imkoni yo'q edi, chunki avvalgi hukmron partiya rasmiy jihatdan cheklanmagan davlat hokimiyatini tashkil qilar edi. Mazkur davlat apparati inson xohish-irodasidan ustun turadigan vosita sifatida huquq sotsiologiyasini o'ziga yaqinlashtirmas edi. Agar huquq sotsiologiyasi o'sha davrlarda jamiyat yuridik institutlarining idoralari va davlat apparatida faoliyat ko'rsatuvchi rahbar kadrlarni o'rgana olganda edi, ularning og'ish holatlarini ko'rsatib bergan bo'lar edi.

Huquq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat hayotining barcha iqtisodiy, sotsial, siyosiy va ma'naviy sohalarini boshqarib turadi va ularning bir-biriga muvofiq faoliyat ko'rsatishiga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir turli sohalarda faoliyat yuritayotgan kishilarning mehnat bilan bandligi va ularning xatti-harakatlari orqali amalga oshiriladi. Chunki huquq jamiyatda yashovchi har bir insonning manfaat va ehtiyojlarini to'la qondirish, ularning jamiyatdagi huquqiy holati hamda maqomini har taraflama ta'minlashni kafolatlaydi.

Huquq tizimida olib boriladigan sotsiologik tadqiqotlar o'z navbatida, huquqning ijtimoiy mohiyatini ochib berishga qaratiladi. Huquqning ijtimoiy mohiyati shundaki, u jamiyatda o'zaro ijtimoiy munosabatga kirishuvchi kishilarning tengligini normativ hujjatlarda ko'rsatib beradi va fuqarolarning erkinligi va huquqini ta'minlaydi.

Huquqning ijtimoiy mohiyatini ochib beradigan asosiy omil – xalqdir, chunki har qanday huquq xalq uchun xizmat qiladi va unga tegishlidir. Shuning uchun ham fuqarolarning ishtiroki va yuridik ama-

liyotsiz xalq ommasining amaliy faoliyatini tashkil qiluvchi iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy munosabatsiz jamiyat manfaatlari talablariga javob beradigan huquqiy normalarni yaratib bo'lmaydi. Chunki, aniq huquqiy munosabatlar o'z-o'zidan vujudga kelmay, avvalambor barcha huquqiy munosabat ishtirokchilari va huquq subyektlari irodasi bilan kelishilgan holda yuzaga keladi. Sobiq Ittifoq davrida ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan tizimda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keng qo'llanilgan boshqarishning buyruqbozlikka asoslangan usuli huquqiy munosabatlarning sotsial va insoniylik mohiyatini soxtalashtirdi.

Huquq jamiyatda salbiy holat sifatida yuzaga keladigan byurokratizmga qarshi yo'naltirilgan ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. U jamiyatda demokratiyaning rivojlanishiga, inson omili rolining ko'tarilishi va iqtisodiy boshqaruv metodlarining joriy qilinishiga yordam beradi. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida iqtisodiy qonunlar siyosat yo'nalishlarini belgilab beradi. Ta'kidlash joizki, huquqning ijtimoiy tabiati ma'lum tarixiy sharoitdagi ijtimoiy munosabatlar va ular rivojlanishining sababiy aloqadorligi qonuniyatlariga bog'liqligi e'tiborga molikdir. Huquqning ijtimoiy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

*Birinchi*dan, huquqning shakllanishi va rivojlanishi hamda uning joriy qilinishi iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlariga bevosita bog'liqdir, agar jamiyatning alohida sohalarida xususan, iqtisod sohasida o'zgarishlar yuzaga keladigan bo'lsa, o'z navbatida, jamiyatdagi huquqiy munosabatlarning o'zgarishiga olib keladi.

Jamiyat sotsial sohaları faoliyatida kishilarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy ehtiyojlar yangi huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiradi va keyingi rivojlanish shakli va yo'nalishlarini belgilab beradi.

*Ikkinchi*dan, huquqning ijtimoiy asoslanganligini ijtimoiy hayotni tartibga solishning obyektiv zaruriyatini belgilab beradi. Jamiyat qonunlariga binoan ishlab chiqarish jarayonida odamlardagi maqsad va manfaatlarning xilma-xilligi ba'zan ular o'rtasida kelishmovchiliklar – nizolar, qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda kishilarning xatti-harakatlari ma'lum qonunlar asosida belgilab qo'yilmasa, jamiyatni halokatga olib kelishi mumkin. Bu vaqtda huquq jamiyatni tartibga soluvchi va barqarorlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

*Uchinchi*dan, huquq o'z-o'zidan emas, balki avlodlar yaratgan huquqiy ta'limotlarga asoslangan holda rivojlanadi. Shuning uchun ham uning rivojlanishini o'tmish huquqsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

To'rtinchidan, huquqiy jarayonlarni harakatga keltiruvchi kuch kishilarning obyektiv ehtiyoji va manfaatlari hisoblanadi.

Yuqorida qayd qilingan qonuniyatlar huquq va uni o'rganuvchi huquqiy fanlarning jamiyatdagi boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar o'rganadigan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa sotsial munosabatlar bilan uzviy dialektik aloqadorligidan dalolat beradi.

Huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlari

Huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlari yoki tuzilishi bo'yicha ilmiy adabiyotlarda tasniflashning qanday mezoniga asoslanishiga bog'liq ravishda xilma-xil nuqtai nazardan tavsiflanishi mumkin. Huquq sotsiologiyasining huquqshunoslikda qabul qilingan tadqiqotlar tasnifiga asoslanilsa, u holda huquqdagi sotsiologik tadqiqotlarni, eng avvalo, huquq tarmoqlari bo'yicha tarkiblashtirish mumkin. Shunga muvofiq huquq nazariyasi hamda huquq tarmoqlari doirasida jinoyat huquqi, mehnat huquqi, fuqarolik huquqi va boshqa sohalarda yuridik-sotsiologik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Umumsotsiologiya fanidagi kabi huquq sotsiologiyasida ham ikki tarkibiy daraja (ikki tarkibiy qism)ni alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Bular nazariy tadqiqotlar darajasi hamda empirik tadqiqotlar darajasidir. Bunday farq muayyan darajada shartli ekanligini nazarda tutish lozim, chunki nazariy va empirik darajalarning birining ikkinchisiga asoslanishi har qanday sotsiologik tadqiqotga xos xususiyatdir. Bunda nazariy va empirik yondashuvlarning taqsimot nisbatidan kelib chiqib, tadqiqot ko'proq nazariy yoki empirik yo'nalishda ekanligi haqida so'z yuritish mumkin. Birinchi holatda mavjud faktik material tadqiqot predmetining konseptual rivojlanishiga imkon beradigan darajada chuqur nazariy umumlashtiriladigan tadqiqot haqida gap boradi. Ikkinchi holatda esa, ijtimoiy faktlar to'g'risida empirik ma'lumotlarni to'plash hamda dastlabki umumlashtirishga asoslanadigan tadqiqot haqida so'z yuritiladi.

Huquq sotsiologiyasining empirik tadqiqot obyekti kishilarning huquq sohasida aniq amaliy xatti-harakatini o'rganadi. Bunday tadqiqot jarayonida ijtimoiy faktlar aniqlanadi, tavsiflanadi va ular o'rtasida muayyan empirik aloqa o'rnatiladi. Bunda ijtimoiy fakt deganda empirik kuzatishga imkon beradigan ijtimoiy voqelik, hodisa nazarda tutiladi. Ijtimoiy faktning yuridik fakt singari turi mavjud. Bu – qonunda ko'zda tutilgan huquqiy munosabatlar yuzaga kelishi, o'zgarishi yoki to'xtatilishiga muvofiq bo'lgan holatlar (ya'ni ijtimoiy voqelikning tegishli

hodisalari)dir. Yuridik faktlar – qonun chiqaruvchi yuridik ma’no bera-digan hamda muayyan huquqiy oqibatlar bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy faktlar (masalan, tug‘ilish, o‘lim, nikoh tuzish, ishga qabul qilish, bitim tuzish, qonunga zid harakatlar va h. k.)dir. Ko‘rib chiqilayotgan ijtimoiy faktlar orasida empirik bog‘liqlikni (ba’zan empirik qonunlar, empirik umumlashmalar ham deyiladi) aniqlash empirik tadqiqotning muhim jihati hisoblanadi. Empirik bog‘liqlik (masalan, saylovchilarning saylovda ovoz berish xususiyati bilan yoshi, ma’lumot darajasi, turar joyidagi bog‘liqlik va h.q.) empirik kuzatilayotgan ijtimoiy faktlar to‘g‘risidagi statistik axborotni bir tizimga solish orqali aniqlanadi.

Tadqiqotlar tasnifi bo‘yicha sotsiologiyada qabul qilingan boshqa bir mezon ularni tadqiqot ishining maqsad va vazifalariga ko‘ra farqlash bilan bog‘liq. Bu yondashuvga ko‘ra fundamental va amaliy tadqiqotlar ajratiladi. Birinchisi – fanni rivojlantirish, uning nazariyasi va metodologiyasini takomillashtirishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar, ikkinchisi – ko‘proq amaliyot uchun biron-bir tavsiyani ishlab chiqishga yo‘naltirilgan tadqiqotdan iborat bo‘ladi. Hozirgi kunda huquq sotsiologiyasi doirasida amaliy yuridik-sotsiologik tadqiqotlarning ikki asosiy yo‘nalishi qonun ijodkorligini sotsiologik ta’minlash (qonunchilik sotsiologiyasi) hamda huquqni qo‘llash faoliyatini (avvalo, sud faoliyatini) sotsiologik ta’minlash yo‘nalishlari shakllanmoqda.

Huquq sotsiologiyasini yuridik-sotsiologik tadqiqotlarning huquq sotsiologiyasi predmeti doirasida uch asosiy jihatini tashkil qiluvchi qo‘yidagi uch asosiy yo‘nalish bo‘yicha tasniflash katta ahamiyat kasb etadi. Bular: 1) ijtimoiy munosabatlarning huquqqa ta’siri (ya’ni, huquqning ijtimoiy shart-sharoiti, yoki boshqacha aytganda, huquqning ijtimoiy shartlanganligi); 2) huquqning ijtimoiy munosabatlarga qayta ta’siri (ta’sirining ijtimoiy oqibatlari); 3) huquqiy va huquqiy bo‘lmagan omillarning ijtimoiy tizim doirasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmi (huquqning ijtimoiy ta’siri mexanizmi).

Huquq sotsiologiyasini shu nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladigan bo‘lsa, u holda uning tadqiqot predmeti tuzilishi uch asosiy qismdan (predmetning tarkibiy qismlaridan) iborat, deb aytish mumkin. Bular: 1) qonunchilikning ijtimoiy shartlanganligi (ya’ni huquqning vujudga kelishidagi ijtimoiy shart-sharoitlar); 2) huquq amal qilishining ijtimoiy funksiyalari va ijtimoiy mexanizmi; 3) huquq amal qilishining samaradorligi (ya’ni huquq amal qilishining ijtimoiy oqibatlari). Ko‘rsatilgan ushbu yo‘nalishlardan birinchisi doirasidagi tadqiqotning predmet soqasini (jihati) huquqiy bo‘lmagan xususiyatga ega omillar tashkil qilib, ular

huquqning alohida ijtimoiy hodisa sifatida shakllanishi hamda rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi va qonunchilikning huquqiy xususiyatini belgilab beradi. Shunga muvofiq, huquq hamda uning amal qilish mexanizmini o'rganish predmeti ijtimoiy rivojlanish jarayonida o'zaro ta'sirda bo'ladigan va huquqning jamiyatda amal qilishiga ta'sir ko'rsatadigan huquqiy va huquqiy bo'lmagan omillarning o'zaro aloqasi mexanizmidan iborat.

Huquq sotsiologiyasida ajratib ko'rsatilgan ushbu tadqiqotlar yo'nalishlarini (hamda umumiy predmetning tarkibiy qismlarini) faqat nazariy abstraksiya darajasida aniq farqlash mumkin. Amaliyotda esa bitta tadqiqot doirasida ko'pincha turli yo'nalishlarning elementlari birgalikda o'rganiladi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining amaliy faoliyatida huquq sotsiologiyasining o'rni

Bugungi kunda jamiyatimizning barcha soqalari kabi huquqni muhofaza qilish sohasida ham ijtimoiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlarning amaliy natijalarini huquq soqasida o'tkaziladigan aniq sotsiologik tadqiqotlar yordamida aniqlab boriladi. Huquq tizimi soqasida amalga oshiriladigan sotsiologik tadqiqotlar bevosita huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlaridan biri ekanligi to'g'risida yuqorida qayd etib o'tdik. Huquq sotsiologiyasi bugungi kunda mavjud qonunlarning ijtimoiy ahamiyatini o'rganishga, huquqning amal qilishida ijtimoiy vositalar samaradorligiga yangicha yondashuvni shakllantirishga ko'maklashadi. Mustaqil O'zbekistonda shakllanib kelayotgan huquq sotsiologiyasi huquq fani va amaliyotining mamlakatda o'tkazilayotgan islohotlarni ilmiy ta'minlash, ijtimoiy totuvlikka erishish, ijtimoiy mojarolarning oldini olish va o'z vaqtida hal qilish, huquq-tartibot, shaxs huquq va erkinliklarini ro'yobga chiqarish, mamlakatda fuqarolik jamiyati hamda huquqiy davlatni qaror toptirish bilan bog'liq asosiy masalalarni hal etishga hissa qo'shadi. Buning uchun qabul qilingan qonunlarni amaliyotga joriy etish bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqishdan tashqari, ularning amalda kishilar manfaatlaridan kelib chiqishi, normativ-huquqiy tabiati va boshqa shu kabilarni tadqiq qilish davr talabidir.

Bunda huquq sotsiologiyasi oldida turgan asosiy nazariy vazifalardan biri huquqiy va sotsiologik bilimlar orqali qonunchilik faoliyatini sotsiologik ta'minlash borasida empirik tadqiqotlarni amalga oshirish hamda muayyan yuridik-sotsiologik nazariyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu ishlanmalar asosida yuridik-sotsiologik sohada qonunchilik sotsiologiyasi va qonun ijodkorligini sotsiologik ta'minlashga yo'naltirilgan nazariy hamda empirik tadqiqotlar majmuini shakllantirish lozim. Qonun ijodkorligini sotsiologik ta'minlash tizimini shakllantirish huquq sotsiologiyasining amaliy funksiyasini ro'yobga chiqarishning juda muhim yo'nalishi. Huquq sotsiologiyasi ushbu funktsiyani bajarish orqali jamiyatni huquqiy tartibga solish samaradorligini oshirishda sezilarli hissa qo'sha oladi. Ma'lumki, qonunlarni samarasizligi ularning sifati pastligi avvalo, ularning ijtimoiy ahamiyati borasidagi mavjud kamchiliklar bilan bog'liqdir. Shuningdek, qonunlarni amalga oshirish mexanizmlarining talab darajasida emasligi, huquqni qo'llash faoliyatidagi nuqsonlar, qonun va sud qarorlarini bajarishdagi sustkashlik, qabul qilingan qonunlarni targ'ib qilishga e'tiborsizlik hamda uning ijtimoiy legitimligini ta'minlash va boshqa shu kabi masalalar jamiyat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois umuman huquq sotsiologiyasi va uning negizida vujudga keladigan qonunchilik sotsiologiyasi qabul qilingan qonunlarning bajarilishi muammolari bilangina cheklanib qolmay, balki huquqiy tartibga solishga bo'lgan ehtiyojni bashorat qilish, qonun loyihasi konsepsiyasini asoslash va shu negizda qonunga taalluqli masalalarni muvofiqlashtirish modelini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ayniqsa, qonun ijodkorlari ijtimoiy ekspertizani tashkil qilish hamda qonunning asosiy qoidalari bo'yicha ijtimoiy fikrni o'rganish, qonunni tajriba tariqasida mumkinligini hisobga olish va nihoyat, uning amal qilish samaradorligini o'rganish bilan bog'liq masalalarni o'z qiziqish doiralariga faolroq kiritishlari g'oyat muhimdir.

Huquq sotsiologiyasining huquqni muhofaza qilish organlarining amaliy faoliyatidagi o'rnini empirik axborotlarni to'plash usullarisiz tasavvur etish mushkuldir. Huquq tizimi soqasiga taalluqli bo'lgan huquqiy faktlarni, birlamchi axborotlarni *kuzatish* usuli yordamida to'plash mumkin. Huquqiy jarayonlarni bevosita kuzatishning ahamiyati yuridik dogmatika tomonidan yetarlicha baholanmayotgani haqida avstriyalik yurist YE. Erlix gapira turib, yuridik dogmatika, maktab ta'limi kabi, kamchiliklardan zahmat chekayotganini: o'quvchi olamni alifbe va darsliklar orqali belgilagani kabi, haqiqatni hayotdan va tajribadan izlash o'rniga, qonunlar to'plamlaridan va ularga yozilgan sharhlardan izlayotganini yozgan edi. Huquqni bilish eng avvalo, hayotni, xatti-harakatlarni, urf-odatlar hamda huquqning aniq amalga oshirilishiga doir hujjatlarni (shartnomalar, vasiyatnomalar, bitimlarni) bevosita kuzatishdan iborat. Huquqshunos kishilarning xulq-atvorini kuzatib va salmoqlab borishi darkor. Amaldagi joriy huquqni o'rganish, eng avvalo, huquqning amalga

oshirilishi jarayonini hamda joriy huquqni bevosita kuzatish orqali sodir bo'ladi.

Huquqiy munosabat va jarayonlarni kuzatishning asosiy xususiyati kuzatuvchining kuzatish obyekti bilan aloqasidir. Tadqiqotchining kuzatayotgan huquqiy hodisalarni emotsional idrok etishi, uning kuzatish natijalariga ishtiyoqi, dunyoqarashi nuqtai nazaridan kelib chiqadi. Kuzatish o'z navbatida ikki turga bo'linadi: qo'shib (ishtirok etgan holda) hamda qo'shilmay (ishtirok etmagan holda) kuzatish. Qo'shilmay kuzatishda tadqiqotchi o'rganilayotgan obyektдан tashqari turadi va hodisalarda ishtirok etmay, ularni ro'yxatga oladi. Qo'shilmay kuzatishda, kishilarning katta guruhlari jalb etilgan ommaviy jarayonlarni o'rganish uchun ulardan foydalanadi. Qo'shib kuzatish deb, kuzatuvchining o'zi kuzatayotgan jarayon qatnashchilari bilan bevosita aloqada bo'lib, ular faoliyatida ishtirok etishiga aytiladi.

Bunda tadqiqotchi o'rganilayotgan guruhda, o'z maqsad va vazifasini yashirib, uning ishtirokchisi sifatida qo'shib kuzatishi natijasidagina eng to'g'ri ma'lumot olishi mumkin. To'la qo'shib kuzatish metodidan industrial sotsiologiyada mehnat jamoasining kichik guruhlari o'rtasidagi o'zaro munosabat omillari hamda shakllarini o'rganishda keng foydalaniladi. Huquq sohasida to'la qo'shib kuzatish metodi kamdan-kam qo'llaniladi. Ushbu metod huquq sohasi, ayniqsa kriminal muhitni o'rganishda qo'llanilsa, salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi istisno etilmaydi. Bu, bir tomondan, tadqiqotchi uchun xatarli bo'lishi mumkin, ikkinchi tomondan esa, ularning oldiga axloqiy va huquqiy xarakterdagi murakkab vazifalarni qo'yadi. Shuningdek, bu kabi tadqiqotlarni o'tkazish u yoki bu huquqiy sohada normal munosabatlarning rivojlanishiga ziyon yetkazishi, tadqiq etilayotgan munosabat ishtirokchilarining huquqlarini cheklashi, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin.

Kuzatish uslubiga xos bo'lgan subyektivizmni yengib o'tish uchun sotsiologlar ko'pincha uni empirik ma'lumotlar to'plashning boshqa usullari – hujjatlar tahlili, so'rovlar va eksperimentlar bilan to'ldirishga intiladilar.

Hujjatlar tahlili – hujjatlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni tadqiqot nuqtai nazaridan o'rganish hamda tahlil qilishdan iborat. Huquq sotsiologiyasida foydalaniladigan hujjatlar orasida, eng avvalo, matnli axborot manbalari, ya'ni matnli axborot bilan berilgan hujjatlarni ajratib ko'rsatish kerak. Huquq sotsiologiyasi uchun yuridik hujjatlar (qonun hujjatlari, sud va xo'jalik sudlarining ishlari, arizalar, shartnomalar,

notarial hujjatlar va shu kabilar) asosiy matnli axborot manbalari hisoblanadi. Ushbu hujjatlar tahliliga yuridik-sotsiologik yondashuvning xususiyati shundaki, tadqiqotchi yuridik matnlarning an'anaviy mantiqiy-huquqiy tahlilidan tashqari, ishning rasmiy tomoni ortida qanday ijtimoiy voqeliklar turganini, tegishli qonun ijodkorligi va qonunni qo'llash hujjatlarida qanday shaklda o'z ifodasi va e'tirofini topganini (yoki e'tirof etilmaganini) va hokazolarni tushunishga intiladi. Masalan, ijara shartnomasini sotsiologik o'rganishda shartnoma qatnashchilari aynan nimani istashlari, ularning istaklari hujjatdagi yuridik ta'riflarda qanchalik aynan aks ettirilgani, shartnomaning yuridik oqibatlari qandayligi hamda ular ahdlashayotgan taraflarning har biri uchun qanday real ahamiyatga egaligini aniqlashga yo'naltirilmog'i darkor.

Matbuotni o'rganish, o'quvchilarning xatlari, fuqarolarning davlat organlariga yo'llagan shikoyatlari va murojaatlarining tahlili hamda shu kabilar yuridik-sotsiologik axborotning muhim manbai bo'lishi mumkin. Fuqarolarning hokimiyat organlariga yo'llagan, huquqiy yechimini talab qiluvchi ijtimoiy muammolar ko'tarilgan shikoyatlari va murojaatlari huquq sotsiologiyasi sohasi mutaxassislarida alohida qiziqish uyg'otadi. Bunday murojaatlar mavzusining tahlili, odatda, ijtimoiy hayotning og'riqli nuqtalarini yetarli darajada to'g'ri aniqlash imkonini beradi.

So'rov – birlamchi axborot to'plash metodi bo'lib, tadqiqotchining tadqiqot mavzusiga oid savollar bilan respondent (so'raluvchi)ga og'zaki yoki yozma murojaatini nazarda tutadi. So'rov birlamchi sotsiologik axborot to'plashning keng yoyilgan usulidir: sotsiologik ma'lumotlarning deyarli 90 foizi shu metod yordamida qo'lga kiritiladi. Sotsiologik so'rovning asosiy turlari – suhbatlashish (intervyu) va anketalashtirishdir.

Suhbatlashish (intervyu) – (ing.– interview– yuzma-yuz suhbat) – tadqiqotchi (intervyu oluvchi)ning respondent bilan tadqiqot predmetiga oid masalalar bo'yicha muayyan maqsadga qaratilgan suhbat. Bunday suhbat jarayonida intervyu oluvchi bilan so'ralayotgan respondent o'rtasida shaxsiy aloqa o'rnatiladi, natijada intervyu oluvchi istasistamasa o'zi olayotgan axborotga ta'sir o'tkazadi. Shu sababli, bunday axborotning obyektivligi ko'proq intervyu oluvchining professional tayyorgarligi va shaxsiy fazilatlariga bog'liqdir. Ushbu vaziyat axborot to'plashning bu usulining kamchiligidir. Lekin, boshqa tomondan qaraganda, intervyu respondentning nuqtai nazarini to'laroq va aniqroq bilib olish imkonini beradi, chunki respondent bilan bevosita muloqot, emotsional aloqa obyektini yanada chuqurroq bilib olish uchun alohida

sharoit yaratadi, bunday sharoitni birorta, hatto juda yaxshi anketa ham yarata olmaydi.

Anketalashtirish – yozma so‘rov bo‘lib, unda tadqiqotchi bilan respondent o‘rtasidagi muloqot yozma savolnoma (anketa) vositasida olib boriladi. Anketa respondent tomonidan mustaqil to‘ldiriladi, shu bois undagi savollar tushunarli bo‘lishi lozim. Bu usul to‘g‘risida 9-mavzuda batafsil so‘z yuritiladi.

Eksperiment lotincha experimentum – sinov, tajriba so‘zidan olingan. Sotsiologiyada eksperiment deganda, ijtimoiy eksperiment to‘g‘risida so‘z boradi. Ijtimoiy eksperiment to‘g‘risida mazkur ma‘ruzalar kursining 4-mavzusida qisman bo‘lsa ham so‘z yuritgan edik. Huquq sohasidagi ijtimoiy eksperimentlar jamiyatning huquqiy tizimi va ularning tarkibiy tuzilmalarida empirik bilish usuli sifatida qo‘llaniladi. Ijtimoiy eksperiment XX asrning 20-yillaridan boshlab ijtimoiy fanlar sohasida faol qo‘llanila boshlagan. Biroq ijtimoiy eksperiment turiga kiruvchi huquqiy eksperimentdan ijtimoiy amaliyot va eng avvalo, ijtimoiy-huquqiy amaliyot ko‘pdan buyon foydalanib kelmoqda. Chunonchi, SH. Monteskye antik demokratiyalarda qonunlarni qabul qilish tajribasini tavsiflar ekan, vaqtincha (muvaqqat) amal qiladigan bunday huquqiy hujjatlarning senat qarori sifatidagi foydasini qayd etgan va qonunni uzil-kesil qabul qilishdan oldin uni sinab ko‘rish1 ko‘pincha foydali bo‘lishini ta’kidlab o‘tgan.

Huquqiy eksperiment – bu eksperimental omil sifatida huquqiy norma namoyon bo‘ladigan eksperimentdir. Huquqiy eksperimentda yo allaqachon amalda bo‘lgan normaning samaradorligi tekshiriladi yoki tayyorlanayotgan yangi huquqiy hodisaning ta’sirchanligi bashorat qilinadi. Ijtimoiy eksperimentlar maqsadga erishish, yangi amaliy usullarni izlash va ijtimoiy boshqarishda qo‘llaniladi.

Huquq sotsiologiyasidagi empirik sotsiologik tadqiqotlar umum-sotsiologiyaning izlanish usullari yordamida amalga oshiriladi.

S a v o l v a t o p s h i r i q l a r

1. Huquq sotsiologiyasi qachon vujudga keldi?
2. Huquq sotsiologiyasining huquqiy fanlardan farqli tomonlarini tushuntiring.
3. Huquq sotsiologiyasining obyekti va predmetini nimalar tashkil qiladi?
4. Huquq sotsiologiyasining huquqiy jarayonlarni o‘rganishda ahamiyatini so‘zlab bering.
5. Bugungi kunda huquq sotsiologiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
6. Huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlari haqida so‘zlab bering.
7. “Huquq sotsiologiyasining tadqiqot darajalari” deganda nimani tushunasiz?

8. Huquq sotsiologiyasida empirik tadqiqot darajasi bilan nazariy tadqiqot darajasining farqi haqida tushuntiring.
9. Bugungi kunda huquq tizimi sohasida qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda?
10. Huquq sotsiologiyasida qo'llaniladigan usullarni ko'rsating.
11. Huquq sotsiologiyasining IO xodimlarining amaliy faoliyatidagi o'rni haqida so'zlab bering.
12. Huquq sotsiologiyasining umumsotsiologiya fani bilan o'xshash va farqli tomonlarini ko'rsating.
13. Huquq sotsiologiyasi qaysi fanlar integratsiyasi natijasida yuzaga keldi?
14. Huquq sotsiologiyasining muammolarini aniqlang.
15. O'zbekistonda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati barpo etishda huquq sotsiologiyasining o'rni haqida fikringizni bildiring.

Adabiyot

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.– Т., 2003. – Б. 8 – 10.
2. *Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т 13. – Т., 2005. – Б. 48 – 110.
3. *Каримов И. А.* Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор // Халқ сўзи.– 2006.– 25 фев.
4. *Абдурахмонов Ф.Р., Саитходжаев Х.Б.* Социология. – Т., 2000. – Б. 68 – 79.
5. *Лапаева В.В.* Ҳуқуқ социологияси – Т., 2005. – Б. 29 – 60, 60 – 93.
6. *Оспанов С.И.* Социология права.– Алматы, 2002. – Б. 86 – 114.
7. *Варчук В.В.* Социология право – отрасль социологии // Социологические исследования. – 1996.– № 10. – С. 102 – 109.
8. *Тадевосян Э.В.* К вопросу о социологии права // Социологические исследования.– 1997.– № 11– Б. 62 – 68.
9. *Лапаева В.В.* Социология право как юридическая дисциплина // Социологические исследования.– 1999.– №7 – С. 47–57.
10. *Монтескье Ш.Л.* О духе законов. Избранные произведения.– М., 1955. – Б. 173.
11. *Тимашев Н.С.* Что такое социология права? // Социологические исследования.– 2004.– № 4 – С. 100–106.
12. *Хан С.* О предмете «Социология права» // Ҳуқуқ–Право–Law.– 1999. – № 4. – Б. 43 – 49.
13. *Энтони Гидденс.* Социология.– Т., 2002. – Б. 313 – 337.

7-mavzu. JAMIYATNING IJTIMOIIY-DEMOGRAFIK TUZILISHI, UNING HUQUQIY JIHATLARI

1. Ijtimoiy-demografik tuzilishning mohiyati, uning ijtimoiy asoslanganligi va jamiyat rivojiga ta'siri.

2. Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi. Aholining tug'ilishi va o'limiga ta'sir etuvchi omillar.

3. Aholining migratsiyasi. Migratsiya jarayonlarini tartibga solishda huquqni muhofaza qilish organlarining roli.

Ijtimoiy-demografik tuzilishning mohiyati, uning ijtimoiy asoslanganligi va jamiyat rivojiga ta'siri

Jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilishini ko'rib chiqishdan oldin demografiyaga to'xtab o'tishimiz lozim. Qadim zamonlardan oq har bir davlat o'z hududida yashayotgan aholi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lishga, uning soni, zichligi, ko'payishi, ishga, ijtimoiy mehnatga yaroqliligini bilishga intilgan. Ana shu ehtiyoj demografiya fanining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Demografiya – aholining miqdori, tarkibi, hududiy joylashishi, ko'payishi, o'zgarishi, o'zgarishining sabab va oqibatlari, ijtimoiy-iqtisodiy omillarning aholi o'zgarishi bilan bog'liqligi qonuniyatlarini o'rganuvchi fan.

«Demografiya» yun. – demos – xalq, grapho – yozaman degan ma'noni bildiradi. Demografiyaning obyekti biron-bir davlat aholisi, yoxud uning bir qismi yoki biron shahar, qishloq aholisi hisoblanadi. qisqacha aytganda, demografiya – aholi to'g'risidagi fan, kishilar avlodlarining tabiiy holda doimo almashinib, yangilanib turishidir. «Yer yuzi aholisining ongli tarixi taxminan 7000 yilga teng. Bu milodgacha 5000 yilni, miloddan boshlab 2008 yilgacha bo'lgan davrni tashkil qiladi. Mutaxassislar fikricha, har 25 yilda bir avlod almashar ekan. Demak, hozir aholining 280-avlodi yashayapti»¹. Demografik hodisalarning zaruriy elementi kishilarning yoshidir. Ularning yoshi va jinsi bo'yicha tarkibini aniqlamay turib, oilaviy sharoitidagi o'zgarishlar, oilaviy tarkibi, ma'lumoti, kasbi, ko'payishi, kishilarning bir yashash holatidan ikkinchi yashash holatiga o'tishi, tug'ilishi va o'lishini tahlil qilib bo'lmaydi.

¹ Qarang: Аргументы и факты. –1987.– № 13.

Ijtimoiy-demografik tuzilish deganda aholining hayot jarayonlari (tug‘ilish, o‘lish, nikoh, ajralish), migratsiya jarayoni (aholini yashash joyini o‘zgartirishi) bilan bog‘liq munosabatlar majmui tushuniladi.

Ijtimoiy-demografik tuzilishning asosiy ko‘rsatkichlari – aholi soni, tuzilishi, tug‘ilish, o‘lish, nikoh, ajralish, uning ma‘lum hududlarda tarqalishi, shahar va qishloq aholisining migratsion almashuvi, shuningdek, ularga har xil davrlarda turli omillar (moddiy, madaniy va boshqalar)ning ta‘siridir.

Aholining yoshi bo‘yicha tuzilishi deganda har xil yoshdagi kishilar(bolalar, o‘smirlar, yoshlar, o‘rta yoshlilar, qariyalar)ning nisbati, jinsi bo‘yicha tuzilishi deganda erkak va ayollar o‘rtasidagi nisbat tushuniladi.

Ijtimoiy-demografik tuzilish kishilar o‘rtasidagi har xil nisbat (o‘g‘il va qiz bolalarning soni bo‘yicha nisbati, organizmning tabiiy o‘sishi, qarish jarayoni va h. k.) bilan asoslanadi. Shu bilan birga, ijtimoiy-demografik tuzilishda aholining yoshi va jinsi bo‘yicha nisbatning har xil bo‘lishida ijtimoiy omillarning roli kattadir. Kishilarning yoshi va jinsi bo‘yicha hududlarda, mintaqalarda taqsimlanishi ularning qiziqishlari, intilishlari va ijtimoiy taraqqiyoti natijasidir. Hozirga qadar dunyoda o‘g‘il bolalarning tug‘ilishi qizlarga nisbatan ko‘p, ammo ayrim mamlakatlarda ayollar miqdori erkaklardan ustun. Shunday holatning vujudga kelishiga biologiya, tibbiyot fanlaridan javob izlash mumkin.

Ijtimoiy-demografik tuzilishni o‘rganishda aholining soni va sifatini hisobga olish asosiy ahamiyatga ega. Demografik jarayonlarning *miqdor ko‘rsatkichlariga* – aholining soni, uning o‘sinh darajasi, oilaning soni va tarkibi, aholining yoshi va jinsi bo‘yicha tarkibi, har xil toifadagi kishilarning ma‘lumoti, kasbiy mahoratidagi farqi, jismoniy va aqliy mehnat bilan shug‘ullanayotgan kishilarning tarkibi, migratsiya jarayonining hajmi va yo‘nalishi, aholining ma‘lum bir hududlarda taqsimlanishi kiradi.

Ijtimoiy-demografik tuzilishning *sifat ko‘rsatkichiga* – aholining sog‘lig‘i va ular umrining uzunligi kiradi. Aholi sog‘lig‘i, umrining uzunligi, ish qobiliyatini oshirish faolligi ishlab chiqarishni uzaytirish uchun katta ahamiyatga ega. Xalq xo‘jaligining ayrim sohalarida erkaklarning, ba‘zi sohalarida xotin-qizlar, yoki yoshlarning mehnati talab qilinadi. Aholining yoshi va jinsi bo‘yicha tuzilishini ko‘rib chiqish mamlakat mehnat salohiyatining rivojlanish sur‘atini aniqlashga imkon beradi. Aholining yoshi bo‘yicha tuzilishi progressiv yoki regressiv bo‘lishi mumkin. Agar 15 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 50 va undan

katta yoshlilar sonidan ko‘p bo‘lsa, aholining bunday tuzilishi progressiv, va aksincha, 15 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 50 va undan katta yoshlilar sonidan kam bo‘lsa, aholining bunday tuzilishi regressiv hisoblanadi. Agar aholining yoshi bo‘yicha tuzilishi progressiv bo‘lsa, rivojlanish imkoniyatlari katta bo‘ladi, aholining mehnat salohiyati barqarorlashadi. O‘zbekistonda 15 yoshgacha bo‘lganlar aholining 43,1% tashkil qiladi, mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo‘lganlar 35,8 % (2005 yil 1 yanvargacha bo‘lgan ma’lumot)ni tashkil qiladi.¹ Demak, 15 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 50 va undan katta yoshlilar sonidan ko‘p bo‘lsa, aholining bunday tuzilishi progressiv hisoblanadi.

Aholini jinsi bo‘yicha o‘rganib chiqish ishlab chiqarish kuchlarini qayerga joylashtirishda, qayerda erkak va ayollarning kuchidan samarali foydalanishni aniqlashda amaliy ahamiyatga ega.

Bugun O‘zbekiston Markaziy Osiyoning yirik industrial va madaniy markazi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi aholisining asosiy ko‘pchiligi vohalarda, vodiylarda istiqomat qiladi (masalan, O‘zbekiston durdonasi – Farg‘ona vodiysi, Zarafshon, Qashqadaryo va Xorazm vohalarida). O‘zbekiston Respublikasi aholining umumiy soniga ko‘ra MDH mamlakatlari o‘rtasida uchinchi, Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida birinchi o‘rinni egallaydi. Respublikamiz aholisi yiliga taxminan 350-400 ming kishiga ko‘payib bormoqda. Aholi soni 2005 yil 1 yanvargacha bo‘lgan ma’lumotga ko‘ra 26,6 mln. kishini tashkil qiladi.

Aholining yoshi va jinsi bo‘yicha tarkibi. Aholining tug‘ilishi va o‘limiga ta’sir etuvchi omillar

Demografik jarayonlar aholi tarkibida bo‘ladigan o‘zgarishlar, ijtimoiy rivojlanishning obyektiv qonunlari, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish usuliga bog‘liq. Aholining o‘shishiga biologik va ijtimoiy qonunlar ta’sir qiladi. Bunda ijtimoiy qonunlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi va biologik qonunlarni o‘ziga bo‘ysundiradi.

Aholining o‘shishi u yoki bu demografik holat bilan tavsiflanadi. Demografik holat ikkiga bo‘linadi: *birinchisi*, odamlar tug‘ilishining o‘sib borishi bilan bog‘liq demografik holat; *ikkinchisi*, odamlar tug‘ilishining pasayishi bilan bog‘liq demografik holat. Har ikki demografik holat ham ko‘pgina omillar (odamlarning moddiy ta’minlanganligi, an’analar, urf-odatlar va boshqalar)ga bog‘liq. Demografik holatga jamiyatda olib bori-

¹ Qarang: *Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. – Т., 2006. – Б. 107.*

layotgan siyosat ham ta'sir qiladi. Masalan, 1950 yillarda faqat Hindistondagina tug'ilishni boshqarishga qaratilgan siyosat olib borilgan, 1980 yillarga kelib, 67 ta davlatda shunday siyosat olib borila boshlandi. Bunday siyosat asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlarida olib borilmoqda.

Jamiyatda demografik omilning ahamiyatini tan olish bilan birga uni mutlaqlashtirish noto'g'ri hisoblanadi. Gelvetsiy, Maltus, Spenser, Kovalevskiy va boshqalar demografik omilni mutlaqlashtirishga harakat qilganlar. Ularning fikricha, aholi sonining o'sishi milliy boylikning noto'g'ri taqsimlanishiga, qashshoqlikka va pirovard natijada davlatning inqiroziga olib keladi. Ular bunday holatning oldini olish uchun jamiyatda urushlar olib borish lozim deb tavsiya berganlar.

Aholi va jamiyat bir-biri bilan dialektik bog'liqlikda. Ularning biridagi o'zgarish ikkinchisiga ta'sir qiladi.

Aholining o'sishiga avvalambor ijtimoiy ishlab chiqarish ta'sir qiladi. Masalan, antik davrda aholining o'sish sur'ati past bo'lgan, jamiyat rivojlangan sari bu ko'rsatkich o'sib borgan.

Aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzini O'zbekiston misolida ham ko'rish mumkin. XX asrning boshlari va o'rtalarida O'zbekistonda yashash sharoitining og'irligi, jamiyatda bo'lib o'tgan notinchliklar aholi ko'payishini sekinlashtirgan. O'tgan asrning so'nggi o'ttiz yili ichida, (1961 yildan 1989 yilgacha) esa aholi 12 million kishiga ko'paygan¹.

Demografik jarayonlar, jamiyat rivojining, faoliyat ko'rsatishining asosiy manbai va zarur shartidir. Moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi ko'p jihatdan aholi tarkibiga bog'liq. Chunki odamlar jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchidir. Moddiy ne'matlar iste'molchilari sonining o'zgarishi iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat, kiyim-bosh, yoqilg'i ishlab chiqarilish va turar joylarning ko'payishiga yoki kamayishiga olib keladi. Aholining soni ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishini rag'batlantiruvchi kuchdir. Mehnatga layoqatli aholi sonining ijtimoiy ishlab chiqarishga ta'siri kuchli.

Iqtisodiy rivojlanishga aholi tarkibidagi boshqa o'zgarishlar (masalan, yosh bolalar yoki qariyalar sonining o'sishi) ham ta'sir qiladi. Demografik jarayonlar ijtimoiy hayotning boshqa sohalari rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, tug'ilish va o'lish natijasida aholining demografik tarkibida bo'ladigan o'zgarishlar oila va nikohga, sinflar, katta ijtimoiy guruhlarining tarkibiga ta'sir qiladi. Yoshlar o'rtasida nikohning

¹ Qarang: *Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси.*—Т., 2006.—Б. 21.

ko‘p bo‘lishi, tug‘ilishning ko‘payishiga olib keladi. Shaharlarda ajralishlar soni juda ko‘p. Ushbu holat ko‘pgina salbiy hodisalarning kelib chiqishi (masalan, bolalarni ota-onasiz qolishi) sabablaridan biridir. Aholining jinsiy tarkibidagi o‘zgarishlar tufayli Ikkinchi jahon urushi davrida tug‘ilishning pasayganligi ro‘y bergan.

O‘zbekistonda erkaklar va ayollar nisbati har xil davrlarda turlicha bo‘lgan. Masalan, 1940 yilda erkaklar aholining 51,7%ni, ayollar 48,3%ni tashkil qilgan, erkaklar ayollardan 3,4% ko‘p bo‘lgan. 1959 yilda erkaklar 48%ni, ayollar 52%ni tashkil qilgan, ayollar 4% ko‘p bo‘lgan. 1970 yillardan boshlab ular o‘rtasidagi farq kamaya boshlagan, erkaklar 48,7%ni, ayollar 51,3 %ni tashkil qilgan. 1980 yillarga kelib ularning soni tenglasha boshlagan, erkaklar 49,1% ni, ayollar 50,9%ni tashkil qilgan. 1990 yillarda erkaklar 49,4%, ayollar 50,6%ni tashkil qilgan¹. Mustaqillik qo‘lga kiritilgach 1992 yilda erkaklar 10443,8 ming nafar, ayollar 10662,5 ming nafar, 1995 yilda erkaklar 11135,3 ming, ayollar 11326,3 ming nafarni, 2000 yil erkaklar 12193,3 ming, ayollar 12294,4 ming nafarni, 2005 yilda erkaklar 12993,6 ming, ayollar esa 13027,7 ming nafarni tashkil qilgan². Aholining hayoti tinch, normal bo‘lganida bolalar ko‘p tug‘ilishi tabiiy, qonuniy hol.

Tug‘ilish. Aholining yoshi va jinsiga nisbatan tarkibiga ayollarning yosh jihatdan tug‘ish davri katta ta’sir qiladi. 1970 va 1979 yillarda O‘zbekistonda bolalarning tug‘ilishi ko‘paygan, 1990 yillardan boshlab kamaya boshlagan. Agar 1980 yilda mamlakatimizda 33,9 ming bola tug‘ilgan bo‘lsa, 1990 yilda 33,7 ming, 1993 yil 31,5, 1994 yilda 29,4 mingni tashkil qilgan³. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 20–24 va 25–29 yoshli ayollar o‘rtasida tug‘ish ko‘rsatkichlari yuqori, 20–24 yoshli har 1000 nafar ayollardan 270 nafar bola, 25-29 yoshli ayollardan 287,6 nafar bola tug‘ilgan. Tug‘ilish jarayoniga ijtimoiy shart-sharoit va hodisalar masalan, aholining moddiy farovonligi va madaniy darajasining oshishi, sog‘liqni saqlash sharoitlarining yaxshilanishi, ijtimoiy ta’minotning o‘sishi, urf-odatlar, an’analar, madaniyat va boshqalar ham ta’sir qiladi. Ammo ular o‘rtasida muntazam to‘g‘ri proporsional bog‘lanish yo‘q.

Tug‘ilish jarayoniga sanoat inqilobi ham katta ta’sir qiladi. Jamiyatda ayollar o‘rnining o‘zgarib borishi, ularning ijtimoiy ishlab chiqarish, jamoaning siyosiy va madaniy sohalarda faol qatnashishi ayollarning tabiiy biologik funksiyani bajarishlarini susaytirib yubormoqda

¹ Ўша жойда.– Б. 121.

² Qarang: *Ахмедов Э., Сайдаминова З.* Ўзбекистон Республикаси. – Т., 2006.– Б. 105.

³ Ўша жойда. – Б. 120.

va tug‘ilishning pasayishiga olib kelmoqda. Agar O‘zbekistonda 1980 yilda sanoat sohasida 1,784 ming ayol band bo‘lsa, 1990 yilda 2,287 ming ayol bu sohada ishlagan. 1991 yilda bu eng yuqori ko‘rsatkich – 2,351 ming ayolni tashkil qilgan¹. Xotin-qizlar sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta‘minot sohalarida, xalq ta‘limi, madaniyat, savdo va yengil sanoatda ko‘pchilikni tashkil qiladi. M. R. Bo‘riyevning hisoblashicha, har 100 kishining taxminan 56 nafaridan 72 nafarigacha xotin-qizlardir. Xotin-qizlarning ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etishi ularning nikohini kechiktiradi. Bu esa tug‘ilishga ta‘sir qiladi. Tadqiqotlarga ko‘ra shaharda yashayotgan oliy va to‘liqsiz oliy ma‘lumotli qizlarning 25% 18 – 19 yoshda, 66,7% – 20 – 24 yoshda va 8,3% 25 va undan katta yoshda turmushga chiqqan².

Tug‘ilish jarayoniga oilaning shakli va oiladagi ichki munosabatlar ham ta‘sir qiladi. Keyingi paytlarda oilalarning shakli o‘zgarib, katta oilalar soni kamayib bormoqda. Oilaviy munosabatlarda mazmunan o‘zgarishlar bo‘lib, kichkina oilalar ikki avloddan iborat bo‘lgan oilalarni vujudga keltirmoqda. Bunday oilalarda bolalar soni kamida 2 nafarni tashkil qilib, ko‘pi bilan 4 nafardan oshmaydi.

Hozirgi davrda xotin-qizlarning oliy ma‘lumotli bo‘lish imkoniyatlari oshib bormoqda. Lekin bu holat tug‘ilishning kamayishiga olib kelishi mumkin. Shahar va qishloq joylarda eng ko‘p tug‘adigan ayollarning ko‘pchiligi o‘rta yoki to‘liqsiz bo‘lmagan o‘rta ma‘lumotli. Xotin-qizlarning oliy ma‘lumotli bo‘lishi bolalar o‘limining kamayishiga olib kelmoqda. O‘rta ma‘lumotli ayollarga qaraganda oliy ma‘lumotli ayollar 1,5-2 marta kam³ farzandga ega. Oliy ma‘lumotli ayollar oilalarida bolalar soni o‘rtacha – 2,3; o‘rta ma‘lumotlilarda – 3,5; o‘rta-maxsus ma‘lumotlilarda – 2,6; to‘liqsiz o‘rta ma‘lumotlilarda – 5,1 ni tashkil qiladi⁴.

Respublikamizda aholining asosiy ko‘pchiligi qishloqlarda yashaydi. Shahar aholisi sonining ham o‘sishi kuzatilmoqda, biroq keyingi yillarda shaharlarda tug‘ilish darajasi kamayib bormoqda.

Demografik jarayonlarga tibbiy yordamning yaxshilanishi va bepulligi ham ta‘sir qiladi. Mehnat va turmush sharoitining yaxshilanishi o‘limning kamayishiga, o‘rtacha umrning uzayishiga olib kelmoqda.

O‘zbekistonda tug‘ilish jarayonining yuqori bo‘lishiga qaramay, ma‘lum bir muammolar ham yo‘q emas. Masalan tug‘ilgan har 1000 nafar

¹ Ўша жойда. – Б. 124.

² Бўриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. – Т., 1991. – С. 66–676.

³ Ўша жойда. – Б. 59.

⁴ Ўша жойда. – Б. 60 – 61.

chaqaloqdan bir yoshga to'lguncha o'lganlarning soni 1995 yili 6,3 nafarni, 2000 yili 5,5 nafarni, 2004 yili 5,0 nafarni tashkil qilgan.¹ Ko'rinib turibdiki, o'lganlar sonining kamayishida sezilarli farq kam. Vaholanki, bu ko'rsatkich Yaponiyada 2-3 nafar bolani tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti va hukumati kuchli demografik siyosatni ishlab chiqib, uni real hayotga tatbiq qilmoqda. Uning asosiy maqsadi sog'lom yosh avlodni kamol toptirish, ularni mustaqillikni mustahkamlashga qodir inson sifatida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, onalik va bolalikni himoya qilish, ular uchun zarur barcha sharoitlarni yaratish va boshqalardir. Shu maqsadda 1993 yil 4 martda Respublika Prezidentining farmoni bilan «Sog'lom avlod uchun» ordeni ta'sis etildi. «Sog'lom avlod uchun» ordeni bilan taqdirlanganlarga moddiy va ma'naviy ko'mak berishda imtiyozlar ko'zda tutilgan.

Shu bilan birga 1993 yilning 23 aprelida «Sog'lom avlod uchun» Xalqaro nodavlat xayriya jamg'armasi ham tashkil qilindi. Bu jamg'armaning maqsadi kelajak avlodning salomatligini ta'minlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, bolalarning jismoniy, aqliy va axloqiy kamol topishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berishdan iborat. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1994 yil 5 martda «Sog'lom avlod uchun» nodavlat Xalqaro xayriya jamg'armasini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida» qaror qabul qildi. «Sog'lom avlod uchun» nomli jurnal ta'sis etildi va nashrdan chiqa boshladi.

Aholining migratsiyasi. Migratsiya jarayonlarini tartibga solishda huquqni muhofaza qilish organlarining roli

Migratsiyaning sabab va omillari. Migratsiya – lot.– migratio – ko'chish degan ma'noni bildiradi. Aholining ko'chishi ijtimoiy-demografik tarkibning bir qismi hisoblanib, jamiyat rivojlanishiga ta'sir qiladi. Migratsiya jamiyat hayotining ko'pgina tomonlari bilan bog'liq va u jamiyatda ijobiy, salbiy oqibatlarni vujudga keltirishi mumkin. Jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida migratsiya jarayoni bo'ladi. Chunki kishilar o'z kelib chiqishi, xohish va manfaatlariga mos ravishda yashash joyi tanlaydilar. Migratsiyaning asosiy sabablaridan biri urbanizatsiya va industrializatsiya jarayonlaridir. Mamlakat sanoat quvvatining asosiy qismi shaharlarda joylashgan. Shu hol aholini qishloq joylaridan shaharlarga kelishga undaydi. Ammo bu ko'chish xalq xo'jaligi ehtiyojlariga

¹ Qarang: *Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. – Т., 2006. – Б. 106.*

muvoqif bo'lishi, shaharda keskin holatni vujudga keltirmasligi zarur. Bu jarayonni boshqarish lozim. Ko'p hollarda migratsiya jarayonida aholining faol qismi, ijtimoiy mehnatga layoqatli qismi, yoshlar ishtirok etadi. Bu esa qishloq joylarida aholining yoshi va jinsi bo'yicha muvozanatning buzilishiga, ayniqsa, aholining tabiiy o'sishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Xalqaro huquq normalariga muvofiq, agar kishilar turar joyida 2 yildan kam yashagan bo'lsa, ular migratsiya jarayonida hisoblanadi. 1970 va 1979 yillarda sobiq Ittifoqda o'tkazilgan aholi ro'yxatining ko'rsatishicha, migratsiyadagi shaxslar – 1,4 va 3,85% tashkil qilgan. Demak, o'tgan asrning 80-yillarida migratsiya kuchaygan. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, aholi asosan shahardan shaharga va qishloqdan shaharga ko'char ekan. Markaziy Osiyoda shahar aholisi asosan tabiiy ko'payish hisobiga o'smoqda. Shaharda qishloqqa nisbatan migratsiya jarayoni yuqori. O'zbekistonda aholining ko'pchiligi qishloq joylarida yashaydi. Bu ko'rsatkich 1970 yil – 63,4% , 1979 yil – 58,8%, 1989 yilda – 59,3% ni tashkil qilgan¹. Buning sabablari ko'p (masalan, urf-odatlarining kuchliligi).

O'zbekistonlik iqtisodchi olim professor V. Osminning fikricha, O'zbekistonning qishloq joylaridagi aholisi nafaqat respublikamiz shaharlariga, balki MDH davlatlariga ham ko'chib yuradi. Shunday bo'lsa-da, O'zbekistonning ko'pchilik aholisi boshqa davlatlarga nisbatan ancha barqaror, ya'ni ular qayerda tug'ilgan bo'lsa asosan o'sha joylarda yashaydi.

Aholi ko'chishining asosiy omillaridan biri ularning ma'lum millatga mansubligidir. Har bir millat vakili imkoni boricha o'z millati bilan bir hududda yashashga, ishlashga intiladi. O'zbeklar ko'p bolali millatlardan biri, bo'lganligi tufayli asosan qishloq joylarda yashashni ustun ko'radilar. Ular yashash joylarini kamdan-kam holda o'zgartiradilar.

Migratsiyani faqat urbanizatsiya jarayoni bilan bog'lash mumkin emas. Urbanizatsiya jamiyat rivojida shaharlar mavqei va rolining oshib borish jarayoni. Migratsiyaga ko'pgina omillar, aytaylik, ijtimoiy va tabiiy omillar ham ta'sir qiladi. Aholining ma'lum bir hududlarda tarqalishida ishlab chiqarish kata rol o'ynaydi. Ko'pincha aholining ko'chishi ishlab chiqarish, iqtisoddan kelib chiqadi. Migratsiya jarayoniga milliy munosabatlar ham ta'sir qiladi. Masalan, Chexiyadan ko'pgina sigan (lo'li)lar Kanadaga ko'chib ketgan, Turkiyadan ko'pgina turklar G'arbiy Yevropa

¹ Qarang: Узбекская ССР в цифрах в 1988 года. – Т., 1989.– С. 108.

davlatlariga, qurdlar Iroqqa va boshqa mamlakatlarga o'tgan. Kishilarning madaniyati, ma'lumot darajasi ham migratsiyaga ta'sir qilishi mumkin. Odamlarning ma'lumoti qancha baland bo'lsa, ehtiyojlari ham shuncha keng bo'ladi. Ehtiyojlarini to'la qondirish uchun kishilar turar joylaridan ko'chishga majbur bo'ladilar. Kishilar shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda ham boshqa joyga ko'chishlari mumkin. Masalan, oila qurish, qarindosh-urug'lari bilan yaqinlashish, o'qishni davom ettirish, yangi kasb egasi bo'lish, turmush sharoitini yaxshilash uchun va hokazolar shular jumlasidan.

Qishloq aholisining shaharlarga ko'chib kelishi ularning shahar sharoitiga moslashishiga, turmush tarzini o'zgartirishiga, ehtiyojlarini to'la qondirishga olib kelmoqda.

Ko'p hollarda migratsiya jarayoni stixiyali xarakterga ega. Shuning uchun imkoni boricha bu jarayonni davlat yoki xalqaro tashkilotlar boshqarishi lozim. Bu vazifani amalga oshirishda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni rejalashtirish zarur. Bunda aholi tarkibini albatta hisobga olish kerak.

Ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatida ijtimoiy demografik tuzilish, uning ijtimoiy belgilanganligi va jamiyat rivojiga ta'siri, aholining yoshi va jinsiga nisbatan tarkibi, tug'ilish, o'lish, umrning davomiyligi, migratsiyani bilish katta ahamiyatga ega. Bu jamoat tartibini saqlash va jinoyatchilikka qarshi kurashda qo'llaniladigan chora-tadbirlarni belgilashda, usul va vositalarni aniqlashda, xatti-harakatlarni maqsadga muvofiq yo'naltirishda yordam beradi. Masalan, aholining tug'ilish, o'lish va migratsiya jarayonlarini bilish ayniqsa, profilaktika xodimiga kelgusi faoliyatini to'g'ri rejalashtirish imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Demografiya nima?
2. Ijtimoiy-demografik tuzilishning asosiy ko'rsatkichlarini nima tashkil qiladi?
3. Aholining yosh va jins bo'yicha tuzilishi deganda nimani tushunasiz?
4. Demografik jarayonlarning miqdor ko'rsatkichlari hakida so'zlab bering.
5. Demografik jarayonlarning sifat ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?
6. Aholi tuzilishi qachon progressiv hisoblanadi?
7. Demografik jarayonlarning jamiyat rivojiga ta'siri haqida tushuntiring.
8. O'zbekiston aholisi progressiv tuzilishga egami?
9. Maltus nazariyasiga nisbatan shaxsiy fikringizni bayon qiling.
10. Migratsiya nima?
11. Migratsiya bilan emigratsiyaning farqi nimada?
12. Migratsiyaning sabab va omillari nimada?

13. Xalqaro huquq normalariga muvofiq, agar kishilar turar joyda necha yildan kam yashasalar migratsiya jarayonida deb hisoblanadi?
14. Urbanizatsiya nima?
15. Ijtimoiy-demografik muammolarni hal qilishda huquqni muhofaza qilish organlarining o'zini haqida so'zlab bering.

Adabiyot

1. *Каримов И.А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6.– Т., 1998. –Б. 33–45.
2. *Абдурахмонов Ф.Р., Саитходжаев Х.Б.* Социология. – Т., 2000.–Б.75–89.
3. *Ахмедов Э., Сайдаминова З.* Ўзбекистон Республикаси (қисқача маълумотнома). – Т., 2006. – Б. 20 – 29, 104 – 108.
4. *Бўриева М. Р.* Рождаемость в Узбекистане. – Т., 1991. – С. 66–67.
5. *Бобожанова Д.* Социальные аспекты использование трудовых ресурсов Узбекистана // *Общественные науки в Узбекистане.*– 1995.– №10.–С. 37–41.
6. *Осипов Г.В., Москвичев Л.Н.* Социология. – М., 2003. – С. 242–262.
7. *Фролов С.С.* Социология.–М., 1994.–С. 212–225.
8. *Хан С.М., Хан В.С.* Социология.–Т., 1999.–С. 96–118.

8-mavzu. IJTIMOIIY ALOQALAR TIZIMIDA SHAXS. SHAXSNING HUQUQIIY IJTIMOIIYLASHUVI

1. Sotsiologiyada shaxs va uning talqini
2. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari
3. Shaxsda deviatsiya (og‘ish) holatlarining yuzaga kelish sabablari
4. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining shaxsini shakllantirish masalalari

Sotsiologiyada shaxs va uning talqini

Sotsiologiyada ijtimoiy tizimlarning asosiy bo‘g‘ini va ularni harakatga keltiruvchi kuch va uning subyeksi alohida shaxs, insonlar, ijtimoiy guruhlar, siyosiy partiyalar va harakatlar hisoblanadi. Bunda alohida shaxsning o‘rni va roli juda kattadir. O‘tmishda shaxs va uning jamiyat hayotdagi tutgan o‘rni masalasi tarixchi va faylasuf olimlar tomonidan har xil baholab kelingan. Uning qanday baholanishidan qat‘i nazar, shaxsning jamiyat hayotida tutgan o‘rnini sotsiologik jihatdan har taraflama tadqiq qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Prezidentimiz I. A. Karimov bugungi kunda jamiyatimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun va mohiyatiga e‘tiborini qaratib shunday deb ta‘kidlaydi: “Jamiyatimizni isloh qilish va yangilash bo‘yicha ko‘p qirrali faoliyatimiz markazida inson, suveren O‘zbekistonning fuqarosi turadi. Islohotlarning mazmuni ayni har bir fuqaro o‘z qobiliyatini, o‘z iste‘dodini namoyon etishga, shaxs sifatida o‘zini ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lishiga qaratilgan”.¹

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida olib borilayotgan demokratiyalash jarayoni har bir shaxsning ishlab chiqarish, ijtimoiy-siyosiy va ma‘naviy hayot sohalarida faol ishtirok etishiga bog‘liqdir. O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda har bir insondan kuchli bilim va yuqori ma‘naviy madaniyatga ega bo‘lish talab qilinadi. Shu bois shaxsning har xil ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rnini o‘rganish dolzarb muammolardan hisoblanadi va shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar jarayonidagi o‘rni, ijtimoiy funksiyalari hamda uning ijtimoiylashuv jarayonlarini tadqiq etishda katta ahamiyat kasb etadi.

¹ *Каримов И.А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т.,1996. – Б. 352, 353.

Hozirgi kunda sotsiologik bilimlar tizimida inson va shaxs muammosi asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. Inson va shaxs muammosini nafaqat sotsiologiya fani, balki falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya, dinshunoslik, huquqshunoslik va boshqa bir qancha ijtimoiy-huquqiy fanlar ham o‘rganadi. Falsafa fani inson va shaxs hayot faoliyatining mohiyati, uning biologik va ijtimoiy mavjudot sifatidagi rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi. Siyosatshunoslik fani esa shaxsning siyosiy munosabatlar tizimidagi o‘rnini, psixologiya fani shaxsning ichki dunyosiga xos bo‘lgan individual belgi va xususiyatlarini o‘rganadi. Dinshunoslik fani esa inson va shaxsning diniy e‘tiqod va faoliyatining yuzaga kelishi, rivojlanishi qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Demak, har bir fan inson va shaxs masalasini o‘rganishda o‘zining o‘rganish predmeti, metodologiyasi va yondashuviga egadir.

Sotsiologiya fani inson va shaxs masalasini o‘rganishda, insonning shaxs sifatida ijtimoiy muhit bilan munosabati hamda ijtimoiy aloqalar tizimidagi o‘rnini o‘rganadi. Sotsiologiya fani umuman insonni emas, balki insonning hozirgi kunda jamiyatdagi o‘rnini o‘rganadi. Shuning uchun uning obyektini insonning jamiyatdagi o‘rni va roli tashkil qiladi. Insonni sotsiologik bilishning asosiy predmetini inson va jamiyat aloqadorligini institutsional va institutsional bo‘lmagan munosabatlarda o‘rganish tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, sotsiologiya shaxsni ijtimoiy institutlar faoliyatiga bog‘liq holdagina o‘rganib qolmay, ijtimoiy institutlar faoliyati va rivojlanishiga ongli ta‘sir etuvchi omillardan biri sifatida ham tadqiq etadi.

Shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rnini tahlil qilishdan avval uning individ va inson tushunchalaridan farqli tomonlarini bilib olishimiz lozim.

Inson individ tarzida dunyoga keladi. Individ kishilar guruhi jamoasi orasida o‘zining betakror xususiyatlariga ega bo‘lgan yakka kishidir. Individ o‘zi yashab turgan jamiyatning imkoniyatlari va sharoitlari bilan hisoblashadi. Shu bilan birga individda jamiyat, ajdodlar ruhi va kelajak avlodlar oldida qarzdor ekanligini anglashdan boshlab, shaxsiy sifatlar shakllanib boradi. Shaxs insonga xos belgi va xususiyatlarni o‘zlashtirish natijasida shakllanadi. U insoniyat yaratgan moddiy va ma‘naviy boyliklarni o‘zlashtirib, ma‘lum bir ijtimoiy guruhlarning a‘zosi va shu guruhlarning vazifalari bilan bog‘liq belgilarga ega bo‘lib boradi.

Individ va shaxs bir-biriga yaqin tushunchalar bo‘lib, shaxs betakror hodisa sifatida albatta individ, lekin u individual xususiyatlarga ega bo‘lgani uchungina shaxsdir. Individ o‘ziga xosligi, betakrorligi bilan

sifatlansa, shaxs erkin, mustaqil fikrlash va muayyan vaziyatda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilish kabi fazilatlarini orqali sifatlanadi.

Shaxs va inson tushunchalari ham aynan bir xil tushunchalar emas. Har qanday insonni ham shaxs deb bo'lavermaydi. Inson o'zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlantirgan ongli mavjudot bo'lib, uning mohiyatini anglash uzoq vaqt davom etadigan jarayondir.

“Inson tabiati” tushunchasi faylasuflar, sotsiologlar tomonidan qadim zamonlardan oq izohlab borilgan. Bu tushuncha asosida insonni hayvondan farqlanadi. “Inson tabiati” deyilganda, inson ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qobiliyatlar majmui tushuniladi. Inson ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qobiliyatlar majmui xilma-xil bo'lganligi tufayli, nazariy va amaliy xarakterga ega bo'lgan. Masalan, «Insonni tarbiyalash mumkinmi? Yuqori yoki past tabiatli kishilar bormi? Inson xatti-harakatini aniqlashda irsiyat yoki ijtimoiy muhit muhimmi? Qanday o'ziga xos belgi va xususiyatlar insonni shaxs sifatida xarakterlab beradi? Insondagi hamma mavjud narsalar shaxs tushunchasi tarkibiga kiradimi?» – degan savollar tug'ilishi tabiiy. Insondagi hamma mavjud narsalar «shaxs» tushunchasi tarkibiga kirmaydi. Masalan, biologik xususiyatlar, yuzning tuzilishi, soch va ko'zlarning rangi, gavdaning katta yoki kichikligi va boshqalar shular jumlasidan.

Inson qachonki o'zini o'zi boshqarish qobiliyatiga ega bo'lganidan keyin shaxs darajasiga ko'tarilishi mumkin. Insonni shaxs darajasiga ko'taradigan omil avvalo uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari aqli, irodasi, kuzatuvchanligi, ijtimoiy funksiyalari, kelajakni ko'ra bilishi va dunyoqarashining kengligidir.

Ta'kidlash joizki, inson faoliyati biologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bugungi kunda shaxsning shakllanishida ijtimoiy omillar asosiy rol o'ynaydi. Biologik omillar esa rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuch sifatida zaruriy shart bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday inson o'ziga xos individual biologik xususiyatlar – asab, qon aylanish tizimi, organizmning rivojlanish darajasi va boshqalarga ega. Bu biologik omillar shubhasiz inson xatti-harakatiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi.

Insonning qaysi jihati shaxs tushunchasida namoyon bo'ladi. Insonda ikki xil tabiiy va ijtimoiy ehtiyoj mavjud. Tabiiy ehtiyojga barcha biologik ehtiyojlar kiradi. Ijtimoiy ehtiyoj - mehnat faoliyati, ijtimoiy faollik, ma'naviyat va boshqa shu kabilardan iborat.

Shaxs – insonning jismoniy tabiati emas, balki, ijtimoiy sifatidir. Shaxs ehtiyojlari uning manfaatlari orqali namoyon bo'ladi. Manfaatlar esa uni maqsadli faoliyatga yo'llaydi. Kishilarning ijtimoiy munosabatlari

ularning xulq-atvorida eng avvalo manfaatlar tarzida namoyon bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, shaxs faoliyatining maqsadi, mazmuni va mohiyatini ifodalaydi. Manfaatlarning maqsadga aylanishi shaxs faoliyati motivining oliy darajasidir.

Shaxsdagi ayrim psixologik xususiyatlar – iroda, xarakter, kuza-tuvchanlik, qobiliyat, temperament tug‘ma bo‘ladi. Lekin insoning shaxs darajasiga ko‘tarilishida bularning o‘zi yetarli bo‘lmaydi. Insoning shaxs darajasiga yetishishida ijtimoiy omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning tabiati uning madaniy qadriyatlarni o‘zlashtirishi, o‘zini ijtimoiy namoyon qilish qobiliyati bilan belgilanadi. Insonning bu qobiliyati jamiyatda o‘sadi va rivojlanib boradi. Inson – tarixiy jarayonlar subyekti sifatida o‘zini o‘zi anglagan va o‘z dunyoqarashiga ega bo‘lgan, o‘zining ijtimoiy funksiyalarini tushungan, hayotda o‘z o‘rnini topgan taqdirdagina shaxsga aylanib boradi.

Shaxs muayyan tarixiy sharoitdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jarayonida o‘zi mansub bo‘lgan ijtimoiy guruh manfaatlarini ifodalaydigan, ularni himoya qila oladigan, mustaqil fikrlash va muayyan vaziyatda mas’uliyatni o‘z bo‘yniga olib, mustaqil qarorga kela oladigan insondir.

Sotsiologiya tarixida o‘zining metodologik tuzilishi jihatidan farq qiluvchi shaxs to‘g‘risidagi nazariyalar ishlab chiqilgan. K. Marks va F. Engels tomonidan asos solingan shaxs ijtimoiy faoliyati hamda munosabat subyekti va obykti to‘g‘risidagi nazariya, CH. Kuli, R. Darendrof, R. Minton, R. Mertonlarning shaxs roli nazariyasi va boshqalar shu kabilardir.

Shaxs to‘g‘risidagi markscha nazariyada asosiy e‘tibor shaxs va jamiyatning o‘zaro munosabatiga qaratilgan bo‘lib, shaxsning moddiy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi va ongining muayyan xususiyatlarini aks ettiruvchi subyektiv jihatlari ko‘proq tadqiq qilingan.

Amerika sotsiologlari T. Znanetskiy va CH. Tomaslar asos solgan shaxs ijtimoiy xulqini o‘z-o‘zidan boshqarishining dispozision nazariyasida shaxsning dunyoqarashi va normativ qadriyat omillariga ko‘proq ahamiyat beriladi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, shaxsning ongi uning hayotdagi o‘rnini belgilaydi. Shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyati, g‘oyaviy va ma’naviy normalar uning faoliyatini belgilovchi asosiy omillardir.

Amerikalik Dj. Mid va R. Mintonlar tomonidan asos solingan sotsiologiyada shaxsning roli nazariyasi ham diqqatga sazovordir. Keyinchalik bu nazariya R. Merton va T. Parsons, G‘arbiy Olmoniyalik sotsiolog R. Darendroflar tomonidan yanada rivojlantirildi. Bu nazariya shaxsning “ijtimoiy mavqei” va “ijtimoiy roli” tushunchalari orqali izohlab beriladi.

Unga ko'ra, har bir inson muayyan ijtimoiy tizimda bir necha o'rinni egallashi mumkin. Uning har bir egallagan o'rni ijtimoiy mavqe deb ataladi. Shaxs o'z hayoti faoliyatida bir necha ijtimoiy mavqega ega bo'lishi mumkin. Binobarin, bu o'rinlardan biri uning asosiy ijtimoiy mavqeini belgilaydi. Bosh mavqe shaxsning egallab turgan mansabi bilan belgilanadi.

Shaxsning ijtimoiy roli nazariyasida belgilangan va erishilgan ijtimoiy mavqelar o'zaro farq qiladi. Belgilangan mavqe – shaxsning xizmati va xatti-harakatlaridan qat'i nazar, jamiyat tomonidan belgilab qo'yiladi. Shaxsning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, oilasi, zoti va boshqalar shular jumlasidandir. Erishilgan mavqelar deganda, shaxsning o'z xatti-harakati, qobiliyati bilan erishgan mavqei tushuniladi.

Belgilangan va erishilgan ijtimoiy mavqelarni M. Yang yaxshi yoritib bergan bo'lib, u shunday deydi: «Malika – bu belgilab qo'yilgan mavqe. Shohona merosga ega bo'lgan qiz hech narsa qilmasa-da, u kelajakda malikadir. U malika bo'lib tug'ilgan. U kelajakda kelishgan, xushbichim yoki beso'naqay, bo'yi baland yoki past, aqlli yoki aqlsiz bo'ladimi, baribir u malika bo'lib qolaveradi. Erkak bo'lish tug'ilish bilan bog'liq belgilangan mavqe, lekin er bo'lish erishiladigan mavqedir, u erkakning kelajakdagi xulq-atvori bilan bog'liq xolda kelib chiqadi. Qora tanlilik – belgilangan mavqe, lekin politsiya xodimi bo'lish – erishiladigan mavqedir. Hech kim politsiyachi bo'lib tug'ilmaydi. Erishiladigan mavqega har bir individning iqtidori, to'g'ri tanlov va faolligi orqali erishiladi».¹

An'anaviy jamoalarda mavqelar ko'p holda belgilangan bo'ladi va shaxsning oldindan kim bo'lishi, jamiyatdagi o'rni tug'ilishi bilan ma'lum bo'ladi. Erkak tug'ilishi bilan ovchi, baliqchi yoki harbiy bo'lishga tayyorgarlik ko'radi. Hozir ishlab chiqarish korxonalari rivojlangan davrda shaxsning qaysi kasbni tanlab olish erkinligi keng va ularga har taraflama imkoniyatlar yaratib berilgan.

Belgilangan va erishilgan mavqelar bir-biridan tubdan farq qiladi. Shu bilan birga ular kesishadi va o'zaro munosabatda ham bo'ladi. Masalan, ayollarga nisbatan, erkaklarda prezident yoki vazir bo'lish osonroqdir.

Ijtimoiy mavqe shaxsning muayyan ijtimoiy tizimda egallagan muayyan o'rini ifodalaydi. Ijtimoiy rol esa shaxsning ijtimoiy tizimda egallagan mavqei bilan bajariladigan faoliyati majmuini bildiradi.

¹ Qarang: *Rabbiej, Horwitz M. The arousal of ingroup – outgroup bias by chance win or loss // S.Sociol Psychol. 1969. col. 13.*

Shaxs jamiyatda ma'lum bir ijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Har qanday shaxs ijtimoiy amaliyot tizimiga mos keladigan u yoki bu ijtimoiy faoliyat turini amalga oshirishdagi ma'lum harakatlari bilan tavsiflanadi. Shaxsning ishlab chiqarish, sotsial, siyosiy va ma'naviy sohalaridagi harakatlari yig'indisi uning ijtimoiy funksiyasini tashkil qiladi.

Shaxsning u yoki bu ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishi hayot tajribalarini amaliy yoki nazariy jihatdan o'zlashtirganligiga bog'liq. Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy funksiyasi jamoat xavfsizligini ta'minlash, inson huquqlarini himoya qilish va odamlarning ehtiyojlari to'g'ri qondirilishini ta'minlashdir. Shaxsning u yoki bu ijtimoiy funksiyalarni bajarishi jamoatchilik fikri bilan baholanadi.

Shaxsning ijtimoiy funksiyasi va ijtimoiy faoliyat shakli jamiyat tuzilishini belgilab beradigan ishlab chiqarish usulining xarakteriga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham ba'zi tarixiy sharoitlarda shaxsni asoratga solish, bo'ysundirishga olib kelsa, boshqalarida esa erkin rivojlanishga imkoniyat yaratiladi.

Shaxs ijtimoiy funksiyani bajaruvchi sifatida ijtimoiy taraqqiyotning subyekti bo'lib hisoblanadi. Jamiyat harakati shaxslar tomonidan ma'lum ijtimoiy funksiyalarni, ijtimoiy harakatlarni bajarish natijasida amalga oshadi. Shaxsning subyektiv faoliyati ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtirishi va aksincha, sekinlashtirishi ham mumkin. Shaxsning ijtimoiy harakatlari, obyektiv qonunlar va halq ommasining talablariga mos holda olib borilsa, ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtiradi.

Ta'kidlash joizki, har qanday erkin va demokratik jamiyatda ham shaxs mutlaq erkin bo'la olmaydi. Chunki uning faoliyati har doim o'ziga bog'liq bo'lmagan ko'p omillar bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Shaxsning ijtimoiy faolligini oshirishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 43-moddasi muhim ahamiyat kasb etadi. Unda "Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi" – deb belgilab qo'yilgan.

Hozirgi kunda jamiyatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa barcha sohalarida vujudga kelayotgan yangi ijtimoiy munosabatlar tizimi, shaxsning turmush tarzidagi o'zgarishlarni hisobga olib borish, o'rganish masalasi ham sotsiologiyada katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Masalan, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitning o'zgarishi, bozor munosabatlariga o'tish munosabati bilan mamlakatimizda shaxsning ijtimoiy turmushida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Ularni o'rganish, tahlil qilish va tegishli xulosalar chiqarish sotsiologiya fanining hozirgi kundagi asosiy vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Barcha davlat organlari, jamoat tashkilotlari va mansabdor shaxslar, jumladan, ichki ishlar organlari xodimlarining vazifasi fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishdir. Bu o‘rinda ayniqsa, ichki ishlar organlari xodimlaridan har bir fuqaroning huquqlari qonun asosida mustahkamlanishi va uni hech kim tomonidan buzish mumkin emas ekanligiga ishonchni shakllantirish lozim.

Shaxsning shakllanishida sotsial va huquqiy normalarning o‘rni ham katta ahamiyat kasb etadi. Xatti-harakat va xulq-atvor, ularning norma va qoida odamlar ijtimoiy xatti-harakatlarining ma‘lum sotsial yo‘nalishlarini belgilab berish bilan birga, jamiyatni bir butun ijtimoiy tizim sifatida barqarorligiga yordam beradi.

Sotsial xatti-harakat normalari tizimi murakkab va ko‘p qirralidir. Uning tarkibiga huquqiy normalar, axloq, urf-odat, ijtimoiy tashkilot normalari, diniy normalar kiradi. Bularning hammasi birgalikda shaxs xatti-harakatini boshqarishning normativ tizimini tashkil qiladi.

Sotsial normalarning quyidagi asosiy belgilarini ajratib ko‘rsatish mumkin: a) imperativ (qat‘iy buyruq tarzidagi) shaxsning har qanday jamiyatga qarshi xatti-harakati jamiyat tomonidan aks-ta‘sirni yuzaga keltiradi; b) shaxs xatti-harakatini baholash va buyruq berish vaziyatlarining dialektik birligi; v) sotsial voqelikni aks ettirish va unga ta‘sir etish (boshqarish funksiyalari).

Shaxsning shakllanishi va jamiyatning barqarorligida huquqiy normalar o‘z o‘rniga egadir. Huquq kishilar xatti-harakatlari boshqarilishining normativlarini jamiyat a‘zolarining barchasi uchun majburiy ekanligini o‘zida ifoda etadi. Huquq normalarining boshqa axloqiy an‘anaviy normalardan farqli tomoni shundaki, ular aniq belgilangan rasmiy hujjatlarda muqarrar qayd etilgan bo‘ladi.

Jamiyatda hamma vaqt ham alohida kishilar, guruhlarining harakatlari jamiyat uchun foydali bo‘lavermaydi, chunki shaxsiy manfaat bilan ijtimoiy farovonlik har doim ham bir-biriga mos kelavermaydi. Yuridik huquqlar kishilarning xatti-harakatlarini tartibga solish, yaxshilashga yo‘naltirilgan bo‘lib, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni imkon boricha birlashtirishga harakat qiladi. Huquqiy-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda jamiyatni davlat tomonidan huquqiy tartibga solish, shaxslar xatti-harakatini boshqarishning asosiy usulidir.

Kishilar xatti-harakatini huquqiy tartibga solishda ular tomonidan shaxsning huquqiy normalarga munosabatining ikki darajasini ko‘rsatish mumkin.

- 1) normalarni anglagan holda to‘g‘ri va zaruriy bajarilishi;

2) normalarni amaliyotga joriy etish o‘rniga, ularni bajarmaslik;

Ikkinchi holat davlat tomonidan huquqiy majbur etishni qo‘llashga olib keladi. U yoki bu xatti-harakatni huquqiy tartibga solishning asosiy sharti fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarning to‘g‘ri qondirilishini ta‘minlashdir.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari

Inson biologik organizm sifatida dunyoga keladi. Ma‘lum vaqt o‘tgandan keyin u o‘z manfaatlariga, intilishlariga, yo‘nalishlariga, qadriyatlariga, maqsadlariga, o‘zga insonlarga nisbatan munosabatlariga ega odamga aylanadi. Inson bu holatga ijtimoiylashuv jarayoni orqali erishadi.

Ijtimoiylashuv individning jamiyatda to‘la huquqli faoliyat ko‘rsatishi uchun ular tomonidan ijtimoiy normalar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o‘zlashtirish jarayoni bo‘lib, bu jarayonda ular shaxs sifatida shakllanib boradilar. Ijtimoiylashuv jarayoni individ uchun bolalikda zarur bo‘lsa, bu jarayon uning butun umri mobaynida davom etadi. Birorta ham inson o‘ziga boshqa insonlar o‘tkazadigan ta‘siriz mavjud bo‘la olmaydi va bu uning xulq-atvorida hayotining turli davrlarida aks etadi.

Ijtimoiylashuv shunday hodisaki, bunda o‘z «Men»ini shakllantirayotgan individ o‘zi tegishli bo‘lgan guruh normalarini o‘zlashtirib borib o‘ziga xos betakror individ sifatidagi shaxsga aylanadi.

Insonning ijtimoiylashuvi murakkab, serqirra hodisa bo‘lib, tashqi muhit hamda maxsus tashkil qilingan va ongli ravishda yo‘naltirib turiladigan tarbiyaviy ishlar ta‘sirida amalga oshiriladi. Sotsiologiya insonning ijtimoiylashuvini, *birinchidan*, uning bashariyat yaratgan madaniyatni o‘zlashtirishida, *ikkinchidan*, shaxsning ijtimoiy muhit bilan bog‘liq xolda shakllanishida, *uchinchidan*, uning kishilar bilan normal muloqot qilishida, *to‘rtinchidan*, jismoniy va ruhiy jihatidan sog‘lom bo‘lishda ko‘radi.

Shaxsning ijtimoiylashuvi – murakkab va maxsus tashkil qilingan tarbiyaviy ishning ta‘siri natijasida amalga oshadi. Bu jarayon sotsiologiyada ikki asosda o‘rganiladi:

1) ijtimoiylashuvga o‘tmish madaniy merosining saqlanishi va uning avloddan-avlodga o‘tishi mexanizmi sifatida qaraladi;

2) bu jarayon inson shaxsining shakllanishiga ta‘sirida namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiylashuv shaxs tarbiyasiga nisbatan keng ahamiyat kasb etadi. Tarbiya – oldindan tashkil etilgan va rejalashtirilgan ijtimoiy faoliyatdir. Ijtimoiylashuv bundan tashqari shaxsga ta'sir etuvchi ijtimoiy-siyosiy hayot va turmush sohalaridagi obyektiv faktlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

Jamiyatni shakllantiruvchi mexanizmi sifatida ijtimoiylashuvning mohiyatini ochib beradigan bo'lsak, unda shaxsni bir vaqtning o'zida ham obyekt va ham subyekt sifatida ta'sirini ochib berish lozim.

Shaxs bilan ijtimoiy muhitning o'zaro bog'liqligi quyidagi uch asosda amalga oshadi.

a) individlar ijtimoiylashuvining boshlanishi, ya'ni individual tajribani o'zlashtirish;

b) individlarning o'zaro guruhlar bilan aloqasi;

d) individlarning bir butun jamiyat bilan aloqasi.

Individning ijtimoiylashuvi jamiyatdagi ma'lum ijtimoiy aloqa va munosabatlar ta'sirida amalga oshadi. Bu ijtimoiy aloqa va munosabatlarning asosini shaxs bilan kishilar o'rtasidagi, bolaning ota-onasi bilan, individlarning ijtimoiy guruhlar hamda umuman jamiyat bilan munosabati tashkil qiladi.

Ijtimoiylashuv, avvalambor, ijtimoiy muhitni individlar tomonidan o'zlashtirishning tabiiy jarayonini bu yerda individlarning hali o'zini anglamagan xolani o'zida ifoda etadi.. Shaxsning shaklanishi qonuniyatini tushunish uchun bu omil muhim ahamiyat kasb etadi. Bu shaxsni maqsadga yo'naltirilgan holda tarbiyalashga zid kelmaydi. Shaxsni shakllantirish jarayonidagi xususiyatlari avvalambor uning axloqiy norma va qadriyatlarni ongli o'zlashtirishga bog'liqdir. Shuning uchun ham ta'kidlash joizki, guruhning psixologik tuzilishi individning o'ziga xos xatti-harakatiga ta'sir etadi. Bu sotsiologik xatti-harakatlarning foydali yoki zararli bo'lishi bevosita guruhlardagi normalarning mazmuniga bog'liq.

Shaxsning ijtimoiylashuvi ijtimoiy muhitning ta'siri darajasi uning inson xatti-harakati, shaxsi bilan aloqasi orqali aniqlanadi.

Insonning ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi obyektiv tizimlarning turlariga mafkura, ta'lim va tashviqot, sotsial maqom, shaxsning roli va funksiyalarini ko'rsatish mumkin.

Shaxsning ijtimoiylashuvida ta'lim, tashviqot va mafkura tizimi alohida o'ringa ega. Bu bir tomondan, g'oyalarning vujudga kelishini qamrab olsa, ikkinchi tarafdan uni bu g'oyalarni ommaviy axborot vositalari orqali tashviqot qiladi.

Shaxsining *huquqiy ijtimoiylashuvi* uning umuman ijtimoiylashuv jarayonining ajralmas tarkibiy qismini tashkil qilib, hayot faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Inson hayoti yozib qo'yilgan va qo'yilmagan qonunlarga bo'ysunadi. Kishilarning xatti-harakatlarini imkon darajada belgilab beradigan qonunlar, huquqiy bilim va tajribalarni o'zlashtirish, zarur sotsial malakalarni asta-sekinlik bilan egallash, o'z huquqlarini anglab borish va ularga amal qilish, kishilar o'rtasidagi murakkab munosabatlar va sotsial institutlar bilan bo'ladigan munosabatlarni anglab, tushunib borish jarayonlari huquqiy ijtimoiylashuv deyiladi.

Huquq normalariga mos keladigan xatti-harakatlarni o'zlashtirib borish huquqiy ijtimoiylashuvni tashkil qiladi. Huquqiy ijtimoiylashuv – huquqiy himoya qilinadigan qadriyatlarning shaxsning qadriyatlari normasiga qo'shib borishidir.

Huquqiy ijtimoiylashuv jarayoni quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: birinchidan, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan vaziyatlarga baho berish mezonlarini o'zlashtirish; ikkinchidan, kishining o'ziga hamda butun jamiyatga daxldor bo'lgan qonun va qoidalarni bilib borishi; uchinchidan, bu qonun va qoidalardan qanday darajada foydalanish lozimligini o'rganishi. Inson jamiyatda o'rnatilgan qonun va qoidalarni faqat tushunibgina qolmay, balki mana shu qonunlar uning o'ziga ham daxldor ekanligi, bu qonunlar orqali nimalarga ruxsat etiladi-yu, nimalarga ruxsat etilmasligi, agar qonunlarga itoat qilmasa, qanday jazolar belgilanishi va qanday qonunlar orqali o'zini himoya qilishi mumkinligini bilib boradi.

Huquqiy ijtimoiylashuv shaxsning turli ijtimoiy guruhlarda o'zining sotsial rollarini tushunib va takomillashtirib borishi bilan bog'liqdir. Shaxs jamiyatda kishilar bilan ijtimoiy munosabatga kirishganida har xil rasmiy va norasmiy rollarni bajaradi. Shaxsning rasmiy rollari jamiyatdagi qonun va qonun osti hujjatlarida belgilab qo'yiladigan bo'lsa, norasmiy rollar bundan mustasno bo'ladi. Huquqiy ijtimoiylashuv jarayonini o'rganishda asosiy e'tibor rasmiy rollarga qaratiladi, chunki ular qonunlarda belgilab qo'yiladi.

Huquqiy ijtimoiylashuv shaxs ijtimoiylashuvining boshqa turlaridan quyidagi jihatlari bilan, ya'ni birinchidan, o'zining aniqligi; ikkinchidan, oldindan belgilab quyilgan maqsadga erishishga yo'naltirilganligi; uchinchidan, harakatlar mazmuni va mohiyatining aniqligi bilan ajralib turadi. Bajarilishi lozim bo'lgan rollar oldindan ma'lum qonun va qoidalar asosida belgilab quyiladi. Uzoq vaqt davomida saqlanib qoladigan barqaror ijtimoiy munosabatlar o'ziga xos huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradi, natijada har xil kasb bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy guruh

vakillari o'zlarining qonunlarda belgilab quyilgan majburiyatlari to'g'ri-sida bir butun tasavvurga ega bo'ladilar. Qonunlar shaxsning u yoki bu guruhdagi rasmiy maqomini belgilab beradi.

Inson o'zining kasbiy faoliyati yoki lavozimini o'zgartirganda, bir sotsial-demografik guruhdan boshqasiga o'tganda (balog'atga yetishi, turmush qurishi, pensiya yoshiga yetishi va boshqa holatlarda) mazkur tizimda qonun hujjatlarida oldindan belgilab qo'yilgan huquq va majburiyatlarning ijrochisiga aylanadi.

Kishilar o'rtasidagi o'zaro huquqiy munosabatlar, ularning kundalik turmushdagi munosabatlari, aloqalaridan boshqacha ajralgan holda uchraydi. Ular urf-odat va axloqiy normalar bilan birgalikda keladi. Ko'p hollarda bu munosabatlarga ularni boshqa guruhlardan ajratib turadigan kichik guruhlardagi o'zaro munosabat usullari ham katta ta'sir etishi mumkin. Shuningdek, shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi jarayoniga jamoani boshqarish tipi ham katta rol o'ynaydi va guruh boshqaruvchisining shaxs sifatida psixologik, individual xususiyatlari bevosita ta'sir etadi. Bu va boshqa omillar mazkur jamoada mavjud ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantiradi. Ba'zi hollarda guruh ichida qonunlarda belgilab qo'yilgan talablarga zid bo'lgan o'zaro munosabatlar tipi yuzaga keladi. Unda guruh ichida noqonuniy va hatto kriminal munosabatlar ham yuzaga keladi. Tabiiyki, bunday normalardan og'ish g'arazli maqsadlarni amalga oshirish uchun, avvalo guruh manfaati, qolaversa boshqaruvdagi birinchi shaxs manfaatlari uchun amalga oshiriladi. Bunday holatlar sobiq sovet tuzumidan keyin o'tish davrida o'z kuchini yo'qotgan ayrim eski qonunlar ommaviy ravishda deyarli rad etilib, yangi yuridik qonunlar hali shakllanib bo'lmaganligi uchun keng tarqaldi. Alohida korxonalar va tashkilotlarga mustaqil xo'jalik yuritish imkoniyatlarining berilishi va davlat mulkini xususiyashtirish jarayonlari ba'zi rahbar shaxslarga davlat mulkini noqonuniy o'zlashtirishga asos yaratib berdi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng tarixiy vaziyat shuni ko'rsatdiki, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining eski qolipdagi ko'rinishlari o'zini oqlay olmay qoldi, yangilari esa hali ishlab chiqarilmaganligi sababli, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jarayonida ham qonun va qonunchilik hujjatlariga ishonchning yo'qolishiga va uning obro'sizlanishiga olib keladi. Sotsiologiyada bu *sotsial anomiya nazariyasi* deb nomlanadi.

Sotsial anomiya nazariyasi shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi tuzilishi jamiyatda bir butun xolda amalga oshirilayotgan jarayonlar bilan bog'liq ekanligini tushunishga yordam beradi. Qachonki jamiyatdagi sotsial normalar va hayotning qadriyatlariga aylangan yo'nalishlar shaxsning

hayot faoliyati uchun ilg'or yo'nalish va qadriyatlarga aylangandagina, shaxsda muayyan ong va xatti-harakatlar shakllanadi. Natijada u mazkur tarixiy sharoitda jamiyat uchun nima yaxshi-yu, nima yomon, nima foydali-yu, nima foydasiz ekanligi bilan hisoblashib boradi. Bu, o'z navbatida, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining fundamental asosiga aylanadi.

Har bir yosh avlod turli xil ijtimoiy munosabatlar tizimi va ma'lum ijtimoiy guruhlarda ulg'ayib borar ekan, jamiyatning sotsial-siyosiy, madaniy, huquqiy, iqtisodiy tuzilishini tashkil qiluvchi qadriyatlar bilan munosabatda bo'ladi va moslashib boradi. Ular asosida ham qonuniylashtirilgan, ham sotsial-psixologik, axloqiy normalar yotadi. Shuning uchun ijtimoiy va huquqiy munosabatlar ijtimoiylashayotgan shaxs tomonidan tabiiy, odatiy zarurat sifatida baholanadi.

Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi avvalambor, mehnat jamoalari, kichik guruhlar va alohida sotsial institutlar bilan barqaror munosabatlar natijasida, tarixan tarkib topgan siyosiy tuzum ostida shakllanadi. Ular ko'p hollarda qonun kuchi bilan mustahkamlanadi. Shaxs tomonidan barqaror va o'zaro huquqiy munosabatlarning o'zlashtirib borilishi, ularning jamiyat va hokimiyat ishlarida ishtirok etishini kafolatlaydi. O'z navbatida, jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy-siyosiy qonunlar va ijtimoiy normalarga rioya qiladigan shaxslar jamiyatdagi mavjud siyosiy tuzumning barqarorligiga ishonch hosil qilib, uning asosini tashkil qiladilar. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi hukmron siyosat nuqtai nazaridan shaxs komformligining shakllanishidir.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, u o'ziga ta'sir etuvchi bevosita va bilvosita omillarga ham bog'liqdir.

Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga ta'sir etuvchi bevosita omillarga birinchi navbatda ta'lim tizimi orqali maqsadga yo'naltirilgan huquqiy munosabatlarni o'rgatish va huquqiy madaniyatni uzluksiz targ'ib va tashviq qilish kiradi. O'zbekistonda huquq sohasida amalga oshirilgan ishlarni ham shunga kiritish mumkin.

Huquqiy ijtimoiylashuvning birinchi tipiga huquqiy ta'lim va tashviqot kiradi. Huquqiy ta'lim boshqa ta'lim yo'nalishi singari uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, tarbiya usullari va pedagogika fanlarining barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda uzluksiz amalga oshiriladi. Maxsus ta'lim davomida materiallarni tushuntirish orqali shaxsda qonun normalarining legitimligi, ularning mazmun va mohiyatini har tomonlama tushuntiriladi.

Huquqiy tashviqot ommaviy ma'ruzalar o'qish, plakatlar chiqarish, reklama, OAV orqali amalga oshirib boriladi. Bular samarali bo'lishi

uchun oldindan o‘ylab, puxta ishlab chiqilishi kerak. Ular hammaga tushunarli va estetik jihatdan o‘ziga tortadigan bo‘lishi lozim. Bu vazifalarning barchasi huquqiy munosabatlarni shakllantirish va targ‘ib qilish bilan shug‘ullanadigan ijtimoiy va yuridik institutlarning zimmasiga yuklatiladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining ikkinchi tipi omillariga kishilarning qonunlarda belgilab qo‘yilgan huquqlarini himoya qilish uchun qonunchilik organlariga murojaat qilib, uning natijasidan imkon boricha qoniqish hosil qilishlarini kiritish mumkin. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining uchinchi tipi omillariga qabul qilinayotgan qonunchilik hujjatlarining ochiq-oydinligi va legitimligini, eng asosiysi, jamiyatdagi barcha yuridik institutlar, davlat organlarining mana shu qonunlarga qat’i itoat etishini kiritish, joiz. Har qanday qaror, har qanday sharoitda va har qanday tayyorlanish bosqichida har bir shaxs va fuqaroga tushunarli bo‘lishi kerak. Bu o‘rinda, ta’kidlash joizki, qabul qilingan qaror yoki uning amalga oshirilishi mansabdor shaxsning individual xususiyatlari, kayfiyatlari va g‘arazli manfaatlariga bog‘liq bo‘lib qolishi kerak emas.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining to‘rtinchi tipi omillariga ijtimoiy guruhlarning qadriyatlar, axloqiy normalar va urf-odatlariga juda yaqin bo‘lgan o‘zaro ishonch munosabatlari kiradi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining bilvosita omillariga jamiyatda moddiy ishlab chiqarish va ma’naviy hamda madaniy sohalarning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligi kiradi. Jamiyatning ijtimoiy turmush sohalari to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan taqdirda shaxsning huquqiy ijtimoiylashuviga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etmasa-da, biroq davlat qonunchilik hujjatlariga ishonch hissini uyg‘otadi, uning xulq-atvoriga ijobiy ta’sir etib boradi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turadigan konstitutsiyaviy qonunlar ham shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining bilvosita omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Shu bilan birga shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining nisbatan keng tarqalgan omillaridan biri bu atrofda kishilarning qonunlarning legitimligiga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo‘lishidir.

Shunday qilib, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jamiyat huquqiy tizimi to‘g‘risidagi mexanik tarzda axborotlar yig‘indisidan iborat bo‘lib qolmay, mazmunan o‘ta murakkab jarayondir. U yuridik tashkilotlar faoliyatiga mas’uliyatli, chuqur ilmiy nuqtai nazardan yondashishni talab qiladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari. Uning obyektiv omillariga aholi asosiy qismining turmush tarzi va

farovonligi, jamiyatda olib borilayotgan siyosiy-huquqiy amaliyot, ya'ni joriy qonunlarning amaliyotga qanday darajada tatbiq etilishi va shu qonunlarga fuqarolarning amal qilishi kiradi.

Agar hukmron siyosiy hokimiyat huquqiy davlat ko'rishga yo'naltirilgan bo'lib, jamiyatda demokratik prinsiplar qaror topayotgan bo'lsa, jamiyatning huquqiy tizimida umuman ijobiy muhit shakllanadi. Bunday siyosat shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi jarayoniga shubhasiz ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aks holda, jamiyat huquqiy tizimida qonunlarga munosabat salbiy bo'ladi.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvida mafkuraviy tarbiya muhim rol o'ynaydi. Faylasuf olim A. Ochildiyevning ta'kidlashicha, "mafкура shaxsning ijtimoiy tasavvurlari, bilimlari, qadriyatlar tizimi, hayotiy yo'nalishlarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, mafkuraviy tarbiya, ya'ni shaxsning jamiyat hayoti, uning taraqqiyot qonunlari, kuzatilayotgan hodisa, jarayonlarni nechog'lik to'g'ri va aniq tushunishi, o'rinli va adolatli baholashi, qanday maqsadlarni ko'zlab faoliyat olib borishi masalasi har doim hayotiy ahamiyatga ega bo'lib qolaveradi."¹ Mafkurasi bo'lmagan va unga asoslangan tarbiya tizimini yaratmagan jamiyat umuman mavjud emas.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining subyektiv omillari.

Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining *subyektiv omiliga birinchi* navbatda shaxsning o'zi kiradi. Shaxsning avvalo o'zini o'zi tarbiyalash, o'zini inson sifatida shakllanishga yo'naltirish shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi subyektiv omillarining asosiy belgilovchisi hisoblanadi. *Ikkinchidan*, ota-onalar, qarindoshlar-urug'lar, yaqin tanishlar, jamoa a'zolari va boshqalar shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining muhim omillariga kiradi. *Uchinchidan*, jamiyatning yuridik institutlari va boshqa ta'lim-tarbiya muassasalari shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining alohida subyektiv omillarini tashkil qiladi. Ijtimoiy institutlar esa shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining subyektiv omillari sifatida shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining aniq maqsadlari mazmuni, metodikasini belgilab beradi, ya'ni shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi uchun o'z ehtiyojlarini qondirishga ko'maklashadi.

Madaniyat yaxlit holda shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari sifatida namoyon bo'ladi va shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining yo'nalishlarini belgilab beradi. Shunday qilib, shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi shaxsning o'z ichki dunyosida amalga oshadigan murakkab va bir butun jarayondir.

¹ *Очилдиев А. С.* Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Т., 2004. – Б. 123.

Shaxsda deviatsiya (og‘ish) holatlarining yuzaga kelish sabablari

Deviatsiya (lot. – deviatio – og‘ish) shaxs xulqining jamiyatda qabul qilingan normalardan og‘ishini anglatadi. Ko‘p hollarda uning natijasi sanksiya berish bilan yakunlanadi. Kishilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni buzadigan, jamiyatga unchalik ko‘p zarar yetkazmaydigan og‘ish shakllari ham mavjud. Ular jamoatchilik fikri orqali tartibga solib turiladi.

Shaxs xulqini og‘ishini o‘rganish – sotsiologiyaning eng qiziq va murakkab mavzularidan birini tashkil qiladi. Chunki, ijtimoiy norma va qadriyatlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, qoidalarni buzish tiplari ham shunchalik ko‘p bo‘ladi. Bundan tashqari, turli madaniyatlar, shuningdek submadaniyatlarning normalari bir jamiyat ichida ham bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun bir jamiyat uchun oddiy hol hisoblangan narsa boshqasida normadan og‘ish sifatida baholanishi mumkin. Masalan, nasha chekish – Britaniya madaniyatida normadan og‘ish hisoblanadi, spirtli ichimlik ichish esa og‘ish hisoblanmaydi. Yaqin Sharq mamlakatlarida buning mutlaqo aksi kuzatiladi.

Deviatsiyani guruh yoki jamiyatda ko‘pchilik odamlar tomonidan qabul qilingan norma va normalar yig‘indisiga mos kelmaslik deyish ham mumkin. Jamiyatda normalarga to‘la amal qiladigan va undan og‘adigan odamlar o‘rtasida chiziq tortib ajratish mumkin emas. Chunki xulq-atvorning umumiy qoidalari ko‘pincha buziladi. Masalan, avtobus yoki boshqa transport vositalaridan foydalanganda yo‘l chiptalarini to‘lamasdan yurish, ishxonalardagi ba‘zi buyumlardan shaxsiy manfaat yo‘lida foydalanish va shunga o‘xshash boshqa mayda-chuyda xatti-harakatlarga yo‘l qo‘yiladi.

Deviatsiya faqat individual tarzda yuz bermay, balki guruhiy bo‘lishi ham mumkin. Bunga uyushgan guruhlar tomonidan jinoyat sodir etilishini misol qilsa bo‘ladi.

Deviatsiya ijobiy va salbiy ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Umuman deviatsiya sog‘lom demokratik, o‘z taraqqiyot yo‘lini to‘g‘ri belgilab olgan jamiyatda salbiy rol o‘ynaydi. Lekin shunga qaramay, ba‘zi hollarda, deviatsiya ijobiy ham bo‘lishi mumkin. Deviatsiya holatlari avvalgi qabul qilingan qonun normalari eskirgan, jamiyat taraqqiyot darajasiga javob bermaydigan, xalq ommasi ular asosida yashashni istamagan vaqtda ijobiy bo‘lishi mumkin. Bunga misol tariqasida ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan sobiq sovet tuzumidan o‘tib kelgan ijtimoiy normalarga bo‘lgan munosabatni ko‘rsatish mumkin. Salbiy deviatsiya

alohida shaxs hayotiga va umuman, jamiyatga katta zarar yetkazadi hamda bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi.

Cotsiologiyada «deviatsiya» bilan birga «delinkvent» tushunchalari bir-biriga yaqindir. Biroq ularni bir-biri bilan aynanlashtirish noto'g'ri.

Delinkvent (lot. delinquens – huquqbuzar, jinoyatchi) jamiyatda qonunda belgilangan huquqiy normalardan og'ishni anglatadi. Shaxs delinkvent holatida deviatsiyadan farqli ravishda jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortilish bilan yakunlanadi.

Sotsiologiya fani delinkvent ko'rinishlarini jamiyat rivojiga katta zarar yetkazuvchi illat sifatida qoralaydi va uning vujudga kelish sabablari va bartaraf etish yo'llarini tadqiq qiladi. Umuman, shaxsning xulq-atvor qoidalarini buzadigan xatti-harakatlar tasnifi murakkab bo'lib, bu borada sotsiologiya va psixologiya fanlarida xar xil yondashuvlar mavjud. Shaxs xulqining og'ishini sotsiologik tushunishga yaqinroq bo'lgan tipologiyani R. Merton o'zining sotsial anomiya nazariyasida beradi. U shaxsning hayotiy vaziyatlariga bog'liq bo'lgan beshta tipini alohida ajratib ko'rsatadi, bular: 1) hayot vaziyatlariga moslashib ketadigan inson – konformist; 2) o'z maqsadiga qolipga solinmagan (nestandard) usullar orqali erishadigan inson – innovator; 3) amaldagi qonun va qadriyatlarni tashqi tarafdin maqullagani bilan ularni qabul qilmaydigan, uning uchun o'tmishdagi axloqiy norma va qadriyatlar muhim bo'lgan inson – ritualist; 4) mavjud norma va qadriyatlarni inkor etadigan, lekin ijtimoiy borliqqa qarshilik ko'rsatmaydigan, o'zining dunyoqarashi asosida yashaydigan inson – eskeytist; 5) barcha kishilar tarafidan e'tirof etilgan ijtimoiy norma va qadriyatlarni inkor etadigan inqilobchi inson – isyonchi.

X. Bekker shaxs xulqining deviatsiya holatlari tabiatini o'rganib, uni ikki toifaga ajratadi. Birinchisi, har bir insonning hayot faoliyatida bilib yoki bilmay qilgan kamchilik va xatolari natijasida unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan birlamchi og'ishi. Bu xato va kamchilikka umum e'tirof etgan normalardan og'ish holatida bo'lishiga qaramay, xulqning atrof-dagilar tomonidan og'ish holatida deb e'tirof etilmasligi u bilan murosa qilinishini. Ikkinchisi, insonlarning qabul qilingan ijtimoiy normalardan uzluksiz og'ishlari, atrof-dagilar va jamiyat uchun xavf tug'diradigan xatti-harakatlarni kiritadi.

Ikkinchi toifadagi og'ish holatlari jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyovandlik, fohishabozlik, suitsid (o'z joniga qasd qilish) ko'rinishlarida namoyon bo'ladi..

Jinoyatchilik. Jinoyat – shaxsning insoniylik chegarasidan chiqishi-dir. Jinoyatni birorta jamiyat yo'q qila olgan emas. Shunga qaramay,

jamiyatning asosiy vazifasi har qanday jinoyatning oldini olish va uni imkon qadar kamaytirishdir.

Belgiyalik matematik, statist olim L.A.Ketle o'zining "Ijtimoiy fizika" asarida jinoyatchilikning vujudga kelishida bir qancha omil sabab bo'lishini qayd etib, uni jamiyatning ijtimoiy holati, kishilarning turmush darajasi, individ bilan ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarning susayishi va boshqa omillar bilan bog'liqligini e'tirof etadi.

Bugungi kunda sotsiologik tadqiqotlar ham sodir etilayotgan jinoyatlarning aksariyati iqtisodiy yetishmovchiliklar, huquqiy ong va madaniyatning pastligi, ta'lim va tarbiyaning yetarli darajada emasligi, ijtimoiy nazoratning samarasizligi va boshqa obyektiv va subyektiv omillar bilan bog'liq ekanligini tasdiqlamoqda. Shu bois ichki ishlar organlarining har bir xodimi jinoyatlarning oldini olish va ularga qarshi kurashda shu omillarga e'tibor berishi lozim. Buning uchun albatta ulardan kuchli bilim va mahorat talab qilinadi.

Ichkilikbozlik. Bugungi kunda jamiyat hayotini ichkiliksiz tasavvur etib bo'lmay qoldi. Chunki, har qanday maraka, tug'ilgan kun, to'y va oilaviy bayramlar, do'stlar bilan uchrashuvlar, spirtli ichimliksiz o'tkazilmayapti. Bu keyinchalik ayrim shaxslarning ichkilikka mukkasidan ketishga olib kelmoqda. Mazkur illat axloq bilan bog'liq holda yuzaga kelsa-da, aksariyat xollarda ba'zi kishilarni jamiyat uchun katta zarar keltiradigan jinoyatlar sodir etishiga olib kelmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra bezorilikning 90%, nomusga tegishning 90% va boshqa jinoyatchilikning 40% ichkilik bilan bog'liq holda sodir etiladi.

Giyovandlik (narkomaniya, yun. Narke—karaxtlik va mania—ehtiros) narkotik moddalarni iste'mol qilish oqibatida shaxsning ruhiy va ijtimoiy voyaga yetishi sekinlashadi va undan ijtimoiy muammolar kelib chiqadi. Giyovandlik natijasida og'ir ijtimoiy oqibatlarga olib boruvchi jinoyatlar sodir bo'ladi. Giyovandlik hali aqlini yig'ib olmagan yoshlarni nogiron, ishga layoqatsiz, kelajagini barbod qilmoqda. Giyovandlikka qarshi kurashda huquqiy, tibbiy va maxsus usullardan foydalaniladi. Bundan tashqari, mamlakatda ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy xarakterdagi maxsus usullardan ham foydalanib, giyovandlik yo'lga kirishi ehtimol bo'lgan shaxslarni bu illatdan qaytarish ishlari olib borilmoqda.

Fohishabozlik. Fohishabozlikni pul evaziga jinsiy mayl ko'rsatilishi, deb ta'riflash mumkin. Fohishabozlik iborasi XVIII asrning oxirida fanga kirib kelgan. Uning vujudga kelishi kichik qishloq jamoalarining yemirishi, katta shaharlarning paydo bo'lishi va ijtimoiy munosabatlarning tijoratlashuvi bilan bevosita bog'liq. Ajralishlar sonining o'sishi nochor

ahvolga tushib qolayotgan ba'zi ayollarni fohishalikka yetaklaydi. Shuningdek, fohishabozlik ko'p xollarda ayollarning ijtimoiy hayotdagi ahvoli, ularning axloqiy ta'lim va e'tiqodlarining buzilishi bilan bog'liq. Bundan tashqari ko'pgina ayollar o'zlarining tirikchiliklarini yaxshilash uchun, ba'zilari esa turmushidan noroziligi va kasalligi tufayli ham bu yo'lga kiradi. Odamlar azaldan bu yo'lda tirikchilik qiladiganlarni qoralab kelganlar.

Suitsid – o'z joniga qasd qilish. Suitsid ko'p xollarda ma'lum bir muammoning yechilmasligi tufayli sodir bo'ladi. Insonning qiyinchiliklar oldida irodasizligi, ruhiy tushkunlik holatida uning o'z joniga qasd qilishi orqali kechadi. O'z joniga qasd qilish harakati insonning jinsi, yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy va oilaviy holatlari bilan bog'liqdir.

O'z joniga qasd qilish xollari bugungi kunda ko'proq rivojlangan mamlakatlar ulushiga to'g'ri kelmoqda. Ayniqsa bu 55 yoshdan so'ng va 20 yoshgacha bo'lgan yoshlar o'rtasida ko'proq uchramoqda. Statistika ma'lumotlarining ko'rsatishicha, o'z joniga qasd qilishlar shahar joylarida yakka yashaydigan kishilar o'rtasida ko'proq sodir etilmoqda.

Yuqorida qayd etilganlaridan tashqari mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, mutaassiblik (fanatizm) kabi salbiy holatlar ham qabul qilingan ijtimoiy normalardan og'ishning e'tibor talab qiladigan ko'rinishlaridan hisoblanadi.

Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqtai nazarlarining shakllanishiga, ularda deviant xulq-atvoriga nisbatan ijtimoiy faol munosabatlarning tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar, tashkilotlar rahbarlarining o'rni va roli kattadir. "Ba'zilarga mumkin, boshqalarga mumkin emas", "hozir yaxshi, ertaga yomon" va shu kabi munosabat holatlarining ikkilamchi fe'l-atvor shaklida, ya'ni parallel standartlar yo'nalishida amal qilishiga izn berish juda xavfli. Shu bois, har qanday holatda ham mansabdor shaxslar, turli jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalarining rahbarlari, pedagog va tarbiyachilar, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor normalarini buzishi qat'iy qoralanadi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining shaxsini shakllantirish masalalari

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining shaxsini shakllantirish serqirra va mas'uliyatli vazifadir. Ular davlat manfaatlarini yo'lida, huquqiy normalarga rioya qilgan holda, o'zlari xizmat ko'rsatayotgan

hududda yashovchi barcha fuqarolarning millati, jinsi, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, himoya qiladilar.

Ma'lumki hozirgi kunda huquqiy masalalarini keng tushunib chuqur tahlil qiladigan, amaliyotga tatbiq eta oladigan mutaxassislar jamiyatimiz uchun juda zarur. Albatta, bunday sermashaqqat va ko'p bilim, chidam, iroda, halollik talab qiluvchi faoliyatni amalga oshirish ichki ishlar organlari xodimlaridan yuksak mas'uliyat va sabr-toqat talab qiladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining shaxsini shakllantirish yetuk huquqshunos mutaxassislarni tayyorlash vazifasi bilan chambarchas bog'liq. Ular huquq normalarini targ'ib qilishlari, jinoyatlarning oldini olishlari va jamiyatimiz barcha fuqarolarining manfaatlarini har taraflama muhofaza qilishlari zarur. Shuning uchun ham ularning huquqiy bilimlarini oshirish, huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

«Bugungi kunda ichki ishlar idoralari saflarida Vatanimiz manfaatlariga sadoqatli, munosib o'g'il-qizlarimiz xalqimizning tinch va osoyishta hayotini asrash yo'lida murakkab vazifalarni ado etib kelmoqda»¹.

Shu munosabat bilan bugungi kunda IIV Oliy ta'lim muassasalari, xususan, IIV Akademiyasida tahsil olayotgan tinglovchilarga jismonan baquvvat va har taraflama yetuk mutaxassis bo'lib yetishish uchun keng imkoniyatlar yaratilgan. Akademiyada o'qitilayotgan huquqiy fanlar tinglovchilarning sohadagi huquqiy bilimlarini, huquqiy ong va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Ichki ishlar organlari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati fani esa ularning xulq-atvori, axloqi, estetik bilim va mahoratini shakllantirib borsa, falsafa, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlar ularning dunyoqarashi, ma'naviyatini boyitadi. Chunki militsiya safida xizmat qiladigan har bir xodim keng falsafiy mushohada qila oluvchi, estetik jihatdan go'zal, ma'naviyati boy, ma'rifatli, yetuk va barkamol inson, shaxs bo'lishi kerak.

Ular xalq bilan muloqotda pedagoglik, psixologik xislatlarini namoyon qila bilishlari lozim. Shuningdek, Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov e'tirof etganlaridek, ichki ishlar organlari xodimlari qaddi qomati kelishgan, chehrasi yorug', istarasi issiq, ozoda va tartibli kiyingan hamda boshqalarga o'rnak bo'ladigan darajada intizomli bo'lishi lozim. Ular xalqning osoyishtaligini ta'minlashda o'z kasbiga mehr qo'yib vijdonan mehnat qilishlari, xalqimiz esa o'zlarining shunday posbonlari va himoyachilari borligiga ishonib faxrlanib yurishlari lozim.

¹ *Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари ходимларига байрам табриги / Постда. – 2007. 25 окт.*

Savol va topshiriqlar

1. Sotsiologiya fanining shaxsni o'rganishda boshqa ijtimoiy-huquqiy fanlardan farqi nimada?
2. Shaxs deb kimga aytish mumkin?
3. Individ, inson va shaxsning farqlari haqida tushuntirib bering.
4. Shaxsga xos belgilar nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Amerikalik Dj. Mid va R. Mintonlar tomonidan asos solingan sotsiologiyada shaxsning roli nazariyasining ahamiyati nimada?
6. Belgilangan va erishilgan ijtimoiy mavqelar deganda nimani tushunasiz?
7. Shaxsning shakllanishida biologik omillarning roli to'g'risida so'zlab bering.
8. Shaxsning shakllanishidagi ijtimoiy omillarning ta'siri haqida bayon qiling.
9. Shaxs ijtimoiylashuvi deganda nimani tushunasiz?
10. Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvi haqida fikringizni bildiring.
11. Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari haqida so'zlab bering.
12. Deviatsiya nima?
13. Shaxsda deviatsiya (og'ish) holatlarining yuzaga kelish sabablari haqida tushuntiring.
14. Deviatsiya (og'ish) turlari haqida gapirib bering.
15. Deviatsiya va delinkventning farqini tushuntiring.
16. Ichki ishlar organlari xodimi qanday shaxs bo'lishi kerak, fikringizni bildiring.

Adabiyot

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003. – Б. 10.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3.–Т., 1996.–Б. 352, 353.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари ходимларига байрам табриги // Постда. – 2007.– 25 окт.
4. Абдурахмонов Ф. Р., Саитходжаев Х. Б. Социология. – Т., 2000.– Б. 142 – 164.
5. Алексеев Н. Б. Социология. – М., 2000. – Б. 29–39.
6. Волкова Ю. Г., Мостовая И. В. Социология. – М., 1998. – Б. 167 – 186.
7. Очилдиев А.С. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Т., 2004.– Б. 123.
8. Осипов Г. В., Москвичев Л.Н. Социология. – М., 2003. – Б. 180–233.
9. Социология / Проф. В. М. Каримова тахрири остида. – Т., 2000. – Б. 101– 109.
10. Социальное развитие и уровень жизни население в Узбекистане. Статистический сборник. – Т., 2005. – С. 166– 68.
11. Умумий социология / Илмий муҳаррир фалсафа фанлари доктори М.С. Алиқориев. – Т., 1999. – Б. 42–48.
12. Фролов С.С. Социология. – М., 1994. – С. 56–96.
13. Хан С.М., Хан В.С. Социология. – Т., 1999. – С. 170–188.
14. Энтони Гидденс. Социология. – Т., 2002. – Б. 141–85.
15. Rabbiej, Horwitz M. The arousal of ingroup – outgroup bias by chance win or loss // S.Sociol Psychol. 1969, col. 13.

9-mavzu. ANIQ SOTSIOLOGIK TADQIQOTLAR VA ULARNING HUQUQNI MUHOFAZA QILISH ORGANLARI UCHUN AHAMIYATI

1. Sotsiologik tadqiqot dasturi, uning tuzilishi va vazifalari.
2. Sotsiologik axborotni yig'ishning asosiy metodlari: kuzatish, ijtimoiy eksperiment, hujjatlar tahlili, so'rov, suhbatlashish, anketalashtirish, saralash.
3. Sotsiologik tadqiqot natijalarini umumlashtirish va tahlil qilish.

Sotsiologik tadqiqot dasturi, uning tuzilishi va vazifalari

Sotsiologik tadqiqotlarni amalga oshirish uning ilmiy asoslangan dasturini tayyorlashdan boshlanadi. Dastur ijtimoiy hayotdan kelib chiqqan bo'lib, ilmiy-nazariy jihatdan puxta ishlangan bo'lishi lozim. Puxta va pishiq ishlab chiqilgan sotsiologik tadqiqot dasturi har qanday tadqiqotni muvaffaqiyatli amalga oshirishning kafolatidir.

Sotsiologik tadqiqot dasturini ishlab chiqish jarayonida ikki asosiy talabga rioya qilish muhimdir. Birinchidan, ishlab chiqilgan nazariy umumlashmalardan aniq tadqiqot jarayonlariga o'ta bilish va ikkinchidan, olingan natijalar, faktlar, yig'ilgan empirik materiallardan nazariy umumlashmalarga, ilmga qayta bilish ko'nikmalariga ega bo'lish. Bu ikki talabga rioya qilish bir tomondan sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishni tizimli yo'lga qo'yish, jamiyat ijtimoiy muammolarini tadqiq etish ishlarini uzluksiz amalga oshirishni ta'minlasa, ikkinchi tomondan, ilm-fan turli sohalarining uzviy rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sotsiologik tadqiqot dasturi asosan, nazariy-metodologik va ish tartibi (protsedura) bo'limlaridan iborat.

Nazariy-metodologik bo'limga muammoni qo'yish, tadqiqotning maqsadi va vazifalari, tadqiqotning obyekti va predmetini aniqlash, obyektning tizimli tahlili, tushunchalarning nazariy va empirik interpretatsiyasi, gipotezani aniqlash kiradi.

Ish tartibi (protsedura) bo'limga tadqiqotning qat'iy rejasini tuzish, tadqiqot metodi va texnikasini tanlash, olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish, olingan natijalarning nazariy interpretatsiyasi kiradi.

Sotsiologik tadqiqot dasturining asosiy vazifasi belgilangan sotsiologik tadqiqotning maqsad va vazifalaridan og'ishmay, to'g'ri va o'z

vaqtida muvaffaqiyatli amalga oshirishni nazarda tutadi. Sotsiologik tadqiqot dasturi mukammal va puxta ishlab chiqilmagan bo'lsa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi, tadqiqot jarayonida sarflangan xarajatlarni qoplamaydi va moddiy zarar keltiradi.

Dasturning nazariy-metodologik bo'limi. Muammo qo'yish. Har qanday sotsiologik tadqiqotning boshlang'ich nuqtasi muammoni qo'yishdir. Sotsiologik tadqiqotning muammosini jamiyat va uning tarkibiy tuzilmalari ma'lum ijtimoiy-hududiy va ijtimoiy-etnik qatlam, ishlab chiqarish korxonalari, shahar va qishloqlar hamda boshqa turli ijtimoiy birlashmalarda kishilar o'rtasida har xil qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar va noroziliklar yuzaga kelishi mumkin. Jamiyatda yuzaga keladigan ijtimoiy muammolar ko'lami jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba'zi muammolar jamoa yoki tashkilot doirasidan chetga chiqmaydi, ba'zilar esa ma'lum mintaqqa, millat, etnik guruh o'rtasida yuzaga keladi, ayrimlari esa bir butun jamiyat miqyosida, hatto global xarakterga ega bo'ladi. Birinchi navbatda kishilar o'rtasidagi qarama-qarshilik va ziddiyatlarning tugunlarini yechish maqsadida muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirgan barcha sabablar, omillar har taraflama o'rganilib, tadqiqotning ilmiy muammosi qo'yiladi. Ilmiy muammoning qo'yilishi muayyan soha amal qilayotgan bilimlar hamda amaliy andozalar doirasidan qoniqmaslik, bu bilimlar chegarasini kengaytirishga ehtiyoj natijasida yuzaga keladi. Muayyan tadqiqot boshlangunga qadar ma'lum bilimlar doirasida hamisha xam ijtimoiy muammoli vaziyat hal etilavermaydi. Odatda ijtimoiy muammo amaliy vositalar bilan hal etilmagan holatlardagina ilmga, tadqiqot o'tkazishga murojaat qilinadi. Bu murojaat ilmda "ijtimoiy buyurtma" deb ataladi. Shu bilan birga sotsiologik tadqiqotlar sotsiologning shaxsiy tashabbusi bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Ammo sotsiologning shaxsiy tashabbusi ham real hayot muammolari asosiga qurilishi shart. Ilmiy muammoda ijtimoiy tizimning rivojlanishi va amaliy faoliyatida yuzaga keladigan ziddiyatlar u yoki bu holda aks ettirilishi lozim. Masalan, jamiyatda jinoyatchilikning o'sib borishi muammosini o'rganish lozim bo'lsa, sotsiologik tadqiqot orqali bu masalaning nazariy va amaliy jihatlari aniqlanishi mumkin. Jinoyatchilikni yuzaga keltiruvchi omillarni o'rganish uning nazariy jihatini tashkil qilsa, bu masalani bartaraf etish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqish amaliy jihatini tashkil qiladi. Sotsiologik tadqiqotlarning nazariy asoslarini o'rganish va undagi kamchiliklarni bartaraf etish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqish bir paytda emas, balki mushtarak xolda umumiy vazifalardan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalarini aniqlash. Muammo qo'yilgandan so'ng tadqiqotning maqsad va vazifalarini aniqlab olish lozim. Ko'p hollarda sotsiologik tadqiqotning maqsad va vazifalari ijtimoiy buyurtmachi tomonidan ham belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi muammoni o'rganish darajasi, ijtimoiy buyurtma va uning manfaatlariga bog'liq bo'lib, tadqiqotning nazariy yoki amaliy yo'nalishga bo'linishini ko'rsatuvchi mo'ljil vazifasini o'taydi.

Maqsadni amalga oshirish jarayonida bir qator ijtimoiy ziddiyatli holatlarga duch kelish mumkin. Ushbu jarayonda ba'zan faqat asosiy vazifanigina emas, ikkinchi darajali vazifalarni ham bir yo'la bajarishga to'g'ri keladi. Shu bois ham ishdagi asosiy va qo'shimcha u yoki bu masalalar bir vaqtda hal etiladi yoki ularni hal qilishning aniq yo'llari belgilab beriladi.

Maqsad ma'lum bir vazifani hal qilish natijasida amalga oshiriladi. Agar maqsad tadqiqot nima uchun o'tkaziladi, degan savolga javob bersa, vazifa tadqiqotni qanday o'tkazish, qo'yilgan maqsadga erishish uchun ishni nimadan boshlash kerak, qanday nazariy, metodologik va metodik xususiyatga ega bo'lgan masalalarni yechish zarur, degan savollarga javob beradi. Maqsadning amalga oshirilishi jarayonida tadqiqotchi uch an'anaviy vazifani bajaradi. U birinchidan, mavzuni ilmiy-nazariy jihatdan atroflicha tadqiq etish, ikkinchidan, bu ilmiy-amaliy mavzuning boshqa ilm va hayot jabhalari bilan nechog'lik bog'liqligi, ularga ta'siri masalalarini o'rganish va nihoyat, uchinchidan, ijtimoiy ziddiyatli holatlardan chiqishning mantiqiy asoslangan yo'llarini belgilab berishdan iboratdir. Sotsiologik tadqiqotning asosiy vazifasi qo'yilgan maqsadni qanday amalga oshirishga qaratiladi.

Tadqiqotning obyektini va predmetini aniqlash. Tadqiqot maqsad va vazifalarining qo'yilishi uning obyektini va predmetini aniqlashga olib keladi. Sotsiologik tadqiqotlarning obyektini ma'lum bir ijtimoiy tizimlardagi ijtimoiy hodisa tashkil qilishi mumkin. Sotsiologik tadqiqot obyektini aniqlaganda muammodan kelib chiqish kerak. Ko'pincha mehnat jamoalari obyekt bo'lib xizmat qiladi. Masalan, empirik tadqiqotlarning tipik obyektlari – odamlarning fikri, jamoadagi munosabatlar, boshqaruv va mehnatni tashkil qilish samaradorligi va boshqalar bo'lishi mumkin. Tadqiqotning predmeti muayyan masala bo'lib, uning obyektidan kelib chiqadi. Masalan, sotsiologik tadqiqotning obyektini jamiyat huquqiy tizimining tarkibiga kiruvchi O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi va unda tahsil olayotgan tinglovchilar bo'lishi mumkin. Tinglovchilarning

ma'lum bir hodisa va jarayonlarga bo'lgan munosabatlarini aniqlash esa uning predmetini tashkil qiladi.

Obyekt predmetdan ma'no doirasi jihatidan ancha kengdir, birgina obyekt zamirida bir necha tadqiqot predmetlarini alohida ajratib olib o'rganish mumkin.

Shuningdek, predmet muammo bilan mos kelishi mumkin, lekin muammo empirik tadqiqotlarning predmetiga nisbatan kengroqdir, chunki muammoda asosiy nazariy bilimlar yotadi.

Predmetni ilmiy jihatdan to'g'ri ajratib olishda abstraktlapggirish (mutlaqlashtirish) usulining ahamiyati kattadir.

Abstraktlashtirish deganda muayyan predmetning u yoki bu xususiyatlaridan eng muhimlarini ikkinchi darajali xususiyatlaridan ajratib tasavvur etish tushuniladi. Abstraktlashtirish jarayonida mazkur predmetning umumiy xususiyatlarini ifodalash imkoniyatiga ham ega bo'lish mumkin. Masalan, mazkur ijtimoiy muammoning mavzusi yoshlar orasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'lsa, uning predmeti yoshlar o'rtasida huquqiy bilimlarni keng yoyish masalasi bo'lishi mumkin. Chunki huquqiy madaniyatga huquqiy bilimlarni o'zlashtirmasdan erishib bo'lmaydi. Shu mavzu obyektini esa huquqiy madaniyatga ega bo'lish uchun huquqiy tashkilotlar va huquqiy muassasalari huquq-tartibot sohasi xodimlari, maktab o'qituvchilari, ota-onalarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati bo'lishi mumkin.

Obyektini tizim sifatida tahlil qilish. Sotsiologik tadqiqotning dastlabki bosqichi vazifalaridan biri, o'rganilayotgan ijtimoiy obyektini bir butun tizim sifatida o'rganilishini qayd etishdir. Ijtimoiy obyekt ikki tomondan, ya'ni bir butunning qismi sifatida va qismlardan tashkil topgan bir butun sifatida tahlil qilinmog'i lozim. Birinchi holatda uning tashqi voqea va hodisalar bilan bog'liqligi, ikkinchi holatda esa uning ichki o'zaro bog'liqligi nazarda tutiladi.

Obyekt ma'lum tizim sifatida o'rganilayotganda, uning tizimini yaratuvchi aniq elementlarini belgilab olish kerak. Masalan, IIV Akademiyasi tinglovchilariga mo'ljallangan fanlarni o'qitish susayib, uning samaradorligini oshirish masalasi ilmiy muammo sifatida o'rganilayotgan bo'lsa, tadqiqot obyektining taxminiy elementlari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- a) o'qituvchining talab darajasida dars bera olmasligi;
- b) o'qitilayotgan fan bo'yicha kutubxonada adabiyotlarning yo'qligi;
- d) bo'sh vaqtning to'g'ri tashkil qilinmaganligi;
- e) tinglovchilarning xo'jalik ishlariga ko'p jalb etilishi;

- f) mazkur fan bo'yicha qo'shimcha tadbirlarning olib borilmasligi;
- g) ilmiy to'garak ishlarining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi;
- h) tinglovchida fanga bo'lgan qiziqishni uyg'ota olmaslik;
- i) o'qitishning zamonaviy texnik vositalarining yetishmasligi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin.

Obyektning yuqorida tilga olingan elementlarining har biri ba'zi fanlarni yetarli darajada o'zlashtirmaslikka sabab bo'lishi mumkin.

Tushunchalarnig nazariy va empirik interpretatsiyasi. Interpretatsiya – hodisalar voqelik, tushunchalar mazmunini subyekt tomonidan tushuntirish, aniqlashdir. Interpretatsiya tadqiqot konsepsiyasining nazariyasi, respondentlar nuqtai nazaridan bo'lishi mumkin.

Dasturni tuzish jarayonida tushunchalarni nazariy va empirik interpretatsiya qilinadi. Nazariy interpretatsiya - tushunchalar mazmunini, muammoning nazariy jihati nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Empirik interpretatsiya – tushunchalarni empirik faktlar bilan taqqoslash, o'rganilayotgan soha bilan muvofiqligini aniqlashtirishni o'z ichiga oladi.

Sotsiologik tadqiqotlar dasturida ilmiy izlanishga sabab bo'lgan ijtimoiy ziddiyatli muammolar va ularning asosiy tushuncha, atamalari atroflicha izohlab berilishi muhimdir. Tadqiqotda qo'llaniladigan ilmiy tushuncha va atamalarni tadqiqotchilar tomonidan har xil izohlashlarning oldini olish maqsadida ularning mazmun va mohiyatini atroflicha tahlil qilib berish lozim. Masalan, kadrlarning o'zgaruvchanligini o'rganish lozim bo'lsa, albatta «adaptatsiya» (moslashish) tushunchasi qo'llaniladi. Bu yerda kishilarning adaptatsiyasi deyilganda, yangi yashash va ish joyiga moslashuvi bundan tashqari ijtimoiy, psixologik, ishlab chiqarish va boshqalarga moslashuvi tushuniladi. Tadqiqot dasturida adaptatsiya jarayonini qaysi ko'rsatkich bo'yicha o'lchash mumkinligi aniq-ravshan bayon etilishi lozim.

Bundan tashqari sotsiologik tadqiqot jarayonida tadqiqotning nazariy jihatlari bilan empirik ma'lumotlarni bir-biri bilan taqqoslash zaruriyati tug'ilgan vaqtda ham tushunchalarning to'g'ri tahlili qo'l keladi.

Gipotezani aniqlash. Yuqoridagi tushunchalar mazmunining atroflicha ochib berilishi dastur gipotezasini tuzish uchun keng yo'l ochilishiga imkon yaratadi. Gipoteza, ya'ni ilmiy faraz butun tadqiqot jarayonini tashkil etuvchi bosh metodologik vositadir. Sotsiologik tadqiqotda ilmiy faraz ijtimoiy obyektning tuzilishi haqidagi nazariy asoslangan ilmiy taxmin bo'lib, mazkur obyektning tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xususiyati, ularning faoliyati va taraqqiyotini o'zida

ifodalaydi. Ilmiy faraz o'rganilayotgan obyekt xususida dastlabki tahlil o'tkazilgandan keyingina tuzilishi mumkin.

Gipotezaning qanchalik hayotiyligi yoki hayotiy emasligi empirik asoslanish jarayonida muayyan sotsiologik tadqiqot o'tkazish davomida ma'lum bo'ladi. Bunday tadqiqotlar natijasida ilmiy farazlar bekor etiladi yoki tasdiqlanadi. Hayotiyligi isbotlangan taxmin muayyan nazariyaning qoidasi bo'lib tadqiqotning muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydi.

Ilmiy asoslangan faraz quyidagi talablarga javob berishi, ya'ni:

- a) boshlang'ich prinsiplarga mos kelishi;
- b) ilmiy farazga oid fikrlarning mohiyatiga muvofiq bo'lishi;
- d) ilmiy farazda ilgari surilgan fikr allaqachon isbotlangan ma'lum voqea va hodisalarga qaratilmagan bo'lishi;
- e) ilmiy farazda ilgari surilgan fikr hammaga ma'lum va aniq isbotlangan hamda undagi ayrim faktlar haqiqatiga zid bo'lmasligi;
- f) ilmiy farazni butun tadqiqot jarayonida isbotlash imkoni sotsiologik ta'minlangan bo'lishi lozim.

Ilmiy faraz empirik metod yordamida tekshirilishi mumkin bo'lgan, tadqiqotdagi eng asosiy xususiyatlarni aniqlovchi muhim bilish vositasidir. Ilmiy faraz tadqiqotning asosini tashkil qiladi, qolgan barcha ishlar bu farazni isbotlash yoki inkor etish bilan bog'liq bo'ladi.

Dasturning ish tartibi bo'limi. Ish tartibi (protsedura) bo'limi – tadqiqotda qo'llaniladigan va uni o'tkazish uchun muhim bo'lgan turli qoidalar, harakatlar, vositalarni qo'llash hamda ularning tartibiga bog'liq masalalar yig'indisi bo'lib, ular quyidagilardan iborat.

Tadqiqotning qat'iy rejasini tuzish. Tadqiqotning qat'iy rejasini tuzish ilmiy faraz xarakteriga bog'liq bo'lib, sotsiologik tadqiqot o'tkazishga oid tashkiliy vositalar, unga ketadigan sarf-xarajatlar aniqlanadi. Anketa blanklarini tayyorlash, tadqiqot o'tkaziladigan korxonalar bilan shartnomalar tuzish, so'rov o'tkazish uchun respondentlar to'plash ishlarini belgilab olishni o'z ichiga oladi. Tadqiqot rejasini tuzish obyektning tuzilishiga aloqador barcha empirik ma'lumotlarni tasniflash bilan yakunlanadi.

Sotsiologik tadqiqot o'tkazish jarayonida texnik va texnologik imkoniyatlarning kengayishi, ijtimoiy axborot va takliflarning har tomonlama mantiqiy asoslangan bo'lishiga doir talablarning ortib borishi, ilmiy izlanish davomida ko'plab mutaxassislarning jalb etilishi ish jarayonining ko'p qirraliligi, tadqiqot rejasining puxta va ilmiy asoslangan bo'lishini taqozo etadi.

Ma'lumotlar to'plash metodi va texnikasini tanlash. Sotsiologik tadqiqot metodi asoslangan gipotezadan kelib chiqib tanlanishi kerak. Aniq sotsiologik tadqiqot metodi – dastlabki sotsiologik axborot olish va ularni qayta ishlash usulidir. Aniq sotsiologik tadqiqotlarda kuzatish, hujjatlar tahlili, ijtimoiy eksperiment, so'rov (suhbatlashish, anketa, test) usullari qo'llanilishi mumkin. Bu usullar, o'z navbatida, xususiyatga egadir. Lozim bo'lgan bir usul o'rniga boshqa usulning qo'llanilishi noto'g'ri natijalar berishi mumkin. Masalan, anketa to'lg'azish yordamida olish mumkin bo'lgan to'liq ma'lumotni suhbatlashish yoki kuzatish usuli yordamida olib bo'lmaydi. Shu bois tadqiqot metodini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Sotsiologik tadqiqot texnikasi deganda tadqiqot jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan usullardan samarali foydalanishning yo'l-yo'riqlari nazarda tutiladi. Ya'ni olingan ma'lumotni ma'lum bir shkalalar, statistika apparati yoki kompyuterda umumlashtirish mumkin.

Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish. Aniq sotsiologik tadqiqotlarda yig'ilgan materiallarni qayta ishlash va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Materiallarni dastlabki qayta ishlash tadqiqotchi tomonidan olingan empirik materiallarni tartibga solish bilan yakunlanadi. Keyingi bosqichda empirik materiallar ishlash uchun shifrlanadi yoki kodlashtiriladi. Bunda har bir javob varianti sonlar bilan kodlashtiriladi. Unda anketadagi, intervyu-blankdagi ma'lumotlar bir tartibga solingan sonlarga aylanadi. Kodlashtirishda sonlarning ahamiyati emas, balki shu sonlar orqali ishlab chiqiladigan ma'lumotlar ahamiyatli hisoblanadi.

Ma'lumotlarni atroflicha tahlil qilish hozirgi zamon sotsiologidan chuqur va atroflicha bilimni talab etadi. Ular jumlasiga tahlilning matematik usullarini yaxshi o'zlashtirish, dasturlashtirishning zarur usullarini bilish, kompyuterda ishlash qobiliyatini kiritish mumkin.

Olingan natijalarning nazariy interpretatsiyasi. Olingan natijalarning nazariy interpretatsiyasi aniq sotsiologik tadqiqotlarning muhim bosqichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu bosqichda olingan natijalarning tadqiqot dasturida ilgari surilgan ilmiy faraz bilan to'liq mos kelish yoki kelmasligi aniqlanadi va butun tadqiqot jarayoni umumlashtiriladi.

Sotsiologik tadqiqotning yakuniy bosqichida hisobot tayyorlanadi. Hisobot ilmiy izlanish jarayonida to'plangan empirik ma'lumotlarni o'zida ifodalab, dasturda belgilangan barcha talablarning qay darajada bajarilganligini ifodalaydi. Hisobot alohida to'plangan hujjat sifatida baholanishi va matbuotda e'lon qilinishi mumkin.

Sotsiologik axborotni yig'ishning asosiy metodlari: kuzatish, ijtimoiy eksperiment, hujjatlar tahlili, so'rov, suhbatlashish, anketalashtirish, saralash

Kuzatish – aniq sotsiologik tadqiqot metodi. Kuzatish usuli faqat sotsiologiya fanining usuli bo'lib qolmay, balki tabiiy va ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida keng qo'llaniladi. Sotsiologik kuzatish – voqelikdagi hodisa va jarayonlarni muayyan maqsadga yo'naltirishga qaratilgan hissiy bilish usulidir. Kuzatish jarayonida tadqiqotchi voqea yoki hodisaning belgilari, xususiyatlari, o'ziga xosligini ajratib oladi. Bunda kuzatilayotgan obyekt to'g'risidagi ma'lumotlar kuzatish daftari yoki alohida blankalarga qayd etib boriladi. Kuzatishda fotoapparat yoki videokamera va boshqa texnika vositalaridan foydalanish mumkin. Kuzatish ma'lumotlarni yig'ishning dastlabki usuli bo'lib, izlanayotgan obyekt haqidagi umumiy taassurotlarni vujudga keltiradi.

Kuzatish turli maqsadlarda, turli shakl, turli qamrov, va turli vositalar yordamida olib boriladi. Ma'lumki barcha odamlar o'z hayotlarida kuzatish usulidan u yoki bu darajada foydalanadilar. Lekin ular foydalanayotgan usul ilmiy kuzatish usuli emas, oddiy kuzatish usulidir. Odamlarning kuzatish usulidan keng foydalanishi ularning bu usulni yaxshi egallashganliklarini anglatmaydi. Bu usuldan samarali foydalanish uchun uning xususiyatlari, imkoniyat va chegaralarini ilmiy o'rganish zarur.

Oddiy turmushdagi kuzatish ham aksariyat hollarda muayyan maqsadga yo'naltirilgan va shunga qarab tashkil etilgan bo'ladi. Lekin bu kuzatishlarda ilmiy maqsad nazarda tutilmagan va u ilmiy muammoni hal etishga qaratilmagani uchun ilmiy kuzatish bo'la olmaydi. Masalan, tomorqasiga ekilgan sabzavotlar rivojini kuzatayotgan dehqonning kuzatishi bilan tajriba uchastkasidagi o'simliklar rivojini kuzatayotgan tadqiqotchi olimning kuzatish usuli sirdan qaraganda bir xil ko'rinsa ham, aslida bir-biridan keskin farq qiladi. Dehqon o'simliklarni kuzatayotganida hayotiy tajribasiga asoslansa, tadqiqotchi ham hayotiy tajribasiga, ham ilmiy nazariyalarga asoslanib kuzatish olib boradi.

Ilmiy kuzatishlar muayyan nazariya yoki farazni tasdiqlash, isbotlash, yoki rad etishni maqsad qilgan holda olib boriladi. Ilmiy kuzatish usulining muhim jihati uning oldindan rejashtirilishi va muntazamlikligidir. Ushbu rejalashtirish jarayonida tadqiqotchi qay maqsadni ko'zlab, qaysi nazariya va farazlar asosida, qanday vositalardan foydalanган holda kuzatish olib borishini aniqlab oladi.

Ijtimoiy fanlarda kuzatish usulining qo'llanilishi uning tabiiy fanlarda qo'llanishidan ancha farq qiladi. Tabiatda tadqiqotchining kuchli his-tuyg'ularini uyg'otadigan voqealar yuz bermaydi. Jamiyatda yuz berayotgan hodisalarni kuzatayotganida esa tadqiqotchi his-tuyg'ularga berilib ketishi, bo'layotgan hodisalarga ijobiy yoki salbiy munosabat bildirishi va bu hol tadqiqot natijalariga, xulosalarining ilmiy va obyektiv bo'lishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois ijtimoiy hodisalarni kuzatishga harakat qilayotgan tadqiqotchi o'z his-tuyg'ularini tizginlay olishi, xulosa chiqarish paytida shu his-tuyg'ulardan yuqoriroqqa ko'tarila olish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Sotsiologik kuzatish olib borishning shart va talablari quyidagilar:

Kuzatish kerakli saviyada va darajada tashkil qilinishi kerak. Bu shart sotsiologik tadqiqotning rivoji bilan bog'liq bo'lib, natijalarning obyektivligini ta'minlashga qaratilgan. Kuzatish olib borishda shunday holatlar vujudga keladiki, bunda Ushbu jarayon video tasvirga tushirilmasa yoki ovozlar yozib olinmasa, uni tabiiy ravishda qaytarish mumkin emas. Shuning uchun kuzatishni texnik jihatdan ta'minlash ham katta ahamiyat kasb etadi.

Kuzatishning muntazamliligi. Bu shart ham tadqiqot natijalarining obyektivligini ta'minlashga qaratilgan. Kuzatish muntazam olib borilmasa, o'lda-jo'lda va ahyon-ahyonda olib borilsa, tadqiqot obyekti uchun muhim holatlar kuzatilmay va uning natijalari obyektiv bo'lmay qolishi mumkin.

Kuzatuvchining xolisligi. Kuzatuvda xolislik ta'minlanmasa, tadqiqot jarayonida kuzatuvchi o'zi o'rganayotgan jarayonga ijobiy yoki salbiy munosabat bildirishi va buning oqibatida voqealarni subyektiv talqin qilishi mumkin.

Kuzatilayotgan obyekt to'g'risida mumkin qadar ko'proq ma'lumot to'plash. Obyekt qanchalik batafsil kuzatilsa, chiqarilgan xulosalarning haqiqatga yaqin bo'lishi uchun shunchalik imkoniyat yaratiladi. Xulosalarni yetarli bo'lmagan ma'lumot asosida chiqarilsa, obyektning ma'lum xususiyatlari kuzatuvchi e'tiboriga tushmay qolishi mumkin. Bu esa xulosalarning noto'g'ri bo'lishiga olib keladi.

Kuzatishning borishini va natijalarini batafsil qayd etish. Agar kuzatish jarayoni va natijalari qayd etib borilmasa, xulosa chiqarish paytida kuzatishning muayyan natijalari e'tibordan chetda qolishi mumkin. Bu esa xulosaning chala yoki noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Kuzatish

jarayonini qayd etib borishda ayniqsa texnika vositalari katta yordam berishi mumkin.¹

Sotsiologik kuzatishlarni shartli ravishda ikki turga – *chetdan kuzatish* va *qo‘shilib kuzatishga* bo‘lish mumkin.

Obyekt chetdan kuzatilganida ushbu jarayon ishtirokchilarining o‘zlari kuzatish obyekti ekanliklaridan mutlaqo bexabar bo‘ladilar. Masalan, ma‘lum bir jinoiy guruhning jinoyatga oid faoliyatini o‘rganmoqchi bo‘lgan tergovchi yoki tadqiqotchi jinoiy guruh a‘zolarining xatti-harakatlarini chetdan kuzatishi mumkin. Bunda jinoiy guruh a‘zolari o‘zlarining kuzatish obyekti bo‘lganliklarini bilishlari kerak emas. Agar ular o‘zlari sotsiologik kuzatish obyekti bo‘lganliklarini bilib qolsalar, ularning xatti-harakatlarida ma‘lum o‘zgarishlar yuz beradi va kuzatish natijalari obyektiv bo‘lmay qoladi. Chetdan kuzatishda fotoapparat, videokamera yoki boshqa texnik vositalardan foydalanish qo‘l keladi. Chetdan kuzatayotgan tadqiqotchi o‘rganilayotgan obyektga hech qanday ta‘sir ko‘rsatmaydi va uni tabiiy holda o‘rganadi.

Qo‘shilib kuzatilganda tadqiqotchi ikki *xil ochiq kuzatish, yashirin (yoki xufiya) kuzatish* usulidan foydalanishi mumkin.

Ochiq kuzatilganda tadqiqotchi o‘zi o‘rganayotgan guruh yoki jamoa a‘zolariga maqsadini aytadi. Masalan, mehnat jamoasidagi yangi a‘zolarining psixologik moslashuv jarayonlarini kuzatishda shu usuldan foydalanish mumkin. Lekin bu turdagi kuzatishning imkoniyati ancha cheklangan. Chunki maxsus kuzatish obyekti ekanliklarini bilgan kishilar tabiiyki, o‘z xulqlarini o‘zgartiradilar.

Jinoiy guruhni kuzatayotgan tadqiqotchi esa yashirin holda jarayonlar va munosabatlarni tabiiy holda kuzatish imkoniyatiga ega bo‘lsa, bunday kuzatish sotsiologiyada yashirin kuzatish usuli deb nomlanadi. Bu usul o‘rganiladigan obyektning tabiiy holda tadqiq qilish imkonini beradi. Bu usul yordamida yashirin, ba‘zan esa yot kishilardan sir tutiladigan hodisalarni ham kuzatish mumkin. Masalan, amerikalik sotsiolog Uilyam Uaytning italiyalik emigrant oilalardan bo‘lgan yoshlar orasida reket va buzg‘unchilikka moyillikning kelib chiqish sabablarini o‘rganish va fosh etish uchun, bu jamoalar orasida uch yarim yil yashaganligini aytib o‘tadi.

Sotsiologik kuzatish ilmiy empirik bilish usuli sifatida va mohiyat-e‘tibori bilan murakkab jarayon bo‘lgani uchun reja asosida olib boriladi.

¹ Каранг: Социология. – Т., 2000. – Б. 187 – 188.

Kuzatish rejasi empirik bilish usulning xususiyatlari va asosiy bosqichlarini nazarda tutgan holda tuziladi va quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi.

Kuzatish obyekti aniqlanadi. Kuzatish obyekti ijtimoiy rivojlanishdagi ziddiyatlarni aniqlash maqsadida buyurtmachi yoki shaxsan sotsiologning o'zi tomonidan aniqlanishi mumkin.

Kuzatish obyekti aniqlangandan keyin uni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlarini topish dastlabki vazifadir. Masalan, jinoiy guruh faoliyatini o'rganmoqchi bo'lgan tadqiqotchi yoki ichki ishlar organi xodimining oldidagi dastlabki vazifa uning shu jinoiy guruhga qanday qilib yaqinlashish, kirib borish, guruhdagi jarayonlar oqimiga ta'sir o'tkazish yo'lini topishdir. Bu vazifani hal qilish uchun rasmiy va norasmiy imkoniyatlardan, ochiq va yashirin usullardan qay birini qo'llash masalasi hal qilinadi. Buni hal qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan masala kuzatishning qaysi turidan foydalanishni aniqlashdir.

Kuzatish turlaridan qay birini qo'llash obyektning xususiyatlari, tadqiqot maqsadi, ko'lami, ajratiladigan vaqt va boshqalarni e'tiborga olgan holda belgilanadi. Agar vaqt yetarli bo'lmasa, kuzatishning yashirin turidan foydalanish imkoniyati bo'lmaydi. Kuzatish turi ham aniqlangandan keyin navbatdagi vazifa kuzatish anjomlari, jihozlari o'quv ashyolari va hokazolarni tayyorlashdir.

Ashyo va jihozlar ham tayyor bo'lganidan keyin kuzatish amalga oshiriladi. Bu jarayonda kerakli ma'lumotlar to'planadi va tadqiqotchi esda tutishi muhim bo'lgan hol, kuzatish natijalari va umuman, kuzatilayotgan jarayon o'z vaqtida va batafsil yozib boriladi. Bunda tayyorlab qo'yilgan ovoz yozish, kino, foto, video kamera vositalaridan foydalanish mumkin. Kuzatish tugagandan keyin uning xulosalari obyektiv bo'lishini ta'minlash maqsadida natijalarni yana bir nazoratdan o'tkaziladi.

Kuzatish natijalarini nazoratdan o'tkazish uchun jarayon qatnashchilari bilan suhbatlashish, hujjatlarga murojaat qilish yoki shu turdagi tadqiqot o'tkazgan boshqa sotsiologlarni tajribasidan foydalanish mumkin.

Kuzatishning so'nggi bosqichi kuzatilgan jarayonlar to'g'risida hisobot tayyorlashdir. Hisobot kuzatish to'g'risidagi yakuniy hujjat bo'lgani uchun, u juda izchil va batafsil tayyorlanishi kerak. Unda kuzatish o'tkazilgan vaqt, joy va kuzatishning borishi haqida to'la ma'lumot bo'lishi lozim. Kuzatilgan shaxs va obyekt batafsil tavsif etilishi zarur. Bundan tashqari, kuzatuvchi o'zi kuzatgan jarayonga ta'sir o'tkazgani to'g'risida va o'zining fikr-mulohazalarini hisobotda bayon qilishi shart.

Ijtimoiy eksperiment. Ijtimoiy eksperiment nima? Ijtimoiy eksperimentga xos jihatlari va unga qo'yiladigan talablar to'g'risida mazkur kursning 4-mavzusida so'z yuritilgan. Shunga qaramay bu o'rinda ijtimoiy eksperiment ham o'z navbatida sotsiologik ma'lumotlar yig'ishning asosiy usullaridan birini tashkil qilishi va uning tabiiy fanlar sohalarida qo'llaniladigan eksperimentlardan farqli jihatlari qayd etib o'tmoq joizdir. Eksperimentni sun'iy yaratilgan sharoitda bir yoki bir necha o'zgaruvchan miqdorning boshqalariga ta'sirini o'rganish deb ta'riflash mumkin. Eksperiment ko'pincha tabiiy fanlar sohasida keng qo'llanib, alohida maxsus, eksperimentlar o'tkazishga moslashtirilgan xonalarda o'tkaziladi. Ijtimoiy eksperimentni tabiiy fanlar sohalarida o'tkaziladigan eksperimentlardan farq qilish lozim. Sotsiologiyada uni qo'llash doirasi cheklangan bo'lib, alohida xonalarga faqatgina kichik guruhlarni joylashtirish mumkin, lekin ular ham o'zlari ustidan tajriba o'tkazilayotganidan xabardor bo'ladilar, natijada eksperiment obyektiv bo'lmay qoladi.

Shunday bo'lsa-da, sotsiologiyada ijtimoiy eksperiment usuli ba'zan muvaffaqiyatli qo'llaniladi. Bunga Fili Zimbardo o'tkazgan ajoyib tadqiqot misol bo'la oladi. U o'ziga xos "qamoqxona" tashkil etib, unda talabalar mahbuslar va qo'riqchilar rolini o'ynagan. Uning maqsadi turli rollarni ijro etish orqali talabalarning xulq-atvori qay darajada o'zgarishini aniqlash edi. Natijalar tadqiqotchilarni hayratga soldi. "Qo'riqchilar" tez orada avtoritar muomala tarzini o'zlashtirib olib, "mahbuslar"ga nisbatan haqiqiy dushmanlarcha munosabatda bo'la boshladilar. Ular "mahbuslar"ni haqorat qilar, qo'rqitar edilar. Ularning sheriklarida esa, aksincha, haqiqiy qamoqxona mahbuslarida kuzatiladigan apatiya va isyonkorlik belgilari paydo bo'la boshladi. Bu ko'rinishlar shu qadar yaqqol ko'zga tashlanar, vaziyat esa shunchalik keskin ediki, eksperimentni boshidayoq to'xtatishga to'g'ri keldi, Tadqiqotchi qamoqxonalardagi xulq-atvorni u yerdagilarning shaxsiy xislatlari emas, muhitning o'zi belgilaydi, degan xulosaga keldi.¹

Ijtimoiy eksperiment jamiyatning ma'lum bir sohalarida, muayyan hududda, tashkilot yoki korxonalarda yoxud ma'lum bir guruhlarda amalga oshirilishi mumkin. Ijtimoiy eksperiment o'tkazishdan avval ilmiy faraz asosida uning obyektini tanlanadi va unga nisbatan eksperiment uchun shart-sharoit vujudga keltiriladi, eksperiment va nazorat guruhlari tashkil qilinadi. Masalan, IIV Akademiyasida tahsil olayotgan tinglovchilarning ma'lum guruhlarida eksperiment tariqasida o'qitishning blok tizimi (o'quv

¹ Энтони Гидденс. Социология. – Т., 2002.– Б. 775.

semestrining muayyan davrida predmetlarning ketma-ketlik asosida o‘tilishi bo‘lib, bir predmet to‘liq o‘rganilgach keyingisini o‘zlashtirishni nazarda tutadi)ni qo‘llash mumkin. Natijada o‘qitishning bu usuli eksperiment sifatida tanlab olingan guruhlarda ma‘lum bir ijobiy yoki salbiy o‘zgarishlarga olib keladi. Ijtimoiy eksperimentlar har doim ijobiy natijalarga olib kelavermaydi. Ular salbiy natijalar berishi ham mumkin. Bunday xollarda eksperiment natijalari inkor etiladi. Ijtimoiy eksperimentdan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad ham ilgari surilgan farazni isbotlash yoki inkor qilishdir.

Hujjatlar tahlili. Hujjat o‘z semantik ma‘nosiga ko‘ra isbot etish mazmunini ifodalaydi. Sotsiologiyada hujjatlar tahlili deganda qo‘lyozma yoki bosma matnlar, fotosuratlar, kino va video tasmlarga tushirilgan lavhalar, anketa, tarjimai hol, kundalik daftarlar, o‘zaro yozishmalar va boshqalarda qayd etilgan har qanday ma‘lumotlar tushuniladi. Bunda «hujjat» so‘zi umum e‘tirof etgan «hujjat»dan farq qiladi, Hujjat deganda faqat rasmiy materiallar tushuniladi. Shunga qaramay sotsiologiyada bu usul «hujjatlar tahlili» deb ataladi.

Tarixdan ma‘lumki, hujjatli manbalar tadqiqot uchun axborot olishning eng asosiy usullardan biri bo‘lib kelgan. Abu Rayhon Beruniy o‘zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida ko‘pdan-ko‘p tarixiy yozma manbalardan keng foydalangan.

Hujjatlar qanday shaklda bo‘lishiga qaramay asosiy tarixiy manba sifatida, voqea va hodisalarga oid ma‘lumotlarni o‘zida ifodalaydi.

Hujjatda inson yoki jamoatchilik fikri yozma va boshqa belgilarda namoyon bo‘ladi. Hujjat sifatida turli formulalar, chizmalar, jadvallar, ramziy belgilar bo‘lishi ham mumkin. Bunday shartli belgilar muayyan ma‘lumotga ega kishilar tomonidan o‘qiladi.

Hujjatlar o‘ziga xos jihatlari, maqomi, o‘rniga qarab, quyidagi shakllarda bo‘ladi.

Hujjatlar axborotlarni o‘zida aks ettirishiga qarab qo‘lyozma yoki bosma matnlar, fotosuratlar, kino va video tasmlar, mualliflik darajasiga ko‘ra shaxsiy va umumiy hujjatlarga bo‘linadi. *Shaxsiy* hujjatlarga kundalik daftarlar, to‘lg‘azilgan anketalar, shaxsiy ro‘yxatga olish kartochkalari, shaxsiy ish rejalari, arizalar, saylov uchastkalaridagi ovoz berish blankalari va boshqalar kiradi. *Umumiy* hujjatlarga statistik ma‘lumotlar, arxiv hujjatlari, matbuot, majlis bayonnomalari va boshqalar kiradi.

Hujjatlar kelib chiqish darajasiga qarab, *rasmiy* va *norasmiy* hujjatlarga bo‘linadi. Rasmiy hujjatlarga hukumat qarorlari, bayonnomalar, rasmiy yig‘ilishlarning stenogrammalari, davlatning statistik ma‘lumotlari

va boshqalar kiradi. Norasmiy hujjatlarga ommaviy axborot vositalarida chop etilgan kundalik turmushda berib boriladigan ma'lumotlar kiradi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining amaliy faoliyatini alohida shaxs bilan bog'liq yoki jamiyatning u yoki bu sohasiga daxldor bo'lgan hujjatlari tahlilisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Masalan, profilaktika xizmati xodimi o'zi xizmat qilayotgan hududda ma'lum vaqt mobaynida fuqarolardan tushgan arizalarning mazmun va mohiyatini to'g'ri tahlil qilish natijasida vaziyatni aniqlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hujjatlar tahlili asosida ish yuritayotgan tadqiqotchi yoki sotsiolog bu usulni amaliy faoliyatida qo'llash uchun oldiga qo'ygan aniq maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda qat'iy reja asosida ish olib borishi lozim.

So'rov usuli. Aniq sotsiologik tadqiqot o'tkazishda eng qulay va keng tarqalgan usullardan biri so'rov usulidir. Tadqiqot ko'lamini kengaytirishda so'rov usulining imkoniyatlari juda katta. Bu usul yordamida katta korxonalar va muassasalar, mintaqalar va hatto mamlakat miqyosida ham tadqiqot o'tkazish mumkin.

So'rov usulining afzallik tomoni shundaki, agar kuzatish va ijtimoiy eksperiment usullari faqat hozirgi davrda yuz berayotgan hodisalar haqida ma'lumot bersa, so'rov usuli yordamida respondentga bevosita murojaat qilinib, uning xulq-atvori, harakatidan ko'zlangan niyatlari, o'tgan davrda qilgan va hozir qilayotgan ishlari, kelajakka mo'ljallagan rejalari to'g'risida batafsil ma'lumot olish imkonini beradi. Lekin, so'rov usuli faqat afzallik va qulayliklardan iborat ekan, deb xulosa chiqarish ham noto'g'ri. Chunki, uning ham bir qator murakkab tomonlari mavjud. Masalan, bu usul yordamida olingan ma'lumotlarning haqiqatga qanchalik mos kelishi yoki kelmasligini sinchiklab tekshirish kerak. Chunki, so'rov usuli qo'llanilganda ma'lumot manbai faqat respondent bo'ladi. Respondentlar esa o'z xarakteri, dunyoqarashi, xulqi, ma'lumoti bo'yicha har xil toifadagi kishilardan tashkil topgan bo'lib, ular har doim ham haqiqatni gapiravermaydilar.

Respondent javoblarining to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini tekshirishning bir qancha usullari bo'lib, ulardan qanchalik ustalik bilan foydalana olish bevosita tadqiqotchi va sotsiologning mahoratiga bog'liqdir.

So'rov usulini qo'llash san'ati bu o'rinda qo'l keladi. Tadqiqotchi-sotsiolog savollarni kimga yoki kimlarga bermoqchiligi, respondent savollarga javob berishni xohlaydimi yoki hohlamaydimi, qo'yilgan savollarga javob bera oladimi yoki yo'qmi, uning haqqoniy javob berishi uchun savollarni qay yo'sinda, qay tarzda va qay shaklda berish kerakligini har

taraf lama va puxta o‘ylab ko‘rishi hamda buning uddasidan chiqishi lozim. Savollar tuzishda mana shu jihatlarga e‘tiborini qaratgan sotsiolog tadqiqotning muvaffaqiyatli chiqishini ko‘p jihatdan ta‘minlagan bo‘ladi. So‘rov o‘z navbatida *suhbat* (intervyu) va *anketa* usullariga bo‘linadi.

Suhbat (intervyu) – ma‘lum reja asosida, tadqiqot olib boruvchining respondent bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqoti shaklida amalga oshiriladi. Bu muloqot uning o‘zi yoki assistenti tomonidan qayd etib borilishi yoki video tasmaga yozib olinishi mumkin. Suhbatning ko‘pgina turlari mavjuddir. Suhbat olib borish texnikasiga qarab erkin va qolipga solingan (standartlashgan) suhbatga bo‘linadi.

Erkin suhbatda tadqiqotchining respondentga beradigan savollari oldindan belgilangan bo‘lsa ham qat‘iylikni taqozo qilmaydi, qolipga solingan (standartlashgan) suhbatda esa aksincha, respondentga beriladigan savollarning ketma-ketligi oldindan belgilangan bo‘lib, qat‘iy reja asosida amalga oshiriladi.

Bu o‘rinda suhbat o‘z mohiyatga ko‘ra tadqiqotchi bilan respondentning to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqoti ekanligi bois uni har kuni ulfatlar o‘rtasidagi yoki bekorchilikdan bo‘ladigan suhbat bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Bunday suhbatdan asosiy maqsad vaqt o‘tkazish bo‘lsa, tadqiqotchi bilan respondentning to‘g‘ridan-to‘g‘ri suhbat ma‘lum maqsadni amalga oshirish uchun oldindan belgilangan reja asosida amalga oshirilib, muayyan ma‘lumot to‘plashni nazarda tutadi. Oddiy kundalik suhbatda ham suhbatdoshlar bir-birini qiziqtirgan masalalar to‘g‘risida gap yuritsa, tadqiqotchi bilan respondentning to‘g‘ridan-to‘g‘ri suhbat jarayonida faqat bir tomon, ya‘ni tadqiqotchi savol va respondent javob beradi.

Bundan tashqari, oddiy kundalik turmushdagi suhbatda suhbatdoshlar, odatda o‘zaro tanishlar bo‘lib, ular muayyan psixologik muhitda aksariyat hollarda, bir-biriga ijobiy munosabatda bo‘ladilar. Chunki, odamlar o‘zlari yoqtirmagan odam bilan suhbatlashishni yoqtirmaydilar. Tadqiqotchi bilan respondentning to‘g‘ridan-to‘g‘ri suhbat ma‘lum maqsadni amalga oshirish uchun oldindan belgilangan reja asosida amalga oshirilib, muayyan ma‘lumot to‘plashni nazarda tutadi. Oddiy kundalik suhbatda ham suhbatdoshlar bir-birini qiziqtirgan masalalar to‘g‘risida gap yuritsa, tadqiqotchi bilan respondentning to‘g‘ridan-to‘g‘ri suhbat jarayonida faqat bir tomon, ya‘ni tadqiqotchi savol va respondent javob beradi.

Suhbat olib borish ko‘p jihatdan tadqiqotchining malakasiga bog‘liq. Tadqiqot o‘tkazuvchining kiyinishi, o‘zini tutishi, ovozi, muomalasi va boshqa xatti-harakatlari ham tadqiqot jarayoniga bevosita ta‘sir etishi mumkin. Shuning uchun tadqiqotchi qayerda, qachon va kimlar bilan

suhbat olib borishini puxta o'ylab, oldindan unga tayyorgarlik ko'rishi lozim. Shuningdek, tadqiqotchi faqatgina o'zining kiyimi, ovozi, muomalasi va boshqa xatti-harakatlari to'g'risidagina o'ylab qolmay, respondentning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlarini ham hisobga olishi lozim. Bunday xususiyatlarni aniqlash uchun esa tadqiqotchi o'z imkoniyatlari darajasida respondentning tashqi ko'rinishi, kiyinishi, yoshi, jinsi va hokazolarga qarab xulosa chiqarishi kerak.

Suhbat usulining kamchiligi shundaki, bunda suhbat olib boruvchi respondentga ta'sir o'tkazishi va shuning natijasida ma'lumotlar o'zgarib ketishi mumkin. Shu bilan birga javobni taqqoslab tahlil qilish ham qiyinroq bo'ladi.

Bu usulning afzalligi yoki kamchiligidan qat'i nazar, ichki ishlar organlari xodimlari o'zlarining amaliy faoliyatlarida undan keng foydalanadilar va muayyan natijalarni qo'lga kiritadilar. Masalan, sodir etilgan jinoyatni fosh etish yoki jinoyatlarning oldini olishda, jinoyatda gumon qilinayotgan shaxs to'g'risida har taraflama surishtiruv ishlarini olib borishga to'g'ri keladi. Ushbu jarayonning o'zi, har bir ichki ishlar organi xodimidan surishtiruv natijasida to'plangan ma'lumotlarni har taraflama tahlil qilib, obyektiv xulosalar qabul qilishni taqozo etadi. Buning uchun esa ulardan kuchli bilim va mahorat talab qilinadi.

Anketa – o'z shakl va mazmuniga ko'ra bir-biriga bilan mantiqan bog'liq holda tuzilgan savollar va mulohazalar bayon qilingan so'rov varaqasi.

Anketa usulining suhbatlashishdan farqli tomoni shundaki, bunda savollar respondentga yozma ravishda beriladi. Anketada faqat savollar tizimi berilib qolmay, savollarga javob variantlari ham taqdim etiladi. Savol va javob variantlaridan tashqari qo'yilgan masala yuzasidan respondentlarning o'z fikrlarini bayon qilishi uchun imkoniyatlar beriladi.

Tadqiqotchi anketa savollarini har taraflama puxta o'ylab tuzishi lozim. Tanlab olingan savollar va unga javob variantlari bir-biri bilan bog'liq hamda tadqiqotning bosh maqsadiga qaratilgan bo'lishi kerak. Tadqiqotni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun, savol va javob variantlarining samarali tizimini yaratishda, sotsiolog tadqiqot muammosidan tashqari, o'rganilayotgan obyektning tuzilishi, shu jamoadagi axloqiy-ma'naviy muhit, uning umumiy va ijtimoiy psixologiyasini yaxshi bilishi talab qilinadi. Tajribaga ko'ra, agar anketa savollari uzundan-uzoq, jumladan iborat, uslubiy jihatdan tarqoq bo'lsa, ixcham va jozibador bo'lmasa anketaga nisbatan respondentda salbiy munosabat uyg'otadi. Javoblar noaniq bo'lishiga, ba'zan esa javob berishga istakning yo'qo-

lishiga sabab bo‘ladi. Shu bois ham anketa tuzishga jiddiy e‘tibor talab qilinadi. Anketa uchun tuziladigan savol va javob variantlari xususiyatlariga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Ular uch belgiga, ya‘ni mazmuni, shakli va funksiyasiga qarab tasniflanadi.

Savollar mazmuniga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi:

Faktlarga (yoshi, jinsi, kasbi, maoshi, oilasi tarkibi va boshqalar) oid savollar va o‘tgan zamon, hozirgi davr hamda kelajakda bo‘ladigan hodisalar haqidagi savollar shu guruhga kiradi.

Kishining his-tuyg‘ulari, kechinmalari, niyat va harakat motivlari bilan bog‘liq savollar.

Birinchi turkumdagi savollar deyarli barcha turdagi anketalarda uchraydi va odatda anketaning alohida bir qismiga jamlanib, sotsiologiyaga oid adabiyotlarda demografiya yoki pasport qismi nomlari bilan yuritiladi. Anketaning pasport qismidagi savollar aniq javoblarni talab qiladi va odatda, bu qismdagi savollarga berilgan javoblarning haqqoniylik darajasi juda yuqori bo‘ladi.

Birinchi turkumdagi savollar yordamida tadqiqotchi respondentdan obyektiv ma‘lumotlarni oladigan bo‘lsa, ikkinchi turkumdagi savollar yordamida esa tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan respondentning fikrlari, taklif-mulohazalari va istaklari bilib olinadi.

Ikkinchi turkumdagi savollarga berilgan javoblarning haqqoniyligi birinchi turkumdagi javoblarga nisbatan kamroq. Buning sababi respondentlarning ataylab noto‘g‘ri javob berishida emas, balki qo‘yilgan masalaga fikr-mulohaza bildirishning murakkabligi bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi turkumdagi savollarni baholashda subyektivlik kuchli bo‘ladi, shuning uchun bu toifadagi savollar bir-birini to‘ldiradigan, biriga berilgan javobdagi noaniqlikni ikkinchisi aniqlashga yordam beradigan bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, respondentning javob topishini yengil-latish uchun anketaga javob variantlari kiritilishi ma‘qul. Javoblarda turli holatlar hisobga olingan bo‘lib, ulardan yaxlit javob o‘rniga o‘sha javobning qismlari aks etishi javobning haqqoniy bo‘lishiga xizmat qiladi. Chunki shunday holda respondent javob variantlaridan birini yoki o‘zida sodir bo‘lgan kechinma, his-tuyg‘ularga mos ravishda bir nechtasini tanlab olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Savollar shakliga ko‘ra ochiq va yopiq, to‘g‘ri va egriga bo‘linadi.

Ochiq (erkin) savollarda respondent qo‘yilgan savollarga qanday xohlasa shunday javob berishi va o‘zining erkin fikr-mulohazalarini bildirishi mumkin.

Yopiq savollarda respondent qo'yilgan savollarga faqat "Ha" yoki "Yo'q" deb, javob berishi yoxud oldindan tayyorlangan javoblarning bittasini tanlashi qat'iy qilib qo'yiladi.

Tadqiqotchining respondentdan axborotni bevosita olishiga yo'naltirilgan savollar to'g'ri savollar deyiladi. Masalan, "Siz jinoyatchi Ahmedov bilan oldin tanish bo'lganmisiz?", "Fuqaro Alimov to'g'risida sizning fikringiz?", "Olib borilayotgan tadbirlardan qoniqish hosil qilasizmi?" va shu kabi savollar.

Agar tadqiqotchida respondentdan axborotni bevosita, to'g'ridan-to'g'ri olishga ishonch yo'q bo'lsa, u holda savollar aylantirib beriladi va bunday savollar egri savollar deyiladi. Masalan, "Ba'zilar bu to'g'rida (qo'yilgan muammo) shunday deyishadi, Sizning fikringizchi?", "Tadqiqot natijalari shunday ko'rsatilayapti Sizning bunga munosabatingiz qanday?" va shu kabilar.

Savollar funksiyasiga ko'ra **filtrdan o'tkazuvchi va nazorat savollariga** bo'linadi.

Filtrdan o'tkazuvchi savollarning vazifasi shundaki. tanlab olingan respondentlar guruhi qo'yilgan savollarga javob bergisi kelmagan yoki javob berishi lozim bo'lmagan respondentlar to'g'risida bir yoki bir necha qo'shimcha savol yordamida ma'lumot berishiga to'g'ri keladi.

Nazorat savollari anketaga berilgan javoblarning to'g'ri yoki noto'g'riligi, berilayotgan javoblarning samimiy yoki samimiy emasligini tekshirib ko'rish uchun va respondentning o'tkazilayotgan tadqiqotga munosabatini aniqlash maqsadida kiritiladi.

Nazorat savollarining o'tkazilayotgan tadqiqotga unchalik aloqasi bo'lmasligi yoki respondentni chalg'ituvchi bo'lishi ham mumkin.

Nazorat savollaridan foydalanishning muhimligi shundaki, agar so'ralayotgan respondentlar ko'pchiligining savollarga noto'g'ri yoki samimiy javob bermaganligi aniqlansa, u xolda mazkur tadqiqot natijalari bekor qilinishi kerak.

Nazorat savollari yordamida tashqi ta'sir tufayli respondentning javoblari nosamimiy bo'layotganini ham aniqlab olish mumkin yoki anketaning anonim ekaniga shubha paydo bo'lganda ham javoblar samimiy bo'lmaydi.

Anketa savollarini tuzishning o'ziga xos prinsiplari va qoidalari. Tadqiqot natijalarining samaradorligi ko'p jihatdan anketaga kiritilgan savollarning sifati va savollar tuzish talablariga javob berishga rioya qilingan va qilinmaganligi bilan bevosita bog'liqdir.

Savollar tuzishda qo'yidagi talablarga rioya qilish lozim:

- 1) anketada faqat tadqiqotning asosiy vazifasini yechishga yo'naltirilgan muhim savollar o'z aksini topishi lozim;
- 2) savollarning tuzilishi respondentga aniq va tushunarli bo'lishi kerak;
- 3) anketada respondentda samimiy va haqiqiy fikr berish istagini yo'qotadigan savollar bo'lishi mumkin emas;
- 4) anketadagi savollar tuzilishining ketma-ketligiga rioya qilinishi lozim.

Anketa ham muayyan tuzilishga ega bo'lib, kirish, asosiy qism va demografiya qismini o'z ichiga oladi.

Anketaning kirish qismida qaysi korxonaga yoki tashkilot anketa so'rovini o'tkazayotganligi, tadqiqotning maqsad va vazifalari bayon qilinadi, o'tkazilayotgan tadqiqotda respondentning qatnashishi muhimligi alohida ta'kidlanadi, javoblar anonimligining kafolatlanishi hamda anketaning qanday qilib to'lg'azilishi va qaytarib berish muddatlari belgilab qo'yiladi.

Uning asosiy qismida tadqiqotning mazmunini ochib berishga yo'naltirilgan asosiy savollar o'z aksini topadi.

Anketaning demografiya qismida esa, yuqorida qayd etib o'tganimizdek, shaxsning obyektiv holati va maqomiga (yoshi, jinsi, kasbi, maoshi, oilasining tarkibi va boshqalar) taalluqli bo'lgan savollar ifoda etiladi.

Anketa savollarini tuzib bo'lgandan so'ng, uning sifatiga baho berish uchun, tanlab olingan ma'lum guruhlarda sinov tadqiqoti o'tkazish mumkin. Bu sotsiologiyada *pilotaj* deb yuritiladi.

Anketa orqali so'rashning uchta turi mavjud bo'lib, ular pochta orqali, matbuot hamda anketalarni bevosita tarqatish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Pochta orqali so'rashda anketa savollari respondentga pochta orqali yuboriladi va to'lg'azilgan anketalar tadqiqotchiga belgilangan muddatda pochta orqali yana qaytariladi.

Matbuot orqali so'rashda anketa savollari gazeta va jurnallarda chop ettiriladi va savollarga javob berishni xohlovchilar to'lg'azilgan javob varaqalarini tahririyat manziliga jo'natadilar.

Keng tarqalgan so'rash turiga anketalarni respondentlarning qo'liga bevosita tarqatish orqali amalga oshirishni kiritish mumkin. Bunda to'lg'azilgan anketalar belgilangan muddatda yana tadqiqotchiga qaytariladi.

Saralash usuli. Saralash usuli aniq sotsiologik tadqiqotlar olib borishda qo'llaniladi. Sotsiologik tadqiqot obyekti ishtirokchilari son

jihatdan nihoyatda ko‘p, masalan, ma’lum bir shahar, tuman, viloyatda istiqomat qilayotgan aholi, yirik korxonaning minglab ishchilari yoki IIV Akademiyasida tahsil olayotgan tinglovchilar bo‘lishi mumkin. Tadqiqot davomida hududda yashayotgan yoki oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar yoki tinglovchilarning barchasini suhbatdan o‘tkazish yoxud barchasiga anketa tarqatishning iloji bo‘lmasligi mumkin, iloji bo‘lganda ham suhbat olib borish bir necha kunga cho‘zilishi tabiiy va tadqiqot maqsadiga muvofiq kelmaydi. Anketa usuli qo‘llanilganda ham qanchadan-qancha sarf-xarajatlar qilinadi hamda vaqtdan yutqazishga olib keladi. Bunday hollarda sotsiologik tadqiqot o‘tkazish uchun saralash usulidan foydalaniladi.

Tadqiqot obyekti sifatida olingan ma’lum bir ishlab chiqarish korxonasi ishchilari yoki oliy o‘quv yurti talabalarining bir qismi bergan javoblar butun korxonaga va oliy o‘quv yurtiga mos tushadi, deyish mumkin. Lekin bunday aniqlikka erishish uchun saralash reprezentativ bo‘lishi kerak. Reprezentativ saralash esa o‘rganilayotgan kishilar guruhining butun aholi xususiyatiga mos bo‘lishi talab qilinadi.

Statistika sohasi mutaxassislari saralashning hajmi va tarkibini belgilashning ko‘plab qoidalarini ishlab chiqqanlar. Tasodifiy saralash bilan ishlash alohida ahamiyatga ega. Unda saralash jarayoni shunday belgilanadiki, o‘rganilayotgan to‘liq guruh har bir a‘zosining saralashga kiritilishi ehtimoli bir xil bo‘ladi. Tasodifiy saralashni shakllantirishning eng ishonchli yo‘li shundaki, aholining har bir vakiliga bir raqam birlashtiriladi, so‘ngra esa (masalan, har o‘n raqamdan birini tanlab olish orqali) tasodifiy raqamlar tanlab olinadi.

Saralash usulini qo‘llashdan oldin ma’lum hudud yoki oliy o‘quv muassasasida o‘tkaziladigan tadqiqotning maqsadi nimaga qaratilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, IIV Akademiyasida o‘tkazilayotgan sotsiologik tadqiqot o‘quv jarayonini yanada takomillashtirish, tinglovchilarning yuqori saviyada bilim olishlariga xalaqit berayotgan omillarni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, buning uchun Akademiyada tahsil olayotgan barcha tinglovchilarni yakkama-yakka so‘rovdan o‘tkazish yoki barchasiga anketa tarqatish shart emas. Bunda tinglovchilar orasidan barcha fanlardan yaxshi o‘zlashtiradigan, jamoat ishlarida faol qatnashadiganlar guruhi tanlab olinib, sotsiologik tadqiqot amalga oshiriladi. Bunday saralab olingan guruhlarda o‘tkazilgan tadqiqot asosan ijobiy natijalar beradi.

Sotsiologik tadqiqot natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish

Sotsiologik tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish tadqiqotning muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Bu bosqichda ilgari surilgan ilmiy faraz tekshirib ko'riladi. Shuningdek, o'rganilayotgan ijtimoiy obyekt haqida olingan ma'lumotlarni shu obyekt haqida oldindan bo'lgan ma'lumotlar bilan solishtiriladi. Sotsiologik ma'lumotlarni tahlil qilish bosqichining ma'no va maqsadi natijalarning mohiyatini tushuntirib berish, fikrlarni umumlashtirish hamda yagona nazariy tizimga keltirishdir.

Tahlil olingan axborotlarni tartibga solish, guruhlariga bo'lish va tasniflashdan boshlanadi.

Ijtimoiy axborotlarning har xil alomatlariga ega bo'lishini hamda sotsiologik tadqiqotlarning vazifalari va maqsadlari xilma-xilligini inobatga olib, har xil guruhlashtirish uslublarini qo'llash mumkin.

Guruhlashtirish. Guruhlashtirishning eng sodda shakllaridan biri olingan ma'lumotlarni biron-bir belgisi (masalan, shaxsning yoshi, jinsi, kasbi, ma'lumoti, bergan mulohazasi va hokazo) bo'yicha maxsus sinchiklab o'rganishdir. Hozirgi paytda bu uslubning imkoniyatlari kompyuterlardan foydalanish natijasida ancha kengaydi. Bu yerda axborotlarni statistik tahlil qilish natijasida javoblarning o'rtacha arifmetik ko'rsatkichlarini, javoblarning foiz bo'yicha miqdorlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Kesishgan guruhlashtirish – ikki belgisi bo'yicha oldindan taxminan tartibga solingan o'zaro bog'liq ma'lumotlardir. Kesishgan guruhlashtirishning asosiy vazifasi – o'rganilayotgan obyekt o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdir. Masalan, oiladagi erkak va ayolning yosh jihatdan o'ziga xosligi. Ko'p mamlakatlarning aholisida oiladagi erkaklarning yoshi ayollarnikiga qaraganda kattaligi kuzatiladi, bu oddiy holat. Shunga qaramay Rossiya o'lkasining shimolidagi shaharlar aholisining demografik tarkibining o'ziga xosligi shundaki, oiladagi ko'pchilik ayollar o'z erlaridan yosh jihatdan katta. Bunday guruhlashtirish ba'zi holatlarni hisobga olmaganda tadqiqot natijalari bo'yicha tayyorlanadigan hisobot uchun yetarlidir.

Empirik tasniflash. Empirik tasniflash javoblarni ma'lum bir nazariy asosga ega bo'lmagan holda tadqiqot natijalariga ko'ra asosida tasniflashdir. Empirik tasniflashda ijtimoiy obyektlarning mustahkam bog'liqligi xususiyatlarini bir yoki ikki muhim belgisi bo'yicha emas, balki bir vaqtning o'zida bir necha o'lchamlari bo'yicha aniqlashdir. Masalan,

oiladagi er va xotinning yoshi ularning millati, turar joyi, kasbi va boshqa jihatlari bo'yicha tahlil qilinadi. Bugungi kunda ko'p o'lchamli empirik tasniflash ishlari matematik hisoblash usullari orqali yuqorida qayd etganimizdek, zamonaviy kompyuterlar yordamida amalga oshiriladi.

Nazariy tasniflash. Nazariy tasniflashda tadqiqot obyektining belgilari oldindan mavjud nazariyaga mos ravishda amalga oshiriladi. Bunda empirik tasniflash orqali hosil qilingan ma'lumotlar asosida tadqiqotning ilmiy farazlari tekshiriladi.

O'rganilayotgan muammoni iloji boricha to'laroq qamrab oladigan bir nechta ilmiy faraz ilgari surilishi mumkin.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ilmiy farazlarning hayotga yaqinligi samarali vosita sifatida kishilarning ijtimoiy faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli, tadqiqotchi ilmiy farazni sinash jarayonida ko'proq real hodisalarga tayanishi, xilma-xil ma'lumotlarni umumlashtirishi, empirik materiallardan o'rganilayotgan obyektning zaruriy, muhim jihat va xossalarini ajratib berishga intilishi kerak. Ilmiy farazlar amaliyotda ijtimoiy eksperimentlar orqali sinab ko'riladi.

Sotsiologik tadqiqot natijalari tahlil yakunida hosil bo'ladigan **hisobotda** o'z aksini topadi. Hisobot tadqiqot jarayonida belgilangan vazifalarning yechilishi to'g'risidagi izohlash xati va unga ilovalarni o'z ichiga oladi.

Izohlash xatida sotsiologik tadqiqot dasturida belgilangan vazifalarning bajarilishi ketma-ket bayon qilinadi. Ilovalarda esa raqamlar, jadvallar va boshqa shakllarda qayd etilgan ko'rsatkichlar, hujjatlar, anketa hamda blankalarning barchasi taqdim etiladi.

Hisobot bo'limlarida qo'yidagi jihatlar o'z aksini topishi lozim.

Birinchi, o'rganilayotgan ijtimoiy obyektning miqdoriy o'lchamlarini o'z ichiga olgan bo'lishi, ikkinchi, uning rivojlanish sur'atlari (o'sish yoki pasayish) yo'nalishlarini ko'rsatishi, uchinchi, ijtimoiy hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik qonuniyatlarini ishonchli ko'rsatkichlar yordamida ochib berishi lozim.

Ichki ishlar organlari xodimlarining amaliy faoliyatida, umuman, jamiyatning boshqa tuzilmalarida sotsiologik tadqiqotlar olib borish o'ziga xos murakkab jarayondir. Chunki yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, sotsiologik tadqiqot olib borishning o'ziga xos talab va qoidalari bo'lib, tadqiqotchidan chuqur bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Shuning uchun ichki ishlar organining bo'lg'usi har bir xodimi chuqur sotsiologik bilimga ega bo'lishi hamda amaliyotda sotsiologik tadqiqot o'tkazishning qonun-qoidalarini egallab olishi shart.

Savol va topshiriqlar

1. Sotsiologik tadqiqot dasturi nima?
2. Sotsiologik tadqiqot dasturi qanday tarkibiy qismlardan iborat?
3. Sotsiologik tadqiqot dasturining vazifasi haqida so‘zlab bering.
4. Sotsiologik tadqiqot muammosini aniqlang.
5. Sotsiologik tadqiqot dasturining nazariy-metodologik va ish tartibi bo‘limlari nimalarni o‘z ichiga oladi?
6. Ilmiy asoslangan gipoteza (ilmiy faraz)ning qanday talablarga javob berishi haqida tushuntiring.
7. Sotsiologik axborotlarni to‘plashning asosiy usullari haqida gapirib bering.
8. Sotsiologik kuzatish nima?
9. Sotsiologik kuzatishga qo‘yiladigan shart va talablar haqida bayon qiling.
10. Chetdan kuzatish bilan qo‘shilib kuzatishning farqini tushuntiring.
11. Ijtimoiy eksperimentning tabiiy fanlar sohasidagi eksperimentlardan farqi nimada?
12. Hujjatlar tahlili nima?
13. Respondent deb kimga aytiladi?
14. Suhbat olib borish nima?
15. Anketalashtirish usuli deganda nima tushuniladi?
16. Savollarning qanday turlari mavjud?
17. Anketa savollarini tuzishga qanday talablar qo‘yiladi?
18. Saralash usuli deganda qanday usul tushuniladi?
19. Sotsiologik tadqiqot natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish haqida tushuntiring.

Adabiyot

1. *Каримов И.А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005. – Б. 174 – 223.
2. *Абдурахмонов Ф.Р., Саитходжаев Х.Б.* Социология. – Т., 2000. – Б. 214 – 221.
3. *Осипов Г.В., Москвичев Л.Н.* Социология. – М., 2003. – Б. 713 – 745, 753 – 799.
4. Социология / Проф. В. М. Каримова таҳрири остида. – Т., 2000. – Б. 161 – 200.
5. Умумий социология / Илмий муҳаррир фалсафа фанлари доктори М.С.Алиқориев. – Т., 1999. – Б. 146 – 176.
6. *Хан С.М., Хан В.С.* Социология. – Т., 1999. – С. 204–221.
7. *Энтони Гидденс.* Социология. – Т., 2002. – Б. 758–787.

SOTSIOLOGIK ATAMALAR LUG‘ATI

Avtoritar shaxs – shaxsga mansub xos xususiyatlar yig‘indisi bo‘lib, salbiy jihatlari, ya‘ni boshboshdoqlik, murosasizlik, mensimaslikdan iborat dunyoqarash va o‘zgalarning fikrini qabul qilmaslik hamda tan olmaslikda ifodalanadi.

Adaptatsiya – insonning yangi faoliyat sharoitlariga, ma‘lum bir ijtimoiy guruhdagi munosabatlar tizimiga moslashuvi.

Anglangan harakat – odamning muayyan sababga ko‘ra anglangan maqsadga erishish uchun bajarayotgan harakati.

Aniq sotsiologik tadqiqot – amaliyot bilan bevosita bog‘liq holda ijtimoiy munosabat turlari, xilma-xil ijtimoiy faktlarni o‘ziga xos metodik texnika asosida o‘rganish bilan shug‘ullanish.

Anketa – o‘z shakl va mazmuniga ko‘ra o‘zaro mantiqan bog‘liq holda tuzilgan savollar va mulohazalar bayon qilingan so‘rov varaqasi.

Anomiya – ijtimoiy normalarning individ xulq-atvorini belgilay olmaydigan vaziyatni anglatadi. Bu tushuncha sotsiologiyaga Dyurkgeym tomonidan kiritilgan.

Antropologiya – an‘anaviy madaniyatlar va inson evolutsiyasiga oid masalalarni tadqiq qiluvchi ijtimoiy fan bo‘lib, u sotsiologiya fani bilan uzviy bog‘liq.

An‘analar – uzoq vaqt davomida avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan va ma‘lum jamiyatlar, ijtimoiy guruhlarda saqlanib qoladigan ijtimoiy va madaniy meros elementlari.

Assimilatsiya – ozchilikning ko‘pchilik aholi ichiga singib ketishi, bunda ozchilik aholi hukmron madaniyat normalari va qadriyatlarini qabul qiladi.

Axborot texnologiyasi – negizi axborot jarayonlari va mikro-sxemalaridan tashkil topgan texnologiya turlari.

Axborotni kodlashtirish – 1) empirik ma‘lumotlarni zarur talablar asosida qayta ishlash va tahlil qilishga tayyorlashga oid chora-tadbirlar yig‘indisi; 2) sotsiologik ma‘lumotlarni qayta ishlash bosqichining birinchi davri.

Axloq – u yoki bu ijtimoiy guruhlar va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish hamda tartibga solish vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut, normalar, baholar, xulq-atvor namunalari tizimi.

Axloqiy-ma‘naviy norma – xulq-atvor va xatti-harakat haqidagi to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri g‘oyalar va qarashlar tizimi bo‘lib, u bir harakatni bajarishni talab etadi va boshqalarini taqiqlaydi.

Begonalashuv – kishilar va ijtimoiy guruhlarining bir-biri bilan yonma-yon yashashiga qaramay ularning munosabatlaridagi azaliy birlikning buzilishi va unga olib keladigan jarayon.

Birlamchi guruh – bir-birlari bilan shaxsiy munosabatda bo‘ladigan individlar guruhi.

Byurokratiya – xalqdan ajralib qolgan va uning ustidan hukmronlik qilib, o‘ziga xos vazifalar hamda imtiyozlarga ega bo‘lgan kishilar qatlami bo‘lib, tashkilot yordamida o‘z manfaatlarini amalga oshiradigan boshqarish tizimi.

Giyovandlik – narkotik moddalarni iste‘mol qilish oqibatida shaxsning ruhiy va ijtimoiy voyaga yetishishining sekinlashuvi va undan kelib chiqadigan ijtimoiy muammolar.

Gipoteza – ilmiy faraz, bashorat. Sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazishdan oldin bo‘lajak natijalarning qanday bo‘lishini empirik tekshirish uchun qilinadigan ilmiy taxmin.

Deviatsiya – shaxs xulqining jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy normalardan og‘ishini anglatadi.

Delinkvent – jamiyatda qonun bilan belgilangan huquqiy normalardan og‘ishni anglatadi.

Demografiya – aholining hududlar bo‘yicha joylashishi, ko‘payishi, kamayishi, oila, nikoh, migratsiya va aholiga taalluqli masalalarni o‘rganuvchi fan.

Diada – ikki kishidan iborat guruh.

Yetakchi – guruhning hal qiluvchi vaziyatlarda mas‘uliyatli qarorlar qabul qilish huquqini zimmasiga olgan a‘zosi; biror-bir jamoada katta obro‘- e‘tibor va ta‘sirga ega bo‘lgan shaxs.

Jamiyat – insonlarning o‘zaro barcha harakatlari, uslublari va bir-biridan har tomonlama bog‘liqligi ifodalanadigan birlashmalar yig‘indisi.

Jamoatchilik fikri – joriy masalalarga jamiyat a‘zolarining umumiy qarashlari.

Jinoyat sotsiologiyasi – huquq sotsiologiyasining mustaqil sohasi hisoblanib, jinoyatchilikning yuzaga kelishi, oldining olinishi hamda jazoning sotsio-psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Ideal tip – voqelikda mavjudligi shart bo‘lmagan ijtimoiy obyektning asosiy belgilarini ta‘kidlovchi atama. Maks Veber tomonidan yaratilgan byurokratik tashkilotning ideal tipi bunga misol bo‘la oladi.

Ijtimoiy aloqa – ma‘lum vaqt ichida biron maqsadni amalga oshirish uchun muayyan maqsaddagi kishilarning hamkorlikdagi faoliyatini belgilab beradigan dalillar yig‘indisi.

Ijtimoiy guruh – jamiyatning ma’lum tarixiy rivojlanish sharoitida muayyan kishilarning axloqiy normalar va umumiy manfaatlar asosida uyushgan barqaror guruhi.

Ijtimoiy institut – hamkorlikdagi kishilar faoliyatining tarixan tarkib topgan barqaror uyushgan shakli.

Ijtimoiy munosabatlar – kishilar va ijtimoiy guruhlar o’rtasidagi nisbatan barqaror va mustaqil aloqalar.

Ijtimoiy tashkilot – muayyan maqsad yo’lida shaxsiy bo’lmagan aloqalar asosida faoliyat olib boruvchi kishilardan tashkil topgan yirik birlashma.

Ijtimoiy tizim – o’z tabiatiga ko’ra ijtimoiy xususiyatlarga ega bo’lgan, o’zaro aloqalar, munosabatlar orqali birlashgan, muayyan bir butunni tashkil qiluvchi kishilar birlashmasi.

Ijtimoiy toifa – individlarning umumiy xususiyatlarga ega bo’lgan statistik guruhi, masalan muayyan daromad darajasiga qarab belgilangan guruhlar.

Ijtimoiy tuzilish – ijtimoiy tizimning yaxlitligini ta’minlaydigan, har qanday ichki va tashqi o’zgarishlarda o’z xususiyatlarini saqlab qoladigan mustahkam bog’langan elementlar yig’indisi.

Ijtimoiy fakt – ma’lum jarayonlar yoki ijtimoiy hayotning u yoki bu sohasiga daxldor bo’lgan alohida ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi voqealar yig’indisi.

Ijtimoiy huquqlar – fuqarolarning davlat tomonidan belgilangan kafolatlangan ijtimoiy ta’minot huquqi (masalan, ishsizlik yoki qashshoqlik tufayli nafaqa olish huquqi).

Ijtimoiy eksperiment – bu voqea va hodisalar o’rtasidagi sababiy bog’lanishni o’rganishga asos bo’ladigan, nazorat qilinadigan va boshqariladigan sharoitlarda yangi bilimlar olish uchun qo’llaniladigan umum-milliy uslub.

Ijtimoiylashuv agentlari – ijtimoiylashuvning eng muhim jarayonlari yuz beradigan guruhlar yoki ijtimoiy kontekstlar.

Ikkilamchi guruh – bir-biri bilan shaxsan tanish bo’lmagan individlar guruhi.

Individ – o’z “Men”ini anglamagan, o’ziga xos takrorlanmas xususiyatlarga ega bo’lgan odam.

Instinkt – irsiyat darajasida asoslanadigan xulq-atvorning alohida usuli bo’lib, har qanday turning hamma vakillarida mavjud bo’ladi.

Ichkaridan kuzatish – sotsiologiya va antropologiyada keng qo‘llaniladigan tadqiqot usuli, guruh yoki hamjamiyatlar faoliyatida sotsiologning o‘zi ishtirok etishini nazarda tutadi.

Karser tashkilot – odamlar uzoq vaqtga tashqi dunyodan ajratib qo‘yilgan tashkilot, masalan qamoqxona, ruhiy kasalliklar shifoxonasi, kazarma, maktab-pansion.

Katta ijtimoiy guruhlar – jamiyatda mavjud kishilar birligi. Bularga sinflar, ijtimoiy qatlamlar, etnik jihatdan umumiy bo‘lgan elatlar, millatlar, yoshlari jihatdan umumiy bo‘lgan yoshlar, qariyalar va boshqalar kiradi.

Kichik ijtimoiy guruhlar – jamiyatning alohida va ayrim tomonlari doirasidagina mavjud kishilar birligi. Unga oliy o‘quv yurtlarining kurslar, guruhlarda tahsil olayotgan talabalari, maktab o‘quvchilari, do‘stona munosabatlar asosida birlashgan ulfatlar va boshqalar kiradi.

Kontent-tahlil – hujjatlar asosida sotsiologik axborot mazmunini miqdor va sifat jihatdan o‘rganish uslubi.

Koordinatsiya – yaxlit tizimni saqlab turadigan, o‘zaro aloqador elementlarning bir-biriga mosligi.

Korrelatsiyali tahlil – tadqiq etilayotgan obyektning belgilari orasidagi statistik aloqalarni o‘rganishda qo‘llaniladigan matematik tartib-qoidalar.

Kutilayotgan umrning davomiyligi – muayyan yoshdagi odamlar yana yashashi mumkin bo‘lgan yillarning kutilayotgan o‘rtacha davomiyligi.

Latent funksiyalar – ijtimoiy tizim a‘zolari uchun kutilmagan yoki maqbul bo‘lmagan funksional oqibatlar.

Legitimlik – qabul qilingan siyosiy tartibning adolatli va qonuniy ekaniga bo‘lgan ishonch.

Makrosotsiologiya – katta ijtimoiy guruh, tizimlar, jarayonlar, harakatlar va hodisalarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqot yo‘nalishi.

Maltuschilik – aholi dinamikasi haqida Tomas Maltus tomonidan rivojlantirilgan doktrina, unga ko‘ra aholining o‘sishi ocharchilik, urush singari “tabiiy cheklovlar” yordamida tartibga solinadi.

Manfaat guruhlari – siyosiy maydonda alohida manfaatlarni himoya qilish maqsadida tuzilgan guruhlar. Ular ko‘pincha qonun chiqaruvchi organlardagi vakillari – lobbistlar orqali harakat qiladilar.

Maxsus nazariy sotsiologiya – ijtimoiy tizimlar tarkibiga kiruvchi alohida ijtimoiy guruhlarining tuzilishi, rivojlanish qonuniyatlari va ular o‘rtasidagi aloqa va munosabatlarni aks ettiradi.

Mentalitet – individ, ijtimoiy guruh yoki millatning o‘ziga xos tafakkur tarzi, voqelikni ma’lum bir tarzda tushunishi va birgalikda harakat qilishga tayyorligi va moyilligi.

Migratsiya – individlar yoki ijtimoiy guruhlarning doimiy yashash joylarini o‘zgartirish jarayoni, u mazkur xalqlarning boshqa jug‘rofiy hudud yoki mamlakatga ko‘chib o‘tishida ifodalanadi.

Mikrosotsiologiya – sotsiologiyada nisbatan katta bo‘lmagan ijtimoiy tizimlardagi ijtimoiy hodisa va jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan, alohida olingan hodisalarning mikrodarajadagi jarayonlar bilan aloqasini empirik tasvirlash bilan chegaralanadigan yo‘nalish.

Mintaqalashuv – ijtimoiy hayotning mintaqaviy tuzilmalar yoki zonalar bo‘yicha taqsimlanishi.

Noverbal muloqot – individlar o‘rtasida nutq va tildan umuman foydalanmay, yuz mimikasi, tana a‘zolari harakati va holati vositasida muloqotga kirishish shakli.

Nodavlat tuzilmalar – jahonda muhim rol o‘ynayotgan xalqaro (nodavlat) agentliklar.

Norasmiy guruhlar – kishilarning mayl va xohishlarining umumiyligi asosida birlashishi.

Ommaviy axborot vositalari – asosan gazeta, jurnal, radio, televideniye va shu kabi katta auditoriyalarga mo‘ljallangan kommunikatsiya turlari.

Prestij – individ yoki guruhning mavqeiga asosan unga ko‘rsatiladigan hurmat.

Psixoanaliz – Zigmund Freyd tomonidan kashf etilgan psixoterapiya usuli. “Psixoanaliz” – “ruhiy tahlil” so‘zi odatda Freyd tomonidan yaratilgan intellektual tizim doirasida qo‘llaniladi.

Psixopatik shaxs – shaxsning alohida tipi. Bunday individlarda boshqa turdagi odamlarga xos axloqiylik va boshqalar uchun g‘amxo‘rlik qilish tuyg‘usi bo‘lmaydi.

Rasmiy (formal) guruh – yuridik maqomga ega bo‘lgan ijtimoiy guruh bo‘lib, bunda guruhga a‘zolik, vazifalar, maqsad va xulq-atvor qoidalari normativ hujjatlarda qayd etilgan bo‘ladi.

Rasmiy ijtimoiy tashkilot – yuqori darajali ko‘rsatmalar, buyruqlar, farmoyishlar bilan boshqariladigan, tashkiliy harakatlar jarayonida shakllanadigan o‘zaro bog‘liq tizimdir.

Ratsionallashuv – mavhum tartib-qoidalarga asoslangan aniq tahlil va tashkil qilish usullari. Ijtimoiy hayotda ustunlik qilish jarayonlarini belgilash uchun Veber tomonidan qo‘llanilgan tushuncha.

Reijtimoiylashuv – shaxsiyat o‘zgarishining bir turi bo‘lib, unda yetuk individ oldin qabul qilinganidan boshqacha xatti-harakat turini qabul qiladi.

Rivojlanish savollari – sotsiologiyada ijtimoiy institutlarning o‘tmishdan bugunga qarab rivojlanishini o‘rganishda qo‘llaniladigan savollar turi.

Rol – biror-bir voqea yoki jarayonda ishtirok etish darajasi, ta’sir ko‘rsatish norma, ahamiyat ko‘rsatkichi; ma’lum bir maqomga ega bo‘lgan shaxsdan kutiladigan xulq-atvor, xatti-harakat, ijtimoiy vazifalar majmui.

Sanksiya – ikki xil: 1) biron-bir mas’uliyatli harakatni yuqori instansiya tomonidan amalga oshirishga ruxsat etish; 2) jazolash ma’nosida (ular yordamida ijtimoiy maqbul bo‘lgan xulq-atvor normalari mustahkamlanadi) ishlatiladi.

Saralash – sotsiologiyada tadqiqotning butun bir obyektini tashkil qiluvchi ko‘pgina guruhlardan, ma’lum sonini tanlab olish usuli.

Sotsial – jamiyatda kishilar o‘rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydi. «Sotsial» tushunchasi bir necha ma’nolarda masalan: a) bir butun jamiyatga nisbatan; b) jamiyatning alohida sohalariga (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa) nisbatan; v) kichik guruhlar, jamoalar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalash maqsadida ishlatilishi mumkin:

Sotsial adolat – jamiyatda inson qadr-qimmatini, ijtimoiy hamkorlik, erkinlik va fuqarolarning teng huquqliligiga erishish mexanizmini ta’minlovchi qadriyatlar majmui.

Sotsial ahvol – ijtimoiy subyektning jamiyatda tutgan o‘rni, ya’ni u yoki bu muayyan ijtimoiy mavqeni qo‘lga kiritgan shaxsning ijtimoiy darajasi.

Sotsial bashorat – ijtimoiy rivojlanish xususiyati va yo‘nalishi, jamiyat ijtimoiy rivojlanishining ustuvor jihatlarini, o‘tmish tajribalari, uning tadrijiy o‘zgarib borishi asosida oldindan aytib berish. Bashorat – ma’lum bir dalillarga asoslangan xolda biror-bir jarayonning rivojlanish yo‘nalishlarini ilmiy asosga tayanib oldindan aytib berish.

Sotsial dinamika – jamiyatning muntazam ravishda muayyan kuchlar ta’sirida taraqqiy etishi va ijtimoiy hayotdagi voqealarning o‘zgarib borish jarayoni.

Sotsial jarayon – individ, ijtimoiy institutlar, guruhlarining ijtimoiy holati yoki turmush tarzining o‘zgarishini ifodalovchi barqaror harakatlar, o‘zgarishlar, xatti-harakatlar holatlarining majmui.

Sotsial infrastruktura – ijtimoiy hayotning barcha sohalari, shu jumladan ijtimoiy-maishiy sohada inson hayoti va faoliyatini oqilona tashkil etishni ta'minlovchi moddiy elementlarning mustahkam majmui.

Sotsial maqom (status) – individning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi holati.

Sotsial nazorat – jamiyatning sog'lom ijtimoiy tartibini ta'minlashni nazarda tutgan holda individ xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'sir ko'rsatish.

Sotsializatsiya (ijtimoiylashuv) – individ tomonidan mavjud ijtimoiy normalar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o'zlashtirish jarayoni.

Sotsiologik kuzatish – turmushdagi voqea-hodisa va jarayonlarni muayyan maqsadga muvofiq o'rganishga qaratilgan hissiy bilish usuli.

Sotsiologik tasavvur – sotsiologik tadqiqot jarayonida o'z tasavvurlarini qo'llash. Sotsiologik tasavvur kundalik odatiy hodisalardan chetga chiqish va muammolarni ijobiy hal qilishga ko'maklashadi.

Sotsiologiya – jamiyatni yaxlit tizim sifatida o'rganadigan, ijtimoiy tashkilotlar, jarayonlar va guruhlarini shu tizimning qismlari sifatida tahlil etadigan fan.

Sotsiometriya – kichik guruhlar, jamoalar va tashkilotlardagi shaxslararo munosabatlar tizimini maxsus o'rganish usuli.

Startifikatsiya – jamiyatning tuzilmasi va alohida qatlamlari, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimini ifodalovchi sotsiologik tushuncha.

Statistika – ijtimoiy voqea va hodisalarning miqdoriy jihatlarini o'rganuvchi maxsus fan.

Strukturalizm – tilni o'rganishda vujudga kelgan, ijtimoiy va madaniy tizimlarning tuzilmasini aniqlashga nazariy yondashuv.

Subordinatsiya – yaxlit tizimda bir xil ahamiyatga ega bo'lmagan elementlarning bir-biriga bo'ysunishi.

Suitsid – o'z joniga qasd qilish.

Suhbatlashish (intervyu) – tadqiqotchi (intervyu oluvchi)ning respondent bilan tadqiqot predmetiga tegishli masalalar bo'yicha muayyan maqsadga qaratilgan suhbat.

So'rov – birlamchi axborot to'plash metodi bo'lib, tadqiqotchining tadqiqot mavzuiga oid savollar bilan respondent (so'raluvchi)ga og'zaki yoki yozma murojaati.

Tabaqa – individlar, guruhlar o'rtasidagi tengsizlik, qonunga ko'ra mustahkamlab qo'yiladigan stratifikatsiya shakli.

Tengdoshlar guruhi – bir xil yosh va ijtimoiy mavqega ega bo'lgan do'stona individlardan tashkil topgan guruh.

Tizim – ichki tartibga solingan, o‘zaro aloqada va munosabatda bo‘lib turadigan, bir butunni tashkil qiluvchi elementlar majmui.

Ramziy interaksionizm – J. G. Mid tomonidan taklif qilingan, sotsiologiyada qo‘llaniladigan nazariy yondashuv. Unda til va timsol-larning shaxslararo o‘zaro ta‘sirining asosiy elementlari sifatidagi roli ta‘kidlanadi.

Totalitarizm – siyosiy boshqaruv shakli, unda butun hokimiyat siyosatidan norozi bo‘lganlarni terror qiluvchi, o‘zining sodiq odamlariga tayanuvchi diktator qo‘lida jamlanadi.

Turmush tarzi – muayyan-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabat-larga xos bo‘lgan insonning individual va jamoaviy hayot faoliyati usuli, shakli va shart-sharoitlari.

Umrning maksimal davomiyligi – mazkur turdagi organizmlar hayotining maksimal biologik davomiyligi.

Umumnazariy sotsiologiya – makrosotsiologik tadqiqot sifatida ijtimoiy tizimlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini aks ettiradigan fan.

Urbanizatsiya – jamiyat rivojida shaharlar mavqei va rolining oshib ketish jarayoni.

Uyushgan jinoyatchilik – maxsus noqonuniy guruhlar (tashkilotlar) tomonidan amalga oshiriladigan jinoiy xatti-harakatlar.

O‘zgarishlarning dialektik talqini – fandagi qarama-qarshi manfaatlar yoki guruhlar to‘qnashuvining ijtimoiy transformatsiyalarini harakatga keltiruvchi kuch, deb talqin qiladigan yondashuv.

O‘rta ijtimoiy guruhlar – jamiyatning ma‘lum bir umumiy tomon-lariga xos bo‘lgan kishilar guruhi. Bularga biron-bir jihatdan umumiy bo‘lgan kishilar guruhi – shahar, tuman, qishloq aholisi va boshqalar kiradi.

Faktologik savollar – faktlarni aniqlashga qaratilgan savollar.

Fundamentalizm – qadimgi diniy matnlarning aynan mazmuniga e‘tiqod qilishni rag‘batlantiruvchi g‘oya, yo‘nalish.

Hujjatlar tahlili – hujjatlarda mavjud bo‘lgan ma‘lumotlarni tad-qiqot vazifalari nuqtai nazaridan o‘rganish hamda talqin qilishdan iborat sotsiologik usul.

Huquq sotsiologiyasi – sotsiologiyaning jamiyat huquqiy bor-lig‘ining tabiati va qonuniyatlarining vujudga kelishi, amal qilishi hamda rivojlanishining sotsial yo‘nalishlarini yaxlit tizim sifatida o‘rganadigan tarkibiy qismi.

Huquqiy eksperiment – huquqiy norma eksperimentning omili sifatida tanlab olinadi. Unda amalda bo‘lgan normaning samaradorligi tekshiriladi yoki tayyorlanayotgan yangi huquqiy hodisaning ta’sirchanligi taxmin qilinadi.

Huquqiy ijtimoiylashuv – kishilarning xatti-harakatlarini imkon darajada belgilab beradigan qonunlar, huquqiy bilimlarni o‘zlashtirish, zarur sotsial malakalarni asta-sekinlik bilan egallash, o‘z huquqlarini anglab borish va ularga amal qilish, har xil murakkab munosabatga kirishadigan kishilar va sotsial institutlar o‘rtasidagi munosabatlarni tushunib borish jarayoni.

Huquqiy ijodkorlik – jamiyatdagi turli ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari tizimini yaratish hamda takomillashtirishga qaratilgan faoliyat turi.

Shaxs – muayyan tarixiy sharoitdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jarayonida o‘zi mansub bo‘lgan ijtimoiy guruh manfaatlarini ifodalaydigan, ularni himoya qila oladigan, mustaqil fikrlash va muayyan vaziyatda mas’uliyatni o‘z bo‘yniga olib, mustaqil qarorga kela oladigan inson.

Shizofreniya – psixik xastalikning jiddiy shakli bo‘lib, unda individ voqelikni anglash tuyg‘usini yo‘qotgan bo‘ladi.

Ekspert baholash uslubi – so‘rov o‘tkazilayotgan soha bo‘yicha ekspert so‘rovi o‘tkazish bilan soha mutaxassislari fikrini olish orqali sotsiologik axborotga ega bo‘lish.

Etnometodologiya – kishilarning o‘zaro kundalik ijtimoiy ta’sir doirasida bajargan harakatlari yoki aytgan so‘zlariga qanday ma’no berishni o‘rganish.

«**Eritish qozoni**» – etnik tafovutlarning qorishib ketib yangi xulq-atvor qoidalarini yaratishi mumkinligi haqidagi fikrning ko‘chma ma’nosi.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-mavzu. SOTSILOGIYA FANINING PREDMETI VA IJTIMOY-HUQUQIY FANLAR TIZIMIDAGI O'RNI.....	5
Sotsiologiya fanining obyekti va predmeti.....	5
Sotsiologiya fanining tarkibiy qismlari va tuzilishi	8
Sotsiologik qonunlar, ularning amal qilish va qo'llanish mexanizmi.....	10
Sotsiologiyaning asosiy funksiyalari va ularning ichki ishlar organlari faoliyatidagi o'rni	13
2-mavzu. SOTSILOGIYA FANINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI	18
Sotsiologiya fani vujudga kelishining nazariy va amaliy asoslari	18
XIX asr va XX asrning boshlarida sotsiologiyaning rivojlanishi	21
Hozirgi zamon G'arb sotsiologiyasining asosiy yo'nalishlari	31
3-mavzu. MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING SOTSILOGIYAGA OID QARASHLARI	40
Markaziy Osiyoda ilk sotsiologik tafakkurning vujudga kelishi	40
IX–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda sotsiologik tafakkur taraqqiyoti.....	43
XIX asrning oxiri va XX asrda Markaziy Osiyoda sotsiologik fikrlar taraqqiyoti.....	52
4-mavzu. IJTIMOY VA HUQUQIY BILISH, ULARNING MOHIYATI VA TUZILISHI	58
Ijtimoiy bilish va uning xususiyatlari. Ijtimoiy bilishda obyekt va subyekt dialektikasi.....	58
Ijtimoiy bilishda ijtimoiy fakt va eksperimentlarning o'rni	62
Huquq ijodkorligi ijtimoiy bilishning maxsus turi sifatida	70
5-mavzu. IJTIMOY VA HUQUQIY TIZIMLAR HAMDA ULARNING TUZILISHI	74
Ijtimoiy tizim va uning tuzilishi	74
Ijtimoiy tizim tuzilishida ijtimoiy guruhlar va tashkilotlar, ularning vujudga kelishi va rivojlanishi.....	80
Ijtimoiy tizimda huquqiy organlarning o'rni. Inson ijtimoiy tizimning asosiy tarkibiy qismi ekanligi.....	88
6-mavzu. HUQUQ SOTSILOGIYASI VA UNING IJTIMOY-HUQUQIY MUNOSABATLAR TIZIMIDAGI O'RNI.....	92
Huquq sotsiologiyasining bahs mavzui va uning ijtimoiy-huquqiy fanlar tizimidagi o'rni	92
Huquq sotsiologiyasining tarkibiy qismlari	98
Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining amaliy faoliyatida huquq sotsiologiyasining o'rni	100

7-mavzu. JAMIYATNING IJTIMOIIY-DEMOGRAFIK TUZILISHI, UNING HUQUQIY JIHATLARI	106
Ijtimoiy-demografik tuzilishning mohiyati, uning ijtimoiy asoslanganligi va jamiyat rivojiga ta'siri.....	106
Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi. Aholining tug'ilishi va o'limiga ta'sir etuvchi omillar	108
Aholining migratsiyasi. Migratsiya jarayonlarini tartibga solishda huquqni muhofaza qilish organlarining roli	112
8-mavzu. IJTIMOIIY ALOQALAR TIZIMIDA SHAXS. SHAXSNING HUQUQIY IJTIMOIIYLASHUVI.....	116
Sotsiologiyada shaxs va uning talqini	116
Shaxs huquqiy ijtimoiylashuvining obyektiv va subyektiv omillari.....	123
Shaxsda deviatsiya (og'ish) holatlarining yuzaga kelish sabablari.....	130
Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining shaxsini shakllantirish masalalari.....	133
9-mavzu. ANIQ SOTSIOLOGIK TADQIQOTLAR VA ULARNING HUQUQNI MUHOFAZA QILISH ORGANLARI UCHUN AHAMIYATI	136
Sotsiologik tadqiqot dasturi, uning tuzilishi va vazifalari.....	136
Sotsiologik axborotni yig'ishning asosiy metodlari: kuzatish, ijtimoiy eksperiment, hujjatlar tahlili, so'rov, suhbatlashish, anketalashtirish, saralash	143
Sotsiologik tadqiqot natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish	156
SOTSIOLOGIK ATAMALAR LUG'ATI	159

SAITXODJAYEV Husan Bekjanovich,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

S O T S I O L O G I Y A

Ma'ruzalar kursi

Muharrir **I. E. Xuvaytov**

Texnik muharrir **A. A. Yuldashev**

Bosishga ruxsat etildi 06.2008 y. Nashr-hisob tabag'i 12,0

Adadi 1000 nusxa. Buyurtma №

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi
7000197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68.